

Памятки
історичної
думки
України

✿
Д.І. Дорошенко

✿
НАРИС
ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

Львів
Видавництво «Світ»
1991

ББК 63.3(2Ук)
Д69

Бібліотека
«Пам'ятки історичної думки України»
заснована в 1989 р.

Редакційна колегія бібліотеки:

Ю. П. Дяченко, В. О. Замлинський, Л. Г. Мельник,
Ю. М. Мушкетик, В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. П. Таран,
Ф. П. Шевченко (голова).

Передмова проф., д-ра філол. наук І. О. Денисюка.

Редактор М. П. Парцей

Д 0503020900—048 БЗ-3-3-91
М225(04)—91

ISBN 5-7773-0077-4

© Денисюк І. О., передмова, 1991

СИНТЕЗ МИНУВШИНИ

Залізобетон так званих підручників з сумарної історії народів СРСР не зміг заглушити природного інтересу молоді та людей старшої генерації до минулого рідного краю, незважаючи на те, що «замилування старовиною» вважалося ідеологічним злочином. Про об'єктивне висвітлення історії України в культівсько-застійні часи не могло бути й мови. Навіть ознайомлення з працями Михайла Грушевського загрожувало Сибіром. Якоюсь мірою історичну інформацію давали читачам художні романи про того чи іншого лише певною мірою дозволеного діяча.

Останнім часом деякі праці видатних дослідників української минувшини друкувалися на сторінках журналів і виходили окремими виданнями. У видавництві «Світ» при Львівському держуніверситеті вийшли, наприклад, цікаві дослідження І. Крип'якевича «Історія України», «Богдан Хмельницький», Д. Яворницького «Історія запорізьких козаків» тощо. Але все-таки культурний голод на історію триває. В атмосфері підвищеного запотребування на книги з історії України необхідно ознайомитися із здобутками тих авторів, які змушені були емігрувати на чужину, але там у сприятливіших, хоч і по-своєму також нелегких умовах, невтомно трудилися для України, якої часто й не судилося їм вже побачити.

До таких трудівників-вигнанців належав і Дмитро Іванович Дорошенко, вчений високого рангу, постать непересічного таланту. Його ім'я в нашій історіографії донедавна було очорнено й «забілено» до статусу «білої плями». Але вже появилася перша ластівка — стаття про нього в «Українській літературній енциклопедії» без таврувальних ярликів.

Отже, познайомимо Вас, шановні читачі, ближче з життям та діяльністю Дмитра Івановича Дорошенка. Він походив із відомого роду. Народився 7 квітня 1882 р. у Вільні. Вищу освіту здобував у Варшавському, Петербурзькому й Київському університетах. Останній закінчив у 1909 р. Діяльність Дмитро Дорошенко розгорнув у багатьох аспектах — був політиком, літератором, істориком. З його ім'ям зв'язане пожвавлення преси, бо ж брав активну участь у роботі журналів «Український вестник», «Україна», належав до редколегії газети «Рада» й був редактором тижневика «Дніпрові хвилі» (1910—1913). Дорошенко також видає у 1914 р. в Катеринославі «Повний збірник творів Т. Г. Шевченка». Працює у наукових товариствах Києва та Львова, зокрема, стає членом НТШ.

Причиною його еміграції стала політична діяльність. 3 квітня 1917 р. аж до відступу російської армії Дорошенко — генерал-губернатор Галичини й Буковини, відтак чернігівський губерніяльний комісар. Він же — голова Генерального секретаріату Центральної ради, а в уряді Скоропадського — міністр іноземних справ.

Деякий час викладав історію в Кам'янець-Подільському університеті, а емігрувавши, був професором Українського вільного університету у Відні, Празі й Мюнхені. Працював у навчальних закладах Варшави, Вінніпега,

очолював Український науковий інститут в Берліні (1926—1931). Помер учений 19 березня 1951 р. у Мюнхені.

В еміграції Дорошенко розгорнув науково-дослідну роботу. Йому належать розвідки про Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка, Миколу Костомарова, Адама Міцкевича, Василя Горленка, Володимира Антоновича, Миколу Сумцова та багато ін. Дорошенко — відомий бібліограф. Назвемо лише одну його працю — це «Указатель источников для ознакомления с Южной Русью» (СПб., 1904).

Писав Дмитро Дорошенко подорожні цікаві нариси та багатотомні мемуари про «недавнє минуле» і про «давнє минуле»...

Історичні дослідження цього вченого знавці кваліфікують як праці нового методологічного підходу до висвітлення минулого України, як роботи оригінального наукового синтезу. У них своєрідно, з точки зору державничого розуміння історичного процесу, потрактовано добре збагнений ко-сальний матеріал. Почувається небуденна особистість історика величезної ерудиції й значного педагогічного досвіду у донесенні сенсу фактажу. Свій хист дослідника й педагога випробував Дорошенко спочатку на юному читачеві. Він створив нарис «Історія України» для шкіл, який виходив протягом 1921—1957 рр. 5 разів. Своєрідним підсумком наукових студій ученого став двотомний «Нарис історії України», який уперше був виданий у Варшаві (1932—1933). За фінансовою допомогою Союзу українців Великобританії праця побачила світ удруге в 1966 р. у Мюнхені у видавництві «Дніпрова хвиля». Автор короткої передмови до цього видання Олександр Оглоблін так атестує Дмитра Дорошенка як історика: «Новими очима дивився він на українське минуле, і перед ним чимраз ясніше і яскравіше виступав правдивий образ історичної України. Для нього історія України не кінчалася на Гетьманщині 18 століття, і в українській історії 19—20 століття він бачив не лише потік національно-культурного розвитку, а широку й повноводну течію економічного, політичного й культурного життя великої країни та великого народу. Стара схема української історії наповнювалася новим багатим змістом, перед пером великого історика з'явився нарис історії України від найдавніших часів до національно-визвольної революції 1917 року, втілений у бездоганну наукову форму. Українська історіографія має право вважати цей твір Дмитра Дорошенка за одне з великих своїх досягнень, значення якого далеко виходить за межі його доби».

Немає сумніву, що сучасний читач з інтересом зустрине запропонований йому «Нарис історії України» Дмитра Дорошенка.

Іван Денисюк,
професор
м. Львів

Том I

(від доісторичних часів
до середини XVII ст.)

I

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ Й НАУКОВИХ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З КІНЦЯ ХVІІІ СТОЛІТТЯ Й ДО НАШИХ ДНІВ

Інтерес до своєї минувшини зародився на Україні дуже давно, можна сказати, вже на початку української державності. Вже за часів Ярослава Мудрого, в першій половині XI віку яка українських книжників того часу працює над питанням, «откуда пошла есть руськая земля», і тоді-то повстас у Києві літописання, краса й гордості нашої старої літератури. В «Повісті времєнних літ» ченця Нестора поч. XII віку, в Київському Літописі, що обіймає ціле XII ст., в Галицько-Волинським Літописі 1209—1292 років,— кожен з тих літописів відбиває свою добу з її суспільним устроєм і поняттями,— стара українська думка знайшла свій блискучий вираз. Занепадаючи в часи політичної й культурної руїни Русі — України, хоча не перериваючись цілком, оживають знову українське літописання й українська думка в XVII ст., перейняті тим самим патріотичним настроєм. Тоді ж повстають знамениті «козацькі літописи», що їх найбільш яскравими зразками в другій половині XVII ст. є Літопис Романа Ракушки (Самовидця), а в початку XVIII ст. Самійла Величка і Григорія Граб'янки. Серед кругів козацької старшини історична праця не припиняється протягом цілого XVIII ст., і коло 1740 р. повстає в цих кругах загальний курс української історії, т. зв. «Краткое описаніє Малороссіи», який ставить завдання зв'язати до купи князівський і козацько-гетьманський періоди української історії.

Нова доба в розвитку української історіографії, яку можемо назвати, в порівнянні до попередніх, науковою, зачинається в останніх десятиліттях XVIII ст. Тоді замість старих компіляцій, т. зв. «козацьких кронічок», появляються перші спроби ширшої синтези минулого життя, з освітленням його подій в дусі нових ідей, які приходили на Україну із Західної Європи. Серед українського громадянства з кінця XVIII ст. починається оживлення історичних інтересів, яке мало свої коріння в подіях політичного життя і виявилось передовсім у збиранні й дослідженні пам'яток історії та в заходах щодо їх опублікування для прилюдного вжитку.

Говорячи про цей зріст історичних інтересів серед українського громадянства кінця XVIII ст., треба мати на увазі, що він, як і цілий національно-культурний рух того часу, зосереджувався головню на одній частині української землі, а саме — на лівому березі Дніпра, в т. зв. Гетьманщині, що обіймала пізніше губернії Чернігівську й Полтавську, й т. зв. Слобідській Україні (пізніший Харківщині). Сюди, на широкі простори задніпрянських степів,

пересунулася після остаточної руїни Правобережної України вісь українського життя, сюди ж пересунувся з західно-українських земель і осередок української культурної праці. Під захистом автономної козацької держави українська культура знайшла вдячний ґрунт для свого розвитку. Вкрита густою сіткою народних шкіл, з своєю знаменитою Київською Академією, з своїми колеґіями у Чернігові, Переяславі, Харкові, Лівобережна Україна, можна сміливо сказати, була одною з культурніших країн тогочасного слов'янського світу. Вона навіть мала постачати вчителів і взагалі культурних діячів на цілу Московщину, ба навіть на далекі південно-слов'янські землі.

Громадянство Лівобережної України стояло в XVIII ст. в живих і безпосередніх зв'язках з західно-європейським духовним життям. Десятки й сотні української молоді вчилися в університетах й академіях Кенігсберга, Пресбурга, Парижа, Рима та ін. європейських центрів. У глибині полтавських степів козацькі полковники й менші старшини передплачують собі французькі часописи, а на Шленську кілька книгарень були зайняті спеціально постачанням чужоземних книжок для українських читачів. Усі ці посередні й безпосередні зв'язки з Заходом, само собою розуміється, сприяли поширенню на Україні й тих ідей, якими жило у XVIII ст. західно-європейське суспільство.

Доба другої половини XVIII ст. була для українського суспільства добою глибокої політичної й культурної кризи. Централістична політика російського правительства з залізною консеквентністю нищила автономний устрій козацької України, і реформи цариці Катерини II привели Гетьманщину й близько зв'язану з нею Слобідську Україну на становище звичайних провінцій Російської імперії.

Цей процес асиміляції України з рештою провінцій російської держави коштував їй дуже дорого: не кажучи про втрату політичної автономії, край, замість попередньої виборної й виключно з місцевого елементу зложеної адміністрації та суду, дістав бюрократичну управу на німецько-російський зразок; те саме і в церковному житті, де скасовано принцип вибору духовенства. Консеквентно переводжена політика нищення України, як самостійного економічного організму,— через заборону безпосередніх торговельних зносин з Заходом і примусове обернення України в колоніальний ринок збуту продуктів молодої московської індустрії,— вела до занепаду місцевого купецького стану, до зникнення початків власної індустрії й до загального зубожіння. Перехід України од становища автономного державного тіла на становище звичайної провінції потягнув за собою великий вплив культурних сил до загальноімперських центрів, що особливо вражає нас на полі літературнім: талановитіші письменники, такі, як Рубан, Полетики, Туманський, переносять свою літературну діяльність до Петербурга. Видатні малярі, такі, як європейсько відомі Боровиковський та Левицький, або композитори як Бортнянський переходять також до Петербурга й там здобувають собі славу вже як російські, а не українські майстри. Але ні в чому може не позначився так різко цей культурний занепад, як на полі народ-

ного шкільництва. Іще в першій половині XVIII ст., а саме 1748 р., на території Гетьманщини існувало близько 1.000 шкіл, так що одна школа припадала на 1.000 чоловік населення. В кінці ж того самого століття од цих шкіл не залишилось майже ні сліду. З початком XIX ст. ми бачимо заходи місцевих людей коло відбудови народного шкільництва вже як зовсім нової справи.

Російський уряд уперто не допускав заснування на Україні університетів, яких домагалось українське громадянство, а Київську Академію й колегиі обернув у станові духовні школи. Із заснуванням в 1759 р. російського університету в Москві українська молодь почала там здобувати освіту, здебільшого одриваючись назавжди від рідного ґрунту. Нарешті треба пам'ятати, що остаточне зрівняння України з Росією принесло з собою й форми російського кріпацтва для українського селянства.

Хто би міг виступити в обороні старого ладу й попередніх форм життя? Провідна верства Гетьманщини, козацька старшина, ще з часів Мазепи переконалася в неможливості фізичного опору. Вона старалася врятувати своє привілейоване становище в ділянці соціально-економічного життя, жертвуючи політичними правами. В своїй масі вона готова була миритися з утратою автономії, відколи російське правительство надало їй право російського дворянства. Але було би несправедливо не зазначити, що й серед сеї верстви, глибоко перейнятої становим егоїзмом, знайшлися люди, котрі зуміли глянути на становище краю ширше, ніж з вузько класового погляду, й стати в обороні широких мас українського народу. Вони перші вжили могутньої новочасної зброї — письменницького пера й тим проложили шлях літературі, яко чинникові громадського поступу. Устами Василя Капніста — того самого, що в 1791 р. вдавсь був до прусського міністра Герцберга з таємною місією од громади однодумців: шукати у Пруссії помочи проти «московської тиранії»; устами Григорія Полетики — ці люди протестували проти знищення самобутніх форм українського життя. Вони стали яскравими представниками і виразниками тих почувань, які охоплювали тодішніх українських патріотів перед образом руїни власної державності, і їхньою заслугою було, що вони подбали про збереження історичної традиції й пам'яті про кращі часи рідного краю.

Так українська історична традиція подала руку новим ідеям, які приходили до нас з Заходу, ідеям народності, ідеям політичної свободи й соціальної рівності та справедливості. Властиво в цих західно-європейських ідейних впливах, в їх прищепленні та акумуляції на українському ґрунті треба шукати зародок духовних течій, що хвиля за хвилею постають на Україні з кінця XVIII ст. й заповнюють собою зміст українського культурно-національного розвитку аж по нинішній день.

Саме тоді, коли російський уряд докінчував нищення рештків української автономії, серед українського суспільства прокинувся особливий інтерес до своєї власної історії. Можна вважати це явище характерним для тих епох в житті поневолених націй, коли вони, під загрозою знищення історичного укладу їхнього життя з боку сильні-

ших сусідів, немов іще дужче відчувають вагу власної історичної традиції і, обертаючи свої погляди назад, вглиб минулого, стараються саме в цій минувшині знайти моральну опору, правну підставу й сили для обстоювання своїх громадських і національних ідеалів.

Яскравим проявом відродження історичних інтересів, навіяного патріотично-громадським почуттям, служить діяльність тільки що згаданого депутата Катерининської Законодатної Комісії 1767 р. Григорія Полетики, правдоподібно автора знаменитої «Історії Русовь». Тепер, коли опубліковано невидані досі деякі його промови, матеріали й записки, перед нами у весь зріст встає колоритна постать цього вольтеріянца — демократа, ворога кріпацької неволі й республіканця, котрий, бажаючи поставити оборону української автономії на реальний ґрунт, старався сполучити інтереси політичної свободи з інтересами української шляхетської верстви, зробивши оборону української автономії життєвим ділом української шляхти.

Опубліковане на сторінках «Київської Старини» листування з його сином Василем, також істориком, вводить нас у круг ідей і стремлень гуртка освічених і ліберальних українських патріотів, в якому виросла й розвинулась українська історична думка. Тоді й починається збирання українських історичних документів (королівських і царських грамот, гетьманських універсалів, всяких політичних і судових актів і т. д.) як необхідного матеріалу для української історії (Адріян Чєпа). В 1777 р. Василь Рубан видав у Петербурзі «Краткую Лѣтопись Малой Россіи» (це ніщо інше, як згадане вже «Краткое описание Малороссіи», доповнене Олександром Безбородьком), а в 1793 р. Федір Туманський видав «Лѣтописецъ Малыя Россіи» (літопис Габ'янки — без імені автора).

«Історія Русовь» стала відомою широким колам значно пізніше, ніж коли була написана, на цілих майже 50 років (вона була видана О. Бодянським в 1846 р.). Та це не перешкодило їй відразу справити могутній вплив на українське суспільство 30-х і 40-х років. Під її безпосереднім впливом геніальні українці Гоголь і Шевченко сформували свій історичний світогляд, а її образи поетизували в безсмертних творах. Російський поет Пушкін своєю дивною інтуїцією провидів, що автора чарівної книги треба шукати не в єпископові Юрієві Кониському, як спочатку всі думали, а в особі світській, з активно лицарськими настроями. Пушкін перший опублікував уривок з «Історії Русовь» в своїм «Современникі». Гребінка, Срезневський, Костомарів, Куліш, нарешті видавець «И. Русовь» — Бодянський (1846 р.), всі віддали данину захопленню її концепціями. Бантиш-Каменський обома руками черпав з неї для другого видання своєї «Історії Малой Россіи», а Маркович цілу свою п'ятитомну «Історію Малороссіи» (1842—43) опер на матеріалі й на провідних думках «Історії Русовь». Це про цю книгу каже німецький подорожній Коль, що вона була «найбільш поважаною й любленою і поширеною по всьому краю в численних списках».

Оборона української автономії, стремління довести її правну основу, бажання зберегти національно-політичну українську тради-

цію, які ми бачимо у начинателів нової української історіографії, у Григорія й Василя Полетик, у Якова Мих. Марковича, у Василя Ломіковського, у Олексія Мартоса — ідуть в парі з свідомим лібералізмом і демократизмом, які виростили, як справедливо зазначає Драгоманов, не так на історично-національному, як на загальноєвропейському ґрунті. В скорбній «Оді на рабство» В. Капніста (1787 р.), в заяві Василя Полетика, що патріотичні писання його батька «навчили його любити людськість і свободу», в «розмишленнях» О. Мартоса (автора написаної в 20-х роках «Історії Малоросії» од якої збереглися лише уривки) при гробі Мазепи про політичну свободу, республіку й конституцію — ми бачимо ясні відгуки цих загальноєвропейських ідей, які йшли на Україну з Заходу. Вдома на Україні вони переплітались з місцевою традицією політичних вольностей і державної автономії.

Навіть в лояльній і спокійній «Історії Малої Росії» Бантиша-Каменського, що вийшла в 1822 р., і своєю появою зобов'язана освіченому й гуманному малоросійському генерал-губернатору князеві Миколі Репніну, ми можемо доглянути сліди загальноліберальних поглядів і гуманного світогляду. Праця Бантиша мала ще й те значення, що тут уперше був використаний актовий матеріал з московських і українських архівів. Тому її властиво можна уважати за першу наукову історію України. Характерно, що згаданий вже мною німецький мандрівник Коль, подорожуючи в 1838 р. по Україні, чув од місцевих людей, ніби ця історія мала безпосереднє відношення до руху декабристів, що вона мала начебто підготувати Україну до повстання і «представляла в найкращім світлі блискучу добу гетьманів».

Історична традиція, підогріта патріотичними почуваннями й овіяна ліберально-демократичними ідеями свого віку, прислужилася для національного українського відродження, що знайшло для себе на порозі XVIII й XIX ст. могутнє джерело в тому інтересі до своєї народності, до народного життя, мови й поезії, який характеризує собою добу романтизму. Зародившись на Заході й торуючи собі шлях на Україну через слов'янські землі й безпосередньо, романтизм здобув для себе на Україні особливо вдячний ґрунт.

Героїчна козацька доба, що найшла собі блискучий апофеоз в українській народній поезії, давала особливо багату поживу для романтичної творчості. Козаччина остільки заповонила уми дослідників української минушини, що закрила була собою все: і старий князівський період, і литовську добу, і розвиток інших, ніж козацтво, суспільних станів, взагалі всі інші прояви історичного життя. Козаччина, як витвір українського народного духу, як уособлення вільнолюбних ідеалів, козачина, що іще була така свіжа в пам'яті народу й жила в його тисячних піснях і переказах, овіяна всіма чарами поезії, — на довгий час полонила увагу дослідників української історії, стала змістом усіх їхніх розвідок і поклала глибокий відбиток на весь розвиток української історичної думки.

Найхарактеристичнішою рисою цієї думки в добу романтизму

був тісний зв'язок між історичними та етнографічними інтересами. Майже всі видатніші представники української історіографії перших десятиліть XIX ст. були одночасно й етнографами: Максимович, Срезневський, Бодяньський, Костомарів, Куліш, Маркевич — усі вони почали від етнографічних студій, і в їх праці з початку й до кінця історія тісно переплітається з етнографією. Притім інтерес до своєї рідної української народності живе в них в парі з інтересом до слов'янства взагалі.

Відродження сусідніх слов'янських народів, в першій лінії чехів, а далі слов'ян південних благодібно вплинуло на українське національне відродження. Воно підбадьорює, окрилює українців, дає їм нове ідейне обґрунтування, показує гарні зразки.

Розвитку українських історичних дослідів дуже сприяло видання історичних матеріалів, яке розпочалося владиво аж в 40-х роках. Українці не мали своїх власних наукових установ чи товариств, але вони зуміли використати російські офіційні установи для видання матеріалів до своєї історії. Так, проф. Осип Бодяньський опублікував у кінці 40-х років на сторінках «Чтеній» Російського Історичного Товариства у Москві цілий ряд козацьких літописів та інших дуже важливих матеріалів (в тім числі літопис Самовидця й «Історію Русовь»). Заснована в 1843 р. у Києві урядова «Археологічна Комісія», яка спиралася на Київський Архів, опинилася в руках учених українців; вона видала 4 томи дуже важних для історії Правобережної України «Памятниковъ» (1845—1859), літописи Граб'янки (1853) і Величка (1848—64), а з 1859 почала видавати «Архивъ Юго-Западной Россіи», котрий (до 1914 р. видано 35 томів) містить дорогоцінний актовий матеріал до історії української церкви, суспільних станів (шляхти, міщанства, селян), заселення краю, козаччини, гайдамаччини, станової організації й внутрішнього побуту XV — XVIII ст., головню — на Правобережній Україні. Як редактор «Архива» протягом довшого часу великі заслуги для української науки поклав проф. В. Антонович.

Для історії Гетьманщини другої половини XVII ст. величезне значення мали видані петербурзькою Археологічною Комісією під редакцією М. Костомарова 10 томів «Актовъ, относящихся къ исторіи Южной и Западной Россіи» (1861—1878).

Етнографічні студії розкрили перед освіченим суспільством багатства народної душі, а історичні досліді знайомили з славною минушиною народу. Та жива сучасна дійсність була вражаючим контрастом до поезії й історії: кріпацька неволя гнітила народні маси, вела їх до морального й культурного застою. Бюрократичний режим паралізував усі прояви громадської самодіяльності. Відгуки революційних рухів на Заході й кличі утопічного соціалізму досягали України й знаходили тут собі сприятливий ґрунт в опозиційних настроях молодших кіл громадянства. В той час як загроза соціальної революції впливала на старші покоління в напрямку примирення з урядом і його централізаційною політикою, серед молоді, особливо тої, що походила з дрібнішої та із збіднілої шляхти, революційні кличі справляли інше враження.

Ідеологія політичного українського товариства, що постало в половині 40-х років у Києві під назвою «Кирило-Мефодієвського Братства», носить виразний слід впливів західно-європейської революційної ідеології 30—40-х років.

Беручи це все до уваги, ми розуміємо, чому етнографізм в українських історичних дослідках легко й непомітно переходить в так зв. «народницький» напрям. Студії над народною поезією, народними обрядами та звичаями приводять до глибших роздумвань над історичними причинами соціальної й економічної недолі народних мас. Увесь історичний інтерес починає звертатись на дослідження цих причин, на історію стихійних рухів народних мас в обороні своєї свободи й соціально-економічних інтересів. Політичні ідеали й стремління провідних суспільних верств, їх стремління до відбудови власної держави, культурно-національні змагання — все це відступає на задній план перед інтересом до проявів революційних стремлень народних мас, без огляду на те, чи ці стремління звертались проти чужої влади й допомагали загальнонаціональній справі, — чи проти своєї же провідників і тим цю справу ослаблювали й руйнували.

Ці погляди виразно виступають в писаннях Миколи Костомарова (1817—1885), талановитого історика й прихильника етнографічної методи в історії: його приваблюють найбільше такі моменти в Українській (як і рівно ж в російській) історії, де на перший план виступають народні маси; стихійні народні рухи, криваві повстання, Хмельниччина, бунт Степана Разіна — все це залюбки малює Костомаров у своїх монографіях, залишаючи в тіні самих провідників рухів.

Певна річ, що це захоплення народними рухами, без глибшого аналізу соціальної динаміки старої України й економічних основ її розвою (що було за часів Костомарова ділом буддучини), вело до одностороннього уявлення українського історичного процесу. Ідеалізація козацької свободи не давала доглянути державно-творчих, будівничих елементів української історії й оцінити їхні змагання.

Усі сильні, але разом з тим усі слабкі сторони народницького напрямку української історичної думки виразно проявились в дальшій розвитку української історіографії, коли з початком 60-х років на її горизонті появилася така велика сила, як професор Київського університету Володимир Антонович (1838—1908). Діяльність Антоновича має особливе значення в розвитку нашої національної самосвідомості ще в однім відношенні. Оскільки до того часу провідну роль в українським національним житті відіграють представники дрібної й середньої шляхти Лівобережжя, остільки в особі Антоновича, і разом з ним цілого ряду його ближчих земляків та однодумців, виступає на публічну арену група нащадків спольщеної української шляхти з Правобережної України. Це українофільство спольщених шляхтичів з Правобережжя має сливе однакові коріння з українофільством зросійщених лівобережців. Вроджене прив'язання до своєї ближчої батьківщини України, вражіння її розкішної природи й багатой народної поезії, все це під впливом ідей романтизму витворило, як знаємо, з кінця 20-х років

XIX ст. цілу так звану українську школу в польській літературі. Мальчевський, Чайковський, Залеський, Гоцинський були її типовими представниками. Геніальний Словацький також віддав данину цьому напрямку. Але любов до української природи, ідеалізація колишньої козаччини, переспівування мотивів народної української поезії — все це уживалось у поетів «української школи» разом з шляхетськими традиціями й патріотизмом історичної Польщі. Антонович, вихований на ідеях французької визвольної філософії XVIII ст., і сам собою дійшовши до думки про свій «борг» перед народом, зробив рішучий крок і переступив через ту глибоку прірву, яка розділяла польську історичну ідеологію й український демократичний народницький рух. Він просто перейшов до українського табору. Його славнозвісна «Сповідь», видрукувана в органі українських народників, у петербурзьким місячнику «Основа» (1862, I), стала громадським і національним сгедо для цієї групи осіб, які одночасно з ним з польсько-шляхетського перейшли до народно-українського табору. Цей знаменний історичний рух не поширився на всю спольщену шляхту українських провінцій історичної Польщі — Київщини, Волині й Поділля, але він притяг до себе ряд ідеалістично настроєних і високо талановитих особистостей, які внесли коштовні вклади в скарбницю української культури і котрі знаходили собі наслідувачів у кожній наступній генерації шляхетського суспільства на Правобережжі.

У працях Антоновича історія польсько-українських відносин, яка творить собою зміст історії українського життя на Правобережжі від другої половини XVI ст. і донині, знайшла собі вперше наукове освітлення, оперте на багатому документальному матеріалі Київського Центрального Архіву. Ті самі ідеї, що їх висловив Антонович у «Сповіді», присвічували йому і в його науковій праці: українська історія в його очах — це була історія народних мас, покинутих своїми провідними верствами і змушуваних жити в формах чужих його поглядам і поняттям про релігійні, політичні й соціальні відносини, — в формах, які несла на Україну аристократична Польща. Звідси постійна народна реакція в формі козацьких повстань й гайдамацьких рухів, звідси вікова кривава боротьба, котра скінчилась для українських мас остаточним їх поневоленням уже в межах Росії по упадку Польської Речі Посполитої.

Народництво, з його ідеалізацією козаччини, від початку 60-х років XIX ст. нероздільно запанувало в українській історіографії, і тільки в талановитих писаннях П. Куліша (1819—1897) зустріло було проти себе різку реакцію (з кінця 60-х років). Однак ця реакція, ідучи в розріз з поширеними народницьким світоглядом думками, не знайшла собі серед тогочасного громадянства відповідного ґрунту і не зустріла прихильного відгуку. Противно: виступивши з різким осудженням козаччини як нібито антикультурного й антидержавницького елемента української історії, визнаючи історичну роль Польщі на українських землях за культуртрегерство, проголошуючи сполучення України з Москвою в середині XVIII ст. за акт історичної необхідності з огляду на повну, мовляв, нездібність

українців самим упорядкувати свою долю, Куліш зустрів однодушне обурення цілого українського громадянства. Огірчений цим і роздратований, ішов він усе далі й далі в своїй негації козаччини, з надзвичайною різкістю нападаючи на таких представників українського національного світогляду, як Шевченко і Костомарів. Доходячи в своїх висновках до абсурду, порвавши з усіма своїми приятелями й колишніми однодумцями, не зустрів Куліш у свій час зрозуміння й належної оцінки і для багатьох своїх вірних і дуже цінних історичних спостережень, наприклад, про походження козаччини, про роль українського міщанства в культурно-релігійній боротьбі з латино-польським натиском у другій половині XVI ст., про роль у цій боротьбі української шляхти й т. п. Куліш залишився осторонь од загального розвитку української думки, невизнаний і забутий, і тільки в наші часи ця оригінальна й видатна пост починає все більше привертати до себе увагу дослідників.

Поворот історичного інтересу в бік досліду соціальних відносин, що наступив уже в половині 70-х років XIX ст., приніс вагомий результат для української історичної науки. Зосереджена в таких установах, як Київська Археологічна Комісія, Товариство Нестора Літописця в Києві («Чтенія»), Історично-Філологічне товариство в Харкові («Сборник»), як журнал «Кіевская Старина» (1882—1907), українська історична робота при кінці XIX ст. могла пишати ся вже дуже показними здобутками: в працях В. Антоновича, Ор. Левицького, Ів. Новицького, Ів. Каманіна, Як. Шульгіна було прекрасно розроблено історію української шляхти, міщанства і селянства на Правобережній Україні й історію народних рухів — козацьких і гайдамацьких. В працях Ол. Лазаревського, О. Єфименкової, Д. Багалія, М. Василенка, Д. Міллера та інших було дуже докладно розроблено історію Лівобережної України, історію її заселення, еволюцію соціальних та економічних відносин, історію окремих станів: шляхетства, міщанства, козацтва і селянства, історію українських міст і історію землеволодіння, що відіграло основну роль в цілій укладі українського життя. Як історики Запорозжя визначилися своїми працями Аполлон Скальковський і Дмитро Яворницький. Знов же таки, в працях учнів Антоновича: М. Дашкевича, П. Голубовського, П. Іванова, Д. Багалія, Н. Молчановського, М. Грушевського, М. Стороженка, М. Довнар-Запольського, В. Данилевича, І. Линниченка, В. Ляскоронського, Ол. Грушевського — була з вичерпною повнотою досліджена історія окремих областей князівської України-Русі й історія Литовського Вел. Князівства, до якого протягом XIV—XVI ст. належала більшість українських земель. Особливе значення мали праці самого Антоновича («Очерки історії в кн. Литовського», 1877—78) та М. Дашкевича.

Але в цьому імпазантному образі доконаної праці були свої тіньові боки, що органічно випливали з самої істоти народницького світогляду, в дусі якого провадилася вся ця наукова робота.

Вважаючи відповідальними за поневолення й культурний занепад українських народних мас виключно свої власні провідні верстви, на

лівім березі — козацьку старшину, на правім — шляхту, українська історіографія в особі Ол. Лазаревського і його школи відновила Гетьманщину у всякому позитивному значенні в політичному й культурному будівництві і перекреслила власну національно-державну традицію. Історія України ставала немов білим аркушем паперу, на якому допіру невідома будучність мала виписати якийсь зміст. Так народницький напрям одкидав і перекреслив усю українську історичну традицію, не передчуваючи, що тим підрізує найважливішу основу національного руху, і забуваючи ту, багацько разів підтвержену в історії істину, що народ без історичної пам'яті не є народом, і коли ця пам'ять перестає для нього бути святою, він не гідний одержаного в спадщину по батьках імені.

Вже М. Драгоманів (1841—1895), сам соціаліст і республіканець з переконань, зауважив, що ніхто не фальшує української історії, як ті історики-демократи, котрі малюють чорними фарбами оборонців української політичної свободи, таких, як Мазепа, Полуботок, Виговський, а при тім мовчать про тих, хто цю свободу нищив: про московських царів Петра I і Катерину II. Він гірко нарікав на українських істориків за їх надмірний нахил вишукувати у власній минувшині самі лишень чорні плями й через те давати односторонній образ української історії. Пориваючи з власною державною традицією, не маючи самі ясно сформульованої національно-політичної програми, українські історики-народники засуджували себе на затрату ясної провідної думки при оцінці минулого життя. З їх праць трудно було зробити якусь синтезу, та й не було до неї внутрішніх спонук.

Але величезна підготовча робота над опублікуванням і дослідженням джерел, над розробленням окремих питань і окремих періодів української історії сама по собі принесла велику користь: вона уможливила підведення певних підсумків і спроб загальної синтези українського історичного процесу, синтези, що її все настирливіше почав домагатись український національний рух, який помітно скріпився в кінці XIX ст., після загальноросійської реакції царювання Олександра III, і знайшов собі опору в успішнім національним розвитку українських земель Австро-Угорської монархії, Галичини та Буковини.

Осередком української наукової праці взагалі, а історичних студій спеціально, стало на цих землях Наукове Товариство імені Шевченка у Львові (од 1893 р.); особливо відколи його очолив у 1897 р. проф. М і х а й л о Г р у ш е в с ь к и й. В головному органі Товариства «Записки» (від 1892 р. до 1914 р. появилось 120 томів), в «Джерелах до історії України» (10 томів) та в інших публікаціях надруковано дуже багато цінних матеріалів і розвідок з української історії. Навколо Наукового Т-ва імені Шевченка об'єднався цілий гурт українських істориків, в значній мірі учнів самого Грушевського (який в 1894—1914 рр. був професором української історії Львівського університету), — серед них визначилися: Б. Барвінський, Б. Бучинський, В. Герасимчук, В. Доманицький.

Ів. Джиджора, М. Кордуба, І. Кровецький, І. Крип'якевич, М. Чубатий, С. Томашівський і цілий ряд інших. В їх працях розроблено багато важливих моментів історії України литовсько-польської й козацької доби, а також новіших часів.

Деяке полегшення для українського культурно-національного життя в межах Росії після революції 1905 року дало змогу організувати в Києві український науковий осередок в формі Українського Наукового Товариства (з 1907 р.), де головою й організатором був знов-таки М. Грушевський. У «Записках» Т-ва (14 томів) та інших його виданнях містилося багато праць і матеріалів з української історії. Грушевський переніс до Києва і видання своєї монументальної «Історії України-Руси» (почала виходити у Львові в 1898 р.). В 1913 р. у Києві появилася вже 1-а частина VIII тому Історії, де події доведено до 1638 року.¹ Зовнішнє полегшення й оживлення українського національного руху в першій десятилітті ХХ ст. створили сприятливий ґрунт для появи синтетичних курсів української історії: «Очерка історії українського народу» М. Грушевського (1904), «Історії українського народу» Ол. Єфименкової (1906) і популярної «Історії України-Руси» М. Аркаса.

Колосальна й дуже цінна з чисто наукового погляду праця Грушевського була останнім словом і завершенням довгого періоду в розвитку української історичної думки, опертої на презумпції практичного служіння історичної науки громадським ідеалам свого часу. Українська історична наука в особі Грушевського вірно виконала цю службу. Але супроти тих нових завдань, які висунуло життя, супроти тих великих історичних подій, для яких революція 1905—1906 років послужила лише прологом, цього показалося замало.

Якраз на переломі двох століть — ХІХ і ХХ — спочатку в молодих умах серед українського студентства воскресла думка про політичну самостійність України. Роблено було спроби обґрунтувати її потребами економічного розвитку, оперти на діалектику науки Карла Маркса. Але сильніше, ніж сухі наукові аргументи, промовляли до серця молоді більш відчуті, ніж продумані пориви безпосереднього інстинкту нації, почуття національної честі й поваги. Поставлена війною й революцією на чергу дня проблема відбудови української державності застала українське громадянство ідейно не вповні підготованим.

Та, проте, зараз після вибуху російської революції напровесні 1917 р. почався такий могутній національний рух на Україні, що вже літом того року було проголошено автономію, а на початку 1918 р. повну державну незалежність України. І хоч людям, що стали до праці над будівництвом української державності, довелося зв'язувати до купи обірвані нитки призабутих традицій, щоб усвідомити собі

¹ В 1916 р. у Москві вийшла друга частина VIII тому (1638—1648), перевидана у Відні в 1922 р.; в 1918 році в Москві — 3-я частина (1648—50), перевидана у Відні в 1922 року. Нарешті в 1928 р. у Києві появилася 1-а частина IX тому (1650—1653) і в 1931 р. — 2-а частина IX тому (1653—1657).

з історичного аспекту події, які розгортались у них перед очима, однак ідея самостійної української держави дуже скоро пустила глибоке коріння серед українського громадянства й знайшла собі гарячих оборонців. В ім'я цієї ідеї тисячі українських борців покляли свої голови в боротьбі з ворогами, в ім'я її десятки тисяч українського воцтва й інтелігенції пішли на вигнання після упадку української держави.

Велика національна катастрофа 1919—1920 років, гіркий жаль за невикористаними можливостями, за втраченою самостійністю, тяжкий біль і розчарування ще більше укріпили українське національне почуття, а ідею самостійної незалежної Української держави зробили ідеалом і життєвим заповітом.

Відродження української державності позначилося в 1917—1919 роках на полі історичних студій збільшенням інтересу і до української історичної минувшини та, зокрема, до останньої перед нами доби української державності — до Української козацької держави ХVІІ — ХVІІІ ст. Тепер, коли українська мова стала державною, коли повстали українські державні університети й Українська Академія Наук, коли по всіх взагалі високих школах засновано кафедри історії України, коли приступлено до організації державних українських архівів, бібліотек і взагалі наукових установ, перед українською історичною наукою і відкривалися якнайширші можливості й перспективи. І навіть коли своя держава впала, коли Україна знову була поневолена її історичним ворогом, то і цей ворог не зважився цілком знищити культурні досягнення короткого періоду відродження української державності: Українська Академія Наук залишалася і в т. зв. Радянській Соціалістичній Українській Республіці. Після деякої перерви знову відновилося наукове праця на ниві української історії. Правда, вчені мусять освітлювати український історичний процес неодмінно в дусі обов'язкової марксистської доктрини, але й найсуворіші умови, серед яких найдошкульніше — повний брак свободи наукового дослідження, — не знищили української наукової праці під окупантським режимом.

На полі дослідження політичного устрою, соціально-економічної структури, судівництва, фінансів, шкільництва за останні роки появилася багато солідних розвідок, а ще більше опубліковано надзвичайно цінного архівного матеріалу.

Продовжуються українські історичні студії й на західно-українських землях під Польщею, а також і на еміграції. І можна з певністю сказати, що вся різноманітна та в дуже неоднакових умовах ведена праця одушевлена одним і тим самим бажанням: вивчити й науково освітити багате історичне минуле України й допомогти створенню синтези між попередніми й сучасними стремліннями українського народу до кращої будуччини.

ЛІТЕРАТУРА

Багалій Д. Нарис української історіографії. Т. 1. Літописи. Вип. 1. К., 1923. В. ІІ. Джерелознавство. Вип. 2. К., 1925. Багалій Д. Нарис

історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. 1. Історіографічний вступ. Харків, 1928. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923. Пыпинъ А. Історія русской этнографіи. Т. 3. Малорусская этнографія. С.-Петербург, 1891. Лазаревськіі Н. Прежніе изыскатели малорусской старины. «Кіевская Старина». 1895—97. Дорошенко Д. Бантиш-Каменський і його «Історія Малої Россії». Ужгород, 1932. Дорошенко Д. Костомаров М. Берлін, 1924. Дорошенко Д. Куліш П. Берлін, 1922. Дорошенко Д. Історія Русовъ як пам'ятка української політичної думки другої пол. XVIII ст. «Хліборобська Україна». Кн. III, Відень, 1921. Томашівський С. Вол. Антонович, Львів, 1906. Дорошенко В. Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Львів, 1914. Бібліографічний Збірник. Бібліографія історії України за 1917—1927 рр. Під ред. Багалія Д. Харків, 1929.

II

ПИТАННЯ ПРО СХЕМУ ІСТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ЗВ'ЯЗКУ З ІСТОРІЄЮ УКРАЇНИ. НАЗВИ «РУСЬ» І «УКРАЇНА». ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ: ЛІТОПИСИ, ЗАПИСКИ ЧУЖИНЦІВ, ПАМ'ЯТКИ ЮРИДИЧНІ, ЗДОБУТКИ АРХЕОЛОГІЇ

Предметом мого курсу є огляд історичного життя українського народу так, як тепер воно нам уявляється в світлі наукових дослідів. Я хочу оглянути процес політичного, соціально-економічного й культурного розвитку українського народу на цілім просторі його історичного існування. Для нас само собою тепер ясно і не підлягає ніякому сумніву, що обсяг української історії охоплює цілий історичний процес українського народу, від тих часів починаючи, коли історичні свідочтва показують безсумнівні ознаки перебування наших предків на території, на якій український народ живе й досі. Не викликає тепер ні в кого з нас сумніву й та схема, в якій треба укладати огляд історичного життя українського народу: коротко кажучи, ця схема обіймає початки української державної організації з осередком у Києві; розвиток і занепад Київської держави; добу Галицько-Волинської держави; запанування Литви й Польщі на українських землях; постання Української козацької держави; занепад українського життя й поділ українських земель між Росією й Австрією, національне відродження й нарешті, уже за наших часів, змагання відновити українську державність.

Як один суцільний і неперервний історичний процес, уявляли собі минуле українського народу й наші далекі предки, починаючи від старих київських літописців. У писаннях українських істориків XVII ст., духовних і світських, виразно підкреслюється думка, що козацька Україна є продовженням старої княжої Русі. Цю думку висловлюють не раз і тодішні українські політичні діячі. Вона позначилася дуже виразно в першім підручнику української історії, в «Сінопсису» Гізеля 1674 р., а пізніше в першій курсі української історії, у згадуванім уже «Кратком описанії Малороссії», зложенім коло 1740 р., нарешті — в славнозвісній «Історії Русовъ». Одначе, з початком XIX ст. оця свідомість тягlosti й неперервності українського історичного процесу трохи затемнюється серед нашого громадянства. Сталося це через те, що саме в ті часи українські освічені кола, виховані вже в російській школі, зазнають впливу російських понять і поглядів на своє історичне минуле. Російська

історіографія, служачи інтересам російської держави й пануючої великоруської народності, виробила особливу схему так званої «русської історії», змішуючи в ній до купи три різні поняття: історію території, історію народу й історію держави.

У поняттях російської історіографії ще в половині XVIII ст. утвердилось представлення одної «русської» держави, що, зачавшись, мовляв, у Києві, потім продовжувала неперервно своє існування під владою одної династії, тільки міняючи місце осідку, столицю: спочатку Київ, потім Володимир, далі Москву, нарешті Петербург. В основі цієї схеми лежала, як влучно каже проф. Мілюков, запозичена у московських книжників XV — XVI ст. «генеологічна ідея московської династії». Московські князі, походячи самі з Рюриково-го дому, що панував колись у Києві, вважали себе прямими спадкоємцями київських князів і, вбившись у силу, почали заявляти претензії на всі землі, що колись належали до Київської держави. Ця схема, санкціонована відомим російським істориком Карамзіним, автором «Истории Государства Российскаго», на довгий час запанувала в загальних курсах російської історії і в підручниках, а звідти перейшла і за кордон, де наробила багато баламутства. Ця схема, як я щойно сказав, вела од передісторичних часів Східної Європи і од появи там слов'ян, через розселення слов'ян на східноєвропейській рівнині, через Київську державу, до другої половини XIII ст., до великого князівства Володимирсько-Суздальського, до Московського царства й далі до Петербурзької імперії XVIII — XIX ст.

Таким способом історія руського півдня й заходу, історія народів українського й білоруського залишалась поза обсягом наукового кругозору, і лиш зовнішнім та поверховим способом втручається вона в цей обсяг такими окремими епізодами, як Галицько-Волинська держава XIII — XIV ст., як сформування на руських землях Великого Князівства Литовського, як унія цього князівства з Польщею, церковна унія, козащина, повстання Богдана Хмельницького й унія України з Москвою. При цій схемі залишалася без початку історія самого великоруського народу, котрий раптом появляється на історичній арені в другій половині XII ст. Зовсім залишається без уваги й історія білоруського народу, котрий впливає аж у XVIII ст., щоб увійти при розділах польської Речі Посполитої в склад Російської імперії.

Вже новіші російські історики — Ключевський, Мілюков, Платонов — відчули незручність цієї схеми; наприклад, в курсі проф. Платонова, а ще виразніше у проф. Ключевського, зустрічаємо відокремлення київського періоду як початкового і спільного для всього Сходу Європи, а потім уже ідуть спеціальні розділи про сформування великоруського племені. Але далі виклад іде у них звичайною старою схемою: історія московського царства і петербурзької імперії, з епізодичними згадками про українців та білорусів.

Отже, ця нераціональна з наукового погляду й баламутна схема зробила свій вплив і на історіографію українську. Наші історики перших десятиліть XIX ст. теж почали були дивитись на початковий

і князівський періоди української історії як на «спільні» з росіянами, а саму історію України представляти головно як історію козащини й Гетьманщини, лишаючи поза обсягом своєї уваги інші періоди української історії: Так уложили свої праці Бантиш-Каменський, Мартос, Маркевич. Хоча вони й здавали собі справу з того, що й князівський період так само належить до української історії, як і доба литовсько-польська та козацько-гетьманська, але їхню увагу цілком заповонила козащина, як, мовляв, основне явище нашої історії, як найбільш яскраве виявлення творчих сил, здатності й самої національної вдачі українського народу. Етнографічні студії, захоплення усною народною поезією з її ідеалізацією козащини, а пізніше — народництво, усе це сприяло зосередженню уваги наших дослідників головно на козацькій добі історії України, тимчасом як учені російські розробляли княжий період нашої історії як початковий період історії «общерусской», отже, ніби своєї власної. Тільки в працях проф. В. Антоновича та його школи вже в останній чверті XIX ст. починається дослідження історії окремих областей старої Русі — України за княжих і литовських часів.

Великою заслугою Антоновичевого учня проф. М. Грушевського було те, що він перший поставив питання про вживану в російській історіографії схему, як проблему більш раціонального укладу історії східного слов'янства взагалі. Він виступив з рядом розправ на сторінках «Сборника статей по славяновѣдѣнію» 1904 р., видаваного Петербурзькою Академією Наук, і в цих розправах доводив незручність і нераціональність до того часу уживаної схеми. Він поставив як чергове завдання історичної науки — скласти історію великоруського народу й заснованої ним держави окремо й окремо історію українського народу протягом цілого його історичного життя, в складі як власної Київської держави, так і пізніше чужих: Литви, Польщі, Москви. Щодо української історії, то проф. Грушевський це завдання сам і виконав у своїй капітальній «Історії України-Руси» та в своїм курсі з 1904 р. Статті Грушевського не залишилися без впливу в російській історіографії: академік Шахматов і його школа звернули особливу увагу на історію початків великоруської народності; в 1918 р. появилася монографія одного з ліпших представників російської історичної науки проф. Преснякова під многозначною назвою: «Образование великорусскаго государства», а ось недавно вийшла праця другого видатного історика, російського професора Любавського «Образование основной государственной территории великорусской народности» (1929), де ясно і виразно говориться, що великоруська народність постала через мішанину різних слов'янських племен східної Європи з фінськими племенами і що ця народність сформувалася в басейні верхньої Волги й Оки. Серед російських істориків-марксистів останнього часу також помічається реакція проти «великоруських тенденцій» в російській історіографії.

Таким робом, можна сподіватись, що самотою правильною й науковою схемою історії Східної Європи (а разом з тим остаточно розмежування російської й української історії), запроваджена вже в нашій історіографії, буде прийнята остаточно і в історіографії

російській, а також і в чужоземній, яка все ще перебуває під значним впливом російських понять і поглядів.

Ще одна увага щодо термінології. Маю на думці вживання назв: руський, малоруський, український. Найстарша й основна назва для південного руського народу є Русь: так він сам себе називав, відколи із конгломерату племен став народом, і народом державним; так його називали й чужі (поляки називають його так і досі). Дарма, що слово Русь, як можна думати, належало первісно чужому племені, яке підбило південні племена східнослов'янської групи, організувало серед них державу й само зникло, розчинилось серед слов'янської стихії, залишивши по собі одну назву, яка й стала тепер назвою нової народності й нової держави. Ця назва Русь стала на національним іменем і держалась у нас дуже довго. Але вже з половини XVII ст. входить в ужиток поруч з нею друга, також стара назва, котра мала колись чисто географічне значення й означала поняття земель пограничних: ця назва — «Україна». Вперше знаємо її з літопису від 1187 р. Спочатку утвердившись в мові й поняттях народу, що ми бачимо з пісень та дум, вона скоро робиться ужитком освічених верств, переходить в дипломатичні акти, в літературу й науку. Її вживають і поляки, і великоруси, і Західна Європа. Так сталося головню внаслідок повстання в половині XVII ст. козацької Української держави, що поставила була своєю програмою об'єднання всіх українських земель під булавою козацького гетьмана. Але цій програмі не судилося здійснитись. Україна недовго пробула в єдності. Розділена між Польщею й Московією, вона знову сходить на провінційне становище, і сама назва «Україна» стає знову назвою географічною для означення окраїнної землі: для Польщі Україна — це її південно-східне пограниччя, себто Київщина; для Московії — південно-східний край нашої землі, т. зв. Слобідська Україна (Харківщина й Воронежчина). Тільки національне відродження XIX ст. принесло остаточну перевагу термінам «Україна», «українець», «український», і навіть в Галичині, де через певні історичні умови терміни «Русь», «русин», «русинський» трималися найдовше, тепер уже сам народ загальноно вживає там назви: «український», «українець», «Галицька» або «Західна Україна». Вдержалася стара назва «Русь» лише на Закарпатті, що донедавна належало до Угорщини.

Термін «Мала Русь» і «малоруський» є чисто штучного книжного походження: так стали називати нашу землю в XIV ст. греки й *Μικρά Ρωβία*, а далі й по латині *Russia Minor* на означення Малої, себто старої Русі на півдні, в протилежність Великій, себто новій Русі на півночі. Точнісінько як в давнину називано Малу Азію для відрізнення від Великої Азії, або Велику Грецію на півдні Італії, що вийшла як колонія зі старої, отже, «малої» Греції на Балканах. Цей термін прийнявся особливо з кінця XVII ст. в Московщині для означення тої частини Української землі, яка після 1654 р. знайш-

лася в політичній унії з Московією, себто на означення Гетьманщини. В устах освічених людей він продержався й на самій Гетьманщині в XVIII і навіть XIX століттях. Є деякі українські вчені, котрі вживають його й тепер, але виключно в наукових працях, на означення «малоруської», себто української мови, поруч «великоруської» і білоруської мови. Але загальноприйнятими й освяченими ідейно-національними стремліннями назвами є нині «Україна», «українець», «український» і вживати поруч них якісь інші, принаймні для нас самих, немає жодної рації. Термін, назва, ім'я є речі умовні, конвенціональні, але вирішальним моментом для названня так або інакше якогось народу має бути, як він сам себе називає і хоче бути названим.

Приступаючи до огляду найстаршої доби української історії, треба сказати насамперед про ті головні джерела, на які спирається сучасна історична наука, досліджуючи минуле українського народу на початках його історичного життя.

Довший час за майже одиноке джерело вважалися писані пам'ятки, свої й чужі. На першому місці серед наших власних пам'яток стоять літописи, себто хронологічні записи про події. Літописання у нас на Україні почалося дуже рано, трохи не одночасно з початком християнства на наших землях. З цього погляду ми випередили всіх наших сусідів, бо ось приміром найстарший польський літописець Мартин Гал писав свою хроніку десь між 1112—1113 роками; у чехів Козьма Празький, що жив в 1045—1125 рр., почав писати свою хроніку вже при кінці свого віку; канонік Вишеградський писав р. 1141; угорський хроніст Анонім писав між 1270—1282 роками; усі вони писали мовою латинською, тоді як українське літописання від самого початку велось мовою українською.

Наші старі літописи не дійшли до нас в оригіналах: вони збереглися в пізніших копіях або переробках, причім ці копії зроблено не на Україні, а на півночі, на Московщині. Найстарші списки, які досі не знайдено, це Лаврентієвський, названий так по імені ченця Лаврентія, що списав його в 1377 р. для Суздальського князя Дмитра Костянтиновича, і список Іпатієвський, названий від Іпатієвського монастиря в Костромі, де його знайдено; цей список зроблено десь в першій чверті XV ст. В обох списках іде спочатку історія Київської Русі до 1110 р., а далі в Лаврентієвському міститься літопис про події Володимиро-Суздальської землі до 1305 р., а в Іпатієвському — про події на українських землях до 1292 р. З цього бачимо, що Лаврентієвський список уявляє собою великоруський літопис, в якому тільки перша частина взята з українського літопису, літопис же Іпатієвський від початку до кінця являється літописом українським. Однак й Іпатієвський список був зроблений на півночі з українського оригіналу, зложеного, як думають, десь на Волині. Вічні руїни й спустошення України призвели до того, що

навіть наші найстарші літописи збереглися не на своїй землі, і навіть не в оригіналах, а у великоруських копіях та переробках.

Частини нашого найстаршого літопису збереглися також в літописах новгородських, які цілком внесли до свого тексту цілі уступи з найдавнішого київського літопису. Щоб реставрувати текст наших літописів, які не збереглися й у великоросів, доводиться іноді звертатися ще й до інших джерел, наприклад, до польського хроніста XV ст. Длугоша, який мав у своїх руках і користувався з літописного списку, зложеного в Перемишлі в першій половині XIII ст., списку, що не зберігся до нашого часу ні в оригіналі, ні в копіях.

Уже від самого початку XIX ст. ведеться складна й дуже важка робота по відшукуванню в масі списків (копій і переробок) первісного основного тексту найстаршого літопису. Почав цю роботу німецький вчений А. Шлецер, а продовжували її цілі покоління українських (Срезневський, Костомаров, Олексій Маркевич, Шараневич, Грушевський, Перфецький) і російських (Погодін, Бестужев-Рюмін, Шахматов, Істрін, Приселков) учених. Найбільше значення для наукового дослідження літописів мали праці нещодавно померлого російського вченого Шахматова. Йому належить велика заслуга встановлення головних складових частин літопису, часу їх зложення і авторства. Довгий час вважали за першого літописця монаха Києво-Печерського монастиря Нестора. Потім почали оспорювати взагалі його авторство; нарешті встановлено, що Несторові належить одна з пізніших редакцій літопису, зложена ним уже на початку XII ст. Взагалі встановлено, що літописи були, як каже Грушевський, свого роду літературним архівом, до якого його упорядники вносили, в оригінали і в переробках, різні пам'ятки письменства, не дбаючи про збереження імен їх авторів так само, як вони не дбали і про власне ім'я, і творили таким чином анонімну антологію нашого старого письменства, яка носить на собі сліди колективної праці дового ряду поколінь.

Тепер, на основі головно праць Шахматова, розрізняють шість поступових стадій чи «редакцій» початкового літопису, а саме:

1. Близько 1039 р. постав у Києві Найдавніший Київський Літописний Звід (кодекс), який оповідає про початок Києва (може бути, виводячи династію від легендарних братів Кия, Щека і Хорева), про князів Олега, Ігоря, Ольгу, Святослава й Володимира, про охрещення Русі, докладно розповідає про князювання Ярослава Мудрого і закінчується оповіданням про посвячення кафедри св. Софії у Києві 1037 р. похвалою Ярославу за його просвітну діяльність. Цей звід був положений в основу Новгородського літопису, через що його текст зберігся в найчистішій формі, в т. зв. другій редакції I Новгородського літопису.

2. Близько 1074 р. Найдавніший Звід був продовжений правдоподібно киево-печерським монахом Никоном Великим (дехто здогадується, що тим Никоном Великим був ніхто інший, як Іларіон, перший київський митрополит з українців), що вніс звістки про кн. Мстислава Тмутараканського, а пізніше Чернігово-Сіверського. Він же вставив і оповідання про початок Печерського монастиря та

про чуда його подвижників. Так постав т. зв. Перший Києво-Печерський Звід.

3. В 1095 р. постав т. зв. Початковий Звід, або Другий Києво-Печерський Звід, доведений до смерті в кн. Всеволода, себто до 1093 р. Літопис закінчується сумними міркуваннями з приводу половецьких наїздів на Руську Землю, що її не можуть оборонити князі, які весь час ворогують між собою. За автора цього Зводу дехто з учених вважає ігумена Печерського монастиря Івана.

4. Аж в 1113—1114 рр. постала на основі всіх цих попередніх кодексів славнозвісна праця печерського Нестора: «Повість временних літ, откуди пошла єсть Руськая Земля, і хто в ній начал первіє княжити і како Руськая Земля стала єсть». Узявши за основу працю своїх попередників, Нестор додав од себе нарис розселення народів після потопа; дав нарис праслов'янської історії (виводячи слов'ян з-над Дунаю), слов'янського розселення й географії східної Європи. Особливо докладно зупинився він на старій історії Києва, вивляючи свій місцевий киево-полянський патріотизм. Історична частина Несторового твору починається роком 852, кінчається роком 1110. «Русь» вважає Нестор за варязьке (скандинавське) плем'я, приведення Рюриком, що явився, мовляв, на заклик самих слов'ян і став родоначальником руської княжої династії. Кінчалась «Повість» 1112 р. Нестор був добре знайомий з грецькою історіографією і мав, мабуть, доступ до княжого архіву, з якого він наводить текст договорів з греками. Праця Нестора відзначається великим літературним хистом і перейнята глибоким патріотизмом. Це, як каже один російський історик, «дозрілий твір, писаний з широкої історичної перспективи».

«Повість временних літ» Нестора здобула собі заслужену славу. Її знали чужинці за старих часів, а в наші часи переложено її на мови латинську, чеську, польську, датську, а ось торік появилися переклади німецький та англійський. Як каже Шахматов, «Несторові повні належить честь утворення «Повісти врем. літ» і разом з тим збудування найдавнішої історії Русі. Майстерно скомпонований і багатий змістом Несторів Звід викликав зразу ж по своїй появі живий інтерес і перш за все спроби переробки й доповнення».

5. Отже, вже в 1116 р. постала друга редакція Несторової «Повісти», зроблена ігуменом св. Михайловського Видубицького монастиря у Києві Сильвестром. Вона відзначається збільшеною увагою до особи й діяльності кн. Володимира Мономаха, що був патроном Видубицького монастиря. Сильвестер сам поставив своє ім'я й дату на своїй праці, а рештка літописних Зводів усі як один — анонімні.

6. Нарешті в 1117 або 1118 р. постала третя редакція «Повісти», або шоста початкового кодексу. Автор її (мабуть, монах Печерського монастиря) вніс між іншим до літопису «Поученіє» Володимира Мономаха дітям.

Джерелами літопису для авторів усіх шести редакцій були твори грецької історіографії (хроніка Амартала, Івана Малали, Никифора та ін.), добре звісної київським книжникам, грецька церковно-історична література, твори місцевої літератури (житія, повість про

Печерський монастир і чуда його святих, повісті про окремі події українського життя), народні перекази й легенди історичного змісту, пісні, нарешті — усні спомини учасників або свідків подій та взагалі старих людей. Безперечно, автори наших літописів користувалися і з джерел західноєвропейських в усній, а може бути, і в писаній формі.

М. Грушевський, підкреслюючи той факт, що літописання почалося майже одночасно у Києві і в Новгороді, і маючи на увазі збірний характер наших літописів взагалі, вважає, що «Повість временних літ» в її останніх редакціях зложилася з кількох різних комбінацій оповідань київських і новгородських, об'єднуючи в собі творчість цих двох культурних і політичних центрів, які один час боролися за гегемонію й конкурували між собою.

«Повість временних літ» це, так би мовити, перший цикл старого українського літописання. Другий цикл становить т. зв. Київський Літопис, який обіймає роки 1113—1200 й оповідає головню про події київського князівства упродовж цілого XII ст. Майстерний аналіз цього літопису, переведений Грушевським, показує, що Київський Літопис, складаючись з кількох окремих, розложених хронологічно оповідань (повість про кн. Ізяслава Мстиславовича, про Ігоря Ольговича, про Половецькі напади, про події в Галичині, про похід Ігоря Сіверського на половців і т. д.), містить в собі виразні сліди дружинного лицарського епосу про найбільш улюблених або популярних київських князів. Він вважає Літопис за історичну хрестоматію дружинної повісті й за найбільшу культурну й літературну цінність нашого старого золотого віку.

Може ще вище з погляду художньо-літературного, ніж Київський Літопис, стоїть третій цикл нашого старого літописання, т. зв. Літопис Галицько-Волинський, який охоплює майже ціле XIII ст. (роки 1209—1292) і оповідає головню про події Галицько-Волинської держави. Першу частину літопису складає широке прагматичне оповідання про усобиці («великий мятеж») в Галицькій Землі по смерті князя Романа, про боротьбу його сина Данила за галицький стіл аж до остаточної його перемоги. Друга частина, писана, мабуть, в північній Волині, подає багато звісток з литовсько-руської боротьби того часу (1250—1270). Нарешті, третя частина (70—80-ті роки) являє собою двірський літопис князя Володимира Васильковича. Грушевський доводить, що Галицько-Волинський Літопис був написаний спочатку без років, як одне загальне прагматичне оповідання, і що вже пізніше якийсь книжник, редактор, що притулив Галицько-Волинський Літопис до Київського, сам розставив роки, але «зробив це дуже по-дурному, валив роки навіть без огляду на зміст, розриваючи частини одної події на кілька років, або кладучи під один рік події багатьох років». Але певна річ, що літописаний не одним, а принаймні трьома авторами, яких усіх об'єднувала відданість дому Романа Мстиславовича. Автор (чи автори) перших двох частин малює з великою любов'ю постать короля Данила як справжнього лицаря, хороброго й бездоганного. Автор останньої частини (певно духовна особа) малює так само любовно

постать Володимира Васильковича, освіченого й гуманного князя, великого покровителя церкви й мистецтва. Весь Галицько-Волинський Літопис відзначається високоартистичним стилем і квітчастою мовою; в ньому повно епітетів, поетичних порівнянь, алегорій, персоніфікацій місяця й зірок, прислів'їв, притч, а часом вставлено в текст уривки поетичних творів, наприклад, на самім початку чарівна легенда про Євшан-зілля. Автори були широко обізнані з грецькою літературою (в однім місці літопису згадується Гомер), а багатство звісток з середньоєвропейського життя свідчить про його знайомство і з джерелами західноєвропейськими.

Досліди над мовою Іпатієвського кодексу, в якому збереглися Київський і Галицько-Волинський Літописи, доводять, що незважаючи на їх церковнослов'янський книжний склад, вони мають в собі багато народних українських слів, які ми вживаємо й сьогодні, наприклад: батіг, вабить, великдень, водохрещі, віз, схопитися, гребля, казати, кожух, коли, лаяти, ніколи, очевисто, свита, сивий, сокира, сопілка, сорочка, сумний, тулитися, черевик та ін.

Пильний аналіз літописного тексту привів вчених до відкриття слів цілого ряду місцевих українських літописів: чернігівського, переяславського, тмутарканського, перемишльського та інших. Але вони до нас не дійшли в цілості, і лиш окремі уривки з них були включені київськими або галицько-волинськими літописцями до своїх творів.

Наші літописи подають величезний матеріал відомостей географічного, етнографічного й особливо історичного характеру. В порівнянні з ними пам'ятки чужоземні відіграють лиш доповнюючу роль, хоч часто подають окремі звістки дуже великої історичної ваги. Передовсім багато звісток про початковий період Київської держави і про події XI—XII ст. подають літописи великоруські: новгородські й ростово-суздальські, які взагалі краще збереглися, ніж українські. Далі велике значення мають пам'ятки візантійські (патріарха Фотія, імператора Костянтина Порфірородного, Лева Деякона, Готський топарх та ін.); записки арабських подорожніх і вчених (Масуді, Ібн-Хаукал, Ібн-Фадлан, Ібн-Даста та ін.), які подають відомості про Русь IX—X ст.: нарешті, пам'ятки західноєвропейські — німецькі, французькі, англійські, угорські та інші хроніки, які подають окремі звістки і факти. Відгуки стосунків між варягами й Київською державою збереглися в скандинавських та ісландських сагах — епічних піснях про варязьких вікінгів та інші пригоди.

Пам'ятки юридичні: договори Русі з греками X ст., законодавчий збірник «Руська Правда» XI—XII ст., що збереглися в складі літописів; церковні устава Володимира Великого й Ярослава Мудрого, деякі грамоти, листи, що теж збереглися переважно в складі літописів, доповнюють собою обсяг писаних джерел найстарішої доби нашої історії.

Уже на початку XIX ст. деякими з дослідників було звернуто увагу на те, що чимало джерел для нашої початкової історії зберігає в собі така наша земля, де по могилах, курганах, по городищах

переховується чимало пам'яток старого життя. Одним з піонерів української та й загальнослов'янської археології був поляк Адам Чарноцький (Доленга-Ходаковський), котрий звернув особливу увагу на кургани. Випадкові знахідки, а пізніше й спеціальні розкопи (вже на початку XIX ст. почали робити розкопи в садибах Десятинної церкви й св. Софії у Києві) ствердили, що, як влучно висловився один учений, «розсіпані по нашій землі курганні старожитності переховують в собі справжню, дійсну колиску нашого народного життя». Та наукою зробилася археологія лише в останній чверті XIX ст., коли на чолі дослідів старожитностей українських став великий наш учений проф. В. Антонович, справжній батько української археології. Спільними силами українських, російських, польських і чеських дослідників удалося дуже багато зробити для з'ясування, на основі археологічних даних початкової історії східного слов'янства взагалі й українського народу спеціально. Особливо важливі досягнення археології на полі дослідів зміни різних народностей на нашій території перед появою слов'ян і вже в часі слов'янського на ній розселення, про поширення варязьких осад, про різні варіанти культурного типу українських племен. Про це докладніше буде мова в дальших розділах.

Нарешті на поміч історії прийшла ще й філологія — дослідження мови, яка зберігає в собі сліди історичного життя народу, що нею говорить, стадій його культурного розвитку і його, так би мовити, історичної пам'яті, яка позначилася в назвах річок, озер, гір, лісів, різних урочищ. Особливо велику прислугу історії принесли дослідники мови в працях російського вченого Шахматова й цілої плеяди його учнів, серед яких було немало й українців.

Так, спільними силами історії, археології й мовознавства удалося науці підняти край тієї густої завіси, яка скривала від нас життя наших далеких предків, удалося потроху розсіяти не тільки пітьму минулого, але й той туман легенд і фантастичних уявлень, які залишили нам минулі часи, коли наука з її критичними методами перебувала ще в сповитку.

Л І Т Е Р А Т У Р А

Грушевський М. Звичайна схема «русскої історії» й справа раціонального укладу історії східного славянства. Сборникъ статей по славяновѣдѣнію». Т. I. Петербургъ, 1904. Д о г о ъ е н к о D. Die Namen Rus, Russland, Ukraine in ihrer historischen und gegenwartigen Bedeutung, «Записки Українського Наукового Інституту в Берліні». Т. III, 1931. Барвінський Б. Звідки пішло ім'я Україна. Відень, 1916. Томашівський Ст. Українська історія. I. Старинні віки. Львів, 1919. Клепатський П. Огляд джерел до історії України. Кам'янець на Поділлю, 1921. Багалій Д. Нарис української історіографії. Т. I. Літописи. К., 1923. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. I. К., 1912, екскурс: Найдавніша літопись. Грушевський М. Історія української літератури. Т. III. Львів, 1923. Шахматовъ А. Розысканія о древнѣйшихъ рус-

скихъ лѣтописныхъ сводахъ. Петербургъ, 1908. Шахматовъ А. Несторъ-Лѣтописецъ. «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка». Т. 117—118. Львів, 1913. Приселковъ М. Несторъ-Лѣтописецъ. Петербургъ, 1923. Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської Літописі // «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка». Т. 41. Львів, 1901. Истринъ В. Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славяно-русскомъ переводѣ. Т. 2. Петербургъ, 1920—1922. Перфецький Е. Перемишльський Літопис першої редакції, як частина хроніки Яна Длугоша // «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка». Т. 147—149. Львів, 1927—28. Перфецький Е. Русские лѣтописные своды и ихъ взаимоотношенія. Братислава, 1922. Грушевський М. Внімки з джерел до історії України-Руси до половини XI віку. Львів, 1895. Лященко А. Сага про Олафа Тригвасона й літописне оповідання про Ольгу. «Україна». 1926, Кн. 4. Лотоцький Ол. Українські джерела церковного права. Варшава, 1931. Лященко Р. Лекції по історії українського права. Ч. I. Княжа доба. Прага, 1923.

III

ПРИРОДА УКРАЇНИ ЯК ФАКТОР ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ. ПЕРЕДІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМЛІ. ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОГО ЧОРНОМОР'Я І КОЧІВНИКИ. РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН У СХІДНІЙ ЄВРОПІ. ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ. ВАРЯГИ ТА ЇХ УЧАСТЬ В ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Наш огляд українського історичного процесу почнемо від короткого огляду території, на якій цей процес відбувався. Вплив природи краю на зародження і розвиток в ньому історичного життя віддавна вже вважається за аксіому історичної науки. Як влучно висловився російський історик Ключевський, сила, яка держить в своїх руках коліску кожного народу, це є природа його землі. Отже, придивимось до природи тої землі, на якій оселились предки українського народу й на якій і досі майже на тих самих місцях живуть і нащадки.

Як ми далі побачимо, український народ є автохтоном на своїй землі. Се значить, що український народ живе на тій самій території, яку здобув на початках свого розселення в Східній Європі, дуже мало уступивши з цієї території чужим народам, а те, що він здобував, було продуктом колонізації порожніх, незаселених просторів, з яких не було потреби когось усувати та проганяти. Отже, український народ був не завойовник, лише мирний колонізатор. Сьогодні етнографічна українська територія майже в цілості співпадає з географічною. На заході вона трохи переступає за Карпати, на півночі йде більш-менш вздовж поріччя Прип'яті, Десни, Сейму, на південнім заході йде понад Прутом до нижнього Дунаю, з півдня обмежує її Чорне море, зате на сході губиться вона серед мішаного населення Воронежчини й Донщини, а на південнім сході в басейні Кубані досягає Кавказьких гір.

Взагалі можна сказати, ціле географічне положення України визначається Чорним морем, яке служить географічною, політичною й господарською основою української землі. Сюди пливають всі українські річки, і тільки невеличкий крайчик української території на північній заході належить через Сян і Буг до Балтійської системи.

Система річок на території України мала величезний вплив на народне життя, на формування української народності й держави.

Головна артерія України — це Дніпро, що збирає води з широких просторів і сполучається через свої допливи з басейном Зах. Двини, Зах. Бугу, Німану, Оки й Донця. Середнє Подніпров'я було, як побачимо, прабатьківщиною українського народу. Важливе значення мав і Дністер, яким можна було дістатися з західноукраїнських земель до Чорного моря. Уздовж більших річок, як головних торговельних шляхів, скупчувалось населення краю. Тут виникали перші торговельні осередки-міста. Населення, що розміщувалось далі од річок, залишалось при хліборобстві й лісових промислах, але тягло до річок, де знаходило пункти для збуту своїх продуктів. Маючи великий вплив на народногосподарське життя, річки мали і велике значення політичне. За розміщенням населення по басейнах річок ішов і політичний поділ краю. По річках укладались політичні області землі, і літописець ясно вказує нам гідрографічну основу найстаршого поділу України на племінні землі, позначаючи, понад якою річкою жило кожне з цих племен. Але замкнутість Чорного моря й залежність його від тої сили, що володіла його воротами — Босфором і Гелеспонтом — мала некорисні наслідки для дальшого розвитку українського життя, ставлячи українську торгівлю в залежність від Візантії, а потім від Туреччини.

Ще більш некорисним для цього життя було сусідство на південнім сході з відкритим степом, що віддавна служив прямою дорогою для руху азійських орд в напрямку на захід. У зв'язку з геологічною будовою краю, на якій не будемо тут зупинятися, українська територія поділяється на дві основні смуги щодо ґрунту: лісову й степову з переходовими середніми смугами; границя лісової смуги йде в меридіальному напрямку приблизно по Сейму, Десні, доходить до Києва, далі понад Ірпенем до Верхньої Случі й Горині. Лісова смуга має малородючий ґрунт і менш здатна до хліборобства, зате придатна до різних лісових промислів. Південна степова смуга має розкішний чорнозем, найліпший в Європі, але, відкрита зі сходу, вона не давала умов для спокійної хліборобської праці. Майже ціла українська історія наповнена боротьбою за опанування степом. Замокнена на заході Карпатами й сусідством з осілими народами, вся експансія українського народу, увесь його колонізаційний розмах був звернений на схід і на південний схід; але у своїм розгоні український колонізаційний рух натикався на опір кочових орд, мусив не раз подаватися назад, відпливати до більш захищеної лісової смуги. Тільки в кінці XVIII ст. закінчилася ота боротьба зі степом, і український плуг міг спокійно приступити до розорювання розкішної цілини в надчорноморських просторах.

У цій боротьбі українського плуга й меча за опанування степом і за установлення на ньому хліборобської культури, боротьбі, що переходила різні стадії оборони й наступу, дехто з новіших українських істориків додає одну з провідних ідей української історії й заслугу українського народу перед європейською цивілізацією.

Предки нинішніх українців оселилися на території, яка вже мала за собою давню історію, а її населення перебувало в зв'язку з культурними народами старовинного світу. Сліди перебування людини на території України збереглися з найстаршої доби існування людини взагалі — з часів палеоліту (старокам'яної доби). По всій Україні розкидано селища людини доби пізнього палеоліту. З цих селищ, де знайдено знаряддя з кремня й з кістки мамонта (деякі з них дуже штучно орнаментовані), найбільш досліджені: в Кисві на Подолі, в с. Мізені над Десною (близько Новгород-Сіверського), в с. Гонцях (Лубенського повіту на Полтавщині), біля Кривого Рогу на Запоріжжі. Доба неоліту (ново-кам'яної доби) залишила нам велику силу пам'яток, які знаходимо по всій території України. Особливо багато їх в околицях Києва і взагалі понад Дніп. м. Від містечка Трипільля на Дніпрі на захід до Карпат і до нижнього Дунаю тягнуться сліди життя людини в добу неоліту, й ціла культура цієї доби здобула в науці назву «Трипільської культури». В цю добу бачимо значний розвиток гончарної майстерності, бачимо дуже вибагливої форми посуд і кольорову орнаментацию на керамічних виробках. Появляється вже культ небіжчиків і форми поховону зі скорченими кістяками, частенько посипані червоною охрою на ознаку жалоби. Могили з такою формою поховону знаходимо велику силу від Кубані до Бессарабії. В південній Волині й на Поділлі небіжчиків клали на поверхню землі й зверху насипали могилу. В Галичині ховали в кам'яних скринях, зложених з кам'яних плит. Разом з небіжчиком клали посуд і кам'яне знаряддя. Пізніш, а може й одночасно, починається спалювання мерців. Останками такого поховону є урни з попелом, знайдені на Поліссі, на Волині й на сході басейну Дінця.

Неоліт змінюється металічною культурою. Спочатку появляються мідні предмети — сокири та інші вироби, потім входить в ужиток бронза, далі залізо й срібло. Вже за найстарших часів ми бачимо цікаве перехрещування на території України різних культурних впливів: Дунайська культура дає нам зразки поліхромної кераміки з спіральним орнаментом; культура кавказька дає свої металеві вироби.

На початку першого тисячоліття перед Різдом Христовим зустрічаємо перший історично відомий народ на українській території кімерійців, що належали до одного з тракійських племен. Могили кімерійських царів знайдено над Дністром. Пам'яткою кімерійців залишилися назви нинішньої Керченської протоки — Боспор Кімерійський. На зміну кімерійцям приходять коло VII ст. перед Різдом скити, народ правдоподібно іранського походження. Бувши суворими кочівниками, скити прийняли в свою культуру елементи різних впливів: дунайського, кавказького, іранського й грецького. Про скитів оповідає нам докладно грецький історик IV ст. Геродот. Багато археологічного матеріалу для характеристики побуту скитів та їх культури дають нам могили скитських царів. Там знайдено між

іншим прекрасні срібні вази грецького виробу з вирізьбленими сценами з життя скитів.

Майже одночасно з появою скитів в українських степах, себто коло VII ст., розпочинається колонізація греками північно-чорноморського побережжя. Метрополією грецьких колоній був з початку Мілет, пізніше висилають своїх колоністів Атени. Грецьких колоністів приваблювали головні інтереси торгівлі з місцевим населенням. Можна думати, що спочатку засновувалися торговельні факторії, а вже згодом і постійні колонії. Найвизначнішими колоніями були Тіра (при гирлі Дністра); Ольвія (при гирлі Дніпра); Херсонес — в Криму біля теперішнього Севастополя; Теодозія; Пантікапея (теперішня Керч), що зробилася в IV — V ст. столицею Боспорського царства, яке обіймає Таврію, Крим, Тамань; Танаїс (при гирлі Дону); Фанагорія і цілий ряд інших, менш значних. Греки ввозили з своїх колоній до Еллади худобу, невідьників, шкіри, мед, віск, солону рибу, натомість збували тубільцям матерії, одягу, вино, окраси й різні речі культурного побуту. Колоністи займалися не тільки торгівлею з своїми сусідами, але також самі бралися до хліборобства й виноградарства. Життя колоній в сусідстві з войовничими кочівниками було дуже тривожне й проходило в постійній боротьбі. В кінці II ст. перед Різдом починається занепад грецьких колоній. Від греків ідуть до нас перші історичні відомості про природу й населення південної України.

Уже в IV ст. скитів починають витіснити споріднені з ними сармати, народ безперечно вже іранського походження. Їх панування в наших степах тяглося од IV — III ст. перед Різдом до II ст. по Різду Христовому. Вони надовго полишили по собі назву для цілого нашого краю — Сарматії або Савроматії. Крім того, від них залишилося, як довів німецький учений Фасмер, близько 600 топографічних назв в південній Україні. На зміну савроматам появляються роксолани чи просто алани, так само кочівники, як і сармати: вони не знали хат, ні хліборобства, жили на возах, мали багато коней і рогатої худоби. Можна думати, що вони мали під своєю владою якесь місцеве хліборобське населення, з якого збирали данину.

Взагалі перші два віки по Різді виявляють присутність на різних частинах української території цілого ряду окремих племен і народів, звисних нам здебільшого лиш з самої назви, перехованої грецькими і римськими авторами, і в яких одні вчені вгадують тракійську галузь індоєвропейців, другі — кельтів, треті — германців. Певно лиш, що в кінці II або в початку III ст. по Різді германське плем'я готів, яке сиділо на півночі між Одрою й Вислою, рушає на південь, переходить через Полісся і в III ст. розселюється на півдні України від Дністра до Дунаю й до Карпат. Готи створили над Дніпром свою державу з осередком в місті Данпарштад, в якому дехто хоче бачити наш Київ. Відомий їх король Германарих. Готи в половині III ст. почали нападати на сусідні римські провінції на заході, і імператор Децій поліг року 251 в боротьбі з ними. Двадцять років пізніше римляни мусили уступити їм Дакію — теперішню Румунію. В поло-

вині IV ст. готи прийняли християнство. Та вже в тому ж IV ст. починається зі сходу рух гуннів, народу урало-алтайського або турко-фінно-монгольського походження. Близько 370 р. гунни знищили аланів і кинулись на готів (остроготів — східних готів), розбили їх і потиснули за Дунай. Лиш невелика частина готів залишилася в Криму і Тамані й протрималась там дуже довго. Дехто думає, що це готи заснували Таматарху, пізнішу українську колонію Тмутаракань. «Красних дів готських» згадує автор «Слова о полку Ігоря» ще в кінці XII ст.

Гунни довго не затримались на Україні і в половині V ст. під проводом славнозвісного Аттіли рушили на захід. Заснована Аттілою величезна держава з осередком на середньому Дунаї в теперішній Угорщині розпалася по його смерті (543).

На зміну гуннам приходять нові кочові орди: болгари, а з ними авари. Тюркська орда болгарів появилася в Європі вже в кінці V ст. Частина заснувала своє царство над Волгою (де тепер Казань), а друга частина вже в VI ст. пройшла аж на нижній Дунай й оселилася там в колишній римській провінції Мезії. Авари чи Обри, як зве їх наш найстаріший літопис, заснують в другій половині VI ст. свою державу в середньодунайській рівнині (тепер Угорщина), звідки нападають на Візантійські області та на інших сусідів.

З поза цього калейдоскопу різних народів, які пересуваються через нашу територію, починає близько VI ст. визирати обличчя слов'ян, безпосередніх предків українського народу.

Уже з цього короткого перегляду передслов'янського населення України можна бачити, що територія, на якій застає історія в VI ст. слов'ян, являла собою терен перехрещування культурних і політичних впливів між Сходом і Заходом та зберігала в собі наверхствовання різних культур. Вона мала всі дані для того, щоб розвивати у себе багату культуру, яка згодом мусила дати цікавий образ синтези обох цих впливів, змодифікованих на ґрунті слов'янського ґрунту. Та, власне, отой відкритий характер землі в сусідстві з кочовим азійським степом, як побачимо далі, не дав розгорнутись оцій культурі в усю широчінь, адсорбуючи всі сили українського народу на боротьбу зі степом, на необхідну самооборону.

Та все ж ми мусимо констатувати той безперечний факт, що Київська Русь, як влучно каже російський вчений Ростовцев, «одержала в спадщину по своїх попередниках усі риси, характеристичні для держав, що повстали на її території в класичну добу й добу переселення народів: їх військовий і комерційний характер, їх стремління наблизитись, скільки можна, до Чорного моря, їх орієнтацію на південь і схід, але не на північ і захід. Як культура скитів і сарматів, як культура готів, так само й київська цивілізація є південною цивілізацією, просякнутою східними елементами».

Для ясності зазначу, що «схід» у відношенні до Київської держави означав головню впливи арабські й хазарські, що ж стосується Візантії, то треба пам'ятати, що це була найкультурніша держава тогочасного світу. Звичайно Візантію вважали за синонім застою й закостенілості старих культурних форм, і лише в останні часи

ближче ознайомлення з візантійською історією привело вчених до переконання, що саме доба, коли Русь найбільше підлягала візантійським впливам, була добою не тільки великого розквіту політичної могутності Візантійської імперії (панування македонської династії, 867—1081 роки). Як зазначає Charles Diehl в своїй „Histoire de l'empire byzantin“, розквіту політичної могутності, розвитку індустрії й комерції цієї доби відповідав подібний же розквіт і життя інтелектуального. У відновленому університеті Царгороду, під активним протекторатом цісарів, видатні вчені викладали філософію, риторичку й різні знання; біля їх кафедр тиснулися учні з усіх країв візантійського й арабського сходу. Спираючись на новознайдені пам'ятки античної культури, покінчивши з іконоборською кризою, відбувається ренесанс на всіх полях людської мислі...

І ось до цього багатого джерела культури, яка саме в той час переживала свій ренесанс,— в області релігійно-філософської думки, в області науки, письменства, мистецтва,— до цього джерела доторкається наша молода Київська Русь і припадає до нього жадібними устами; її здоровий, юний організм легко засвоює елементи цієї культури, але не скоряється їй рабськи, він перетворює, модифікує її на своїм власнім ґрунті, і вже в XI ст. витворюються у Києві такі форми життя і такі інтереси, які дозволяють вважати столицю молодой руської держави за один з найкультурніших осередків тодішньої Європи. Це нам треба затамити, поки ми перейдемо до огляду початків українсько-руської держави з її осередком в Києві.

Поява слов'ян у східній Європі, їх первісне розселення, питання про слов'янську прабатьківщину й початок племінної диференціації — все це питання, ще досі не вирішені наукою остаточно. Наш найстаріший літопис виводив усіх слов'ян з-над Дунаю: «по мнозих же временах сіли суть словени по Дунаєві, где есть нині Угорская Земля і Болгарская. От тіж же словен розідошася по землі і прозвашася імени своїми». Однак вже в перших десятиліттях XIX ст. вчені звернули увагу на те, що в басейні, наприклад, Волги, зовсім нема слов'янських географічних назв, а що найбільше тих назв якраз в Галичині та на Волині, і що звідти вони йдуть до Дніпра. Отже, на довгий час установився був погляд, що прабатьківщиною слов'ян в Європі була область Карпат; звідси вони, мовляв, розійшлися в усі сторони. Предки східних слов'ян сиділи тут аж до VII ст., коли вони рушили звідти на схід і на північний схід. Так, наприклад, уявляв собі початкове розселення слов'ян російський вчений Ключевський.

Та новіші досліді, оперті на комбінованих даних археології й філології, представляють справу інакше. Чеський вчений Нідерле вважає, що передісторичну колиску слов'ян треба шукати в землях від середньої Вісли на схід до Дніпра й басейну Десни, від пасма гір Карпатських на північ до Могилева білоруського. Отже, слов'яни сиділи, на думку Нідерле, головню на тих землях, де тепер живуть білоруси. Східна частина цього простору: басейн Прип'яті, середнього Дніпра й Десни є прабатьківщиною руських або східних

слов'ян. З усіх слов'янських народів найбільшими автохтонами є, як думає Нідерле, білоруси й українці.

Грушевський трохи інакше зазначає межі первісного розселення слов'ян у Європі. Він думає, що вони сиділи на просторі від Карпатського підгір'я до Алаунської (Валдайської) височини, в областях середнього й верхнього Дніпра та в області між Віслою й Німаном. Відповідно до того прабатьківщина українців лежала би в південно-східній частині цієї території — на поріччю середнього Дніпра.

Колонізація українська йшла на захід і на південь. До думки Грушевського більш-менш прилучається й Багалій, підкреслюючи, що природні умови України й її географічне положення сприяли тому, що вона могла бути територією первісного розселення слов'ян.

Нові погляди розвинув у питанні про слов'янську прабатьківщину Шахматов. Він уважав, що слов'яни були відрізані від середземноморської культури й знайомилися з нею за посередництва германських племен. Якби слов'яни жили споконвіку на Наддніпрянщині, то через Чорне море прилучились би швидше до середземноморської культури. Тим часом посередниками у них були германці, і на доказ того Шахматов старається довести, що такі назви, як Дунай, Волохи, Бескиди, — германського походження, та що, наприклад, слов'яни не мали своєї назви на означення дерева «бук», а взяли у германців («*bokas*»); отже, думає він, на слов'янській прабатьківщині бук не ріс, значить, слов'яни жили первісно на схід від лінії Кенігсберг-Одеса, далі якої на схід бук не росте. На підставі цих та інших міркувань Шахматов уважав, що прабатьківщиною слов'ян був басейн Західної Двини. На південь від них сиділи готи, а коли готи рушили на південь, то слов'яни посунули на Надвіслянщину й звідти вже розійшлися на всі сторони й поділилися на три основні групи: слов'ян західних, східних і південних. В антах, народі, що його часто згадують візантійські джерела VI ст., Шахматов, так само, як і Грушевський, бачив безпосередніх предків українців.

Шахматов, як і більшість інших учених, визнавав існування спільноруської, або праруської, племінної сім'ї, переходною від праслов'янської сім'ї до окремих слов'янських народів. В останні часи дехто з дослідників української мови, головно проф. Ст. Смаль-Стоцький, відкидають існування праруської мови, а значить і праруської сім'ї східних слов'ян; на їх думку, предки українців виділилися безпосередньо з праслов'янської сім'ї. В своїх доказах вони спираються на існування певних явищ в історії розвитку старої української мови, які, на їх думку, свідчать, що головні характеристичні риси української мови, які відрізняють її від мови великоруської, ми зустрічаємо вже в перших пам'ятках нашого письменства, і що цілий ряд основних звукових явищ української мови наближує її більш до сербської, ніж до великоруської мови. Цей погляд на походження українців безпосередньо від праслов'янської сім'ї, безпосередньої праруської групи, ще не здобув собі загального признання в українській історичній науці.

Слов'ян (під назвою венедев) згадує вже грецький письменник Птоломей у I ст., так само й римські письменники Пліній і Тацит. Готський історик Йордан та Візантійський Прокопій VI ст. вже розрізняють слов'ян і антів як два споріднені, але окремі народи, причім анти мешкали на північ від Чорного моря. Наш найстаріший літопис дає таку картину розселення слов'ян у східній Європі в IX ст. На самій півночі коло озера Ільменя сиділи словени, на південь од них, між Чудським озером і верхнім бігом Волги і Дніпра сиділи кривичі; над верхньою Двиною — полочани. В басейні верхньої Оки сиділи в'ятичі, на південний захід од них, над середнім Дніпром і Сожем — радимичі, на захід од останніх і на північ од Прип'яті, в Поліссі сиділи дреговичі. Це все племена, які пізніше склали два великі слов'янські народи: великоруський і білоруський. Тепер, ідучи далі на південь, бачимо за літописом племена, які складали південну або українську групу. Се були: між річками Горинню, Прип'яттю і Дніпром, з півдня обмежені Тетеревом, сиділи деревляни. На південь од них в теперішній Київщині — поляни. На лівім березі Дніпра, в басейні Десни і лівім допливі середнього Дніпра — сіверяни. Між Дністром та Бугом сиділи уличі, між Дністром та Прутом, на південний захід од Уличів — тиверці, що сягали своїми осадами аж до моря. В теперішній Галичині літопис уміщує хорватів, доволі неясне плем'я: одні вчені зараховують їх до руської групи, другі (як Нідерле) вважають за останок великого колись слов'янського племені, що сиділо на північ од Карпат і в більшій своїй частині вимандрувало на південь. Шахматов думає, що хорвати були не руське, а західнослов'янське плем'я. Нарешті, над верхнім Західним Бугом сиділи дуліби, або волин'яни.

Археологічні дані підтверджують те, що подає нам літопис про розселення східнослов'янських племен. Як каже видатний російський археолог Спіцин, в руських старожитностях зустрічаємо стільки ж археологічних типів і районів, скільки літопис подає племен. Географічне положення цих районів відповідає вказівкам літопису про місце розселення кожного окремого племені.

Навіть більше: на основі археологічних даних всі руські (або східнослов'янські, якщо хочемо правильніше висловитись) племена можна звести до трьох груп, з яких кожна уявляє собою певну цілість під культурним оглядом: 1) першу групу складали б новгородські словени й кривичі; 2) до другої належали б радимичі, в'ятичі й сіверяни; 3) до третьої — волин'яни, деревляни, поляни й дреговичі.

Трохи інакше уявляє собі цей поділ на три групи Шахматов, що спирається головно на лінгвістичні дані. Він до першої великоруської групи зараховує словенів, східну частину кривичів, в'ятичів і східну частину степових племен, яких не називає літопис; білоруську групу складають дреговичі, радимичі, частина кривичів і частина східних степових племен; нарешті малоруська (пізніше українська) група поглинула в себе полян, сіверян, деревлян, волин'ян, уличів і хорватів. Говорячи про руські племена, названі в літописі, треба мати на

увазі, що літописець згадує далеко не про всі племена східнослов'янської групи. Тим часом цілий ряд посередніх і безпосередніх вказівок свідчить, що в басейні Дону існувало в IX — X ст. слов'янське населення, котре пізніше, під натиском печенігів відступило, може бути, на північ і влилось в інші слов'янські племена й засимілювалося з ними. Частина цих степових, невідомих нам по імені східних слов'ян, думає Шахматов, злилась з великорусами, частина з білорусами.

Але в окремі східнослов'янські племена ще перед X ст. увійшли як інгредієнт не тільки східнослов'янські елементи, злилися з ними і вплинули на формування окремих племен також деякі західнослов'янські, ляхітські або пізніше польські елементи. Пам'ять про це збереглася аж до XI ст., коли літописець записав це в формі легенди. А саме, літописець записав буквально: «Радимичі бо і Вятичі от Ляхов. Бяста бо два брата в Лясіх: Радим, а другий Вятко, і пришедше сідоста Радим на Сою, і прозвашася Радимичі, а Вятко сіде с родом своїм по Оці, от него же прозвашася Вятичі».

Спираючись не тільки на літописну традицію, але й на цілий ряд лінгвістичних даних, вчені приймають дійсно лясське походження радимичів і в'ятичів: під впливом натиску аварів з заходу в VI і VII ст. ці лясські племена посунули просто на схід і врізались клином понад Прип'яттю й далі в групу східнослов'янського населення. Протягом ближчих століть, однак, вони засимілювались з ними; частина увійшла в склад білоруської групи як радимичі, друга ж, в'ятичі, злилась з білорусами й великорусами. Слід ляхізму ще й досі можна бачити в деяких особливостях білоруської мови.

Однак ледве чи можна уявляти собі процес диференціації східного слов'янства, процес формування окремих племен і об'єднання їх в окремі групи, котрі пізніше перетворилися в три руські народності, ледве чи можна, кажу, уявляти собі, що цей процес вже закінчився тоді, коли літописець в XI ст. давав свій знаменитий огляд етнографії східного слов'янства. Цей процес затягнувся ще принаймні на два століття, й на його розвиток впливав цілий ряд факторів; передовсім фактор географічно-економічний, що зближував окремі племена, хоча б вони належали до різних груп; так само фактор політичний — об'єднання різних племен в одній державі, що постала в Києві, а потім по розпаді цієї держави й зформуванні кількох окремих князівств, розділ на окремі «землі» — князівства; нарешті відіграло роль сусідство з чужими народами й засимілювання окремими руськими племенами, чи цілими групами руських племен, чужих етнічних елементів.

Звернемо спочатку увагу на цей останній фактор, на сусідів східного слов'янства. Про цих сусідів так само говорить літописець, котрий, властиво, дає нам етнографічний огляд не лише самого східного слов'янства, але й цілої східної Європи.

Як уже згадувалося, предки сучасних українців одідичили Наддніпрянщину й Надніпрянщину безпосередньо після готів, які вимандрували на південь і на південний захід. По гогах полишилися пам'ятки лише в назвах річок, знов же таки одідичених готами од

колишнього іранського населення — сарматів і аланів. Може знайшли вони малі рештки й готської людності, які не відіграли ніякої помітної ролі в сформуванні східнослов'янського типу.

У VI — VII ст. в басейнах нижньої Волги й Дону постала держава тюркського народу — хазарів. Ця держава досягла в VIII — IX ст. великої політичної могутності й культурного та економічного розвитку. Вона підбила собі східну слов'янську людність над Доном; її зверхність мусила визнати сіверяни, поляни, в'ятичі й радимичі. Через хазар східнослов'янські племена вступали в торговельний і культурний зв'язок зі Сходом, з персами та арабами. Але головна вага хазарської держави для наших предків полягала в тім, що вона протягом кількох століть служила для них оборонним валом проти натиску кочових азійських орд. Під захистом цього валу східнослов'янські племена встигли уложити свій громадський побут, скласти державну організацію. Тоді вони в X ст. зруйнували Хазарську державу, щоб відкрити собі безпосередній шлях на багатий схід. Але разом із тим вони відкрили шлях і кочовикам на південноруські степи, і це, як побачимо, мало свої фатальні наслідки для цілого східного слов'янства. В X ст. появляються в степах печеніги; в XI ст. приходять половці. Під їх натиском слов'янська колонізація Подоння й Надніпрянщини мусить податися назад на північ. Русь, що сиділа в X ст. над Азовським морем, що мала свою колонію аж на Кубані, — це так зв. Тмутаракань, — в кінці XI ст. боронить свої границі вже близько самого Києва й Переяслава.

Степові кочівники утруднюють зносини й з Візантією та її колоніями на північній березі Чорного моря, які є залишками широкої античної колонізації північної Чорноморщини, про яку сказано вище.

З півночі й зі сходу східнослов'янські племена були оточені цілим пасмом фінських племен. Але про цих фінських сусідів говорити не будемо, бо для східнослов'янського півдня, для будучої України вони значення не мали, хоч мали велике значення в сформуванні і в діях великоруського народу.

На північній заході східнослов'янські племена мали своїми сусідами племена литовські. Найближче межували литовці з білорусами. До українського племені прилягали безпосередньо ятв'яги, що жили в басейні лівих допливів Прип'яті. На очах історії вже в XII — XIII ст. вони впали жертвою експансії української держави, були частиною знищені, частиною засимілювані.

На заході, майже по тій самій етнографічній лінії, що ділить сьгодні українців і поляків, мали наші предки сусідами лясські, або польські, племена. Є всі дані твердити, що тут етнографічна границя протягом історичних часів посунулася на схід, на некористь українського народу. Те саме можна сказати більш-менш і про українсько-словацьке пограниччя в межах сьгоднішньої Підкарпатської Русі. За Карпатами мадяри, або угри, які прийшли туди в кінці IX ст., знайшли вже руські осаді. Але на полі відносин політичних взаємини з малярською державою починають відігравати роль аж в XI ст.

На південнім заході українська людність стикається з волохами. Тут, можна сказати, українська етнографічна територія зазнала втрат. Протягом майже тисячоліття українсько-волоських історичних взаємин етнографічна межа тут не раз подавалась то на схід, то на захід внаслідок обставин політичного життя. Але в X — XI ст. майже ціла теперішня Бессарабія належала до політичної системи Київської держави, од якої перейшла в спадщину до держави Галицько-Волинської XII — XIII ст. Треба думати, що під оглядом етнографічним це так зване тоді «Пониззя» належало до східнослов'янського світу, як область тиверців, що сиділи, як каже літописець, «по Бугу і по Дністру і присідаю к Дуняєві оли до моря».

Але були іще сусіди, які хоч і не межували безпосередньо з слов'янськими племенами, які тільки невеличкими колонійками осідали серед безкінечних просторів східноєвропейської рівнини, але саме цим сусідам довелось відіграти роль зав'яз, роль цемента, яким скріплено в одно ціле окремі руські племена, й звести їх в одну політичну систему, в одну державу. Я розумію варягів або норманів. Вони ж, як можна думати, надали отій державі й збитий у ній масі східнослов'янських племен одне спільне ім'я, яке залишилося навки. Це ім'я — Русь.

Варязьке питання, себто питання про роль варягів, або норманів, у генезі Руської держави належить до найспірніших питань історії східної Європи. Воно має за собою більше як столітню історію й величезну літературу. І досі вчені сперечаються над цим питанням, і їх суперечка то стихає, то розгорається з новою силою. Вихідним пунктом вченого спору являється знамените оповідання літопису про закликання варягів слов'янами і заложення ними держави в Новгороді, звідки вона, ця держава, скоро перенесла свій осередок до Києва.

Наведемо це класичне оповідання: під 859 р., записує літописець, що «приходили з-за моря варяги і брали дань од Чуді, Слован, Мерян, Весі й Кривичів». Поясню, що Чудь, Меря і Весь — то фінські племена в близькім сусідстві з Новгородом. А під 862 р. стоїть буквально «ізгнаша (славяне) Варяги за море, і не даша їм дані, і почаша сами в собі володіти, і не бі в них правди, і воста род на род; і биша усобиці в них, і воевати сами на ся почаша і ркоша: поїщем сами в собі князя, іже би полоділ нами і рядил по ряду. — Ідоша за море к Варягом, к Руси, аще бо звахуть ті Варяги Русь, яко се друзії зовуться Свее, друзії же Урмани, Аньгляне, инії і Готе; тако і сі Ркоша Руси Чудь, Словени, Кривичі і всі: земля наша велика і обильна, а наряда в ней ніт; да пойдете княжити і володіть нами. І зібрашася три брата с роди своїми і пояша по собі всю Русь і придоша к словенам первіе, і срубиша город Ладогу і сіде старійший в Ладозі Рюрик, а другий Синеус на Білоозері, а третій Трувор в Ізборьскі. І от тіх Варяг прозвася Руская Земля».

Хто ж були перш за все варяги? Не підлягає ніякому сумніву, що це заїди, батьківщиною яких була Скандинавія, ближче кажучи — Швеція. Вже в кінці VIII ст., можна думати, почалися зв'язки між Швецією й хазарами, в першій лінії торговельні. Посередньою стан-

цією в мандрівках скандинавів на східне побережжя Балтійського моря й далі був острів Готланд. Шведський учений Арне в своїй монографії „La Suède et l'orient“, що появилася 1914 р. в Упсалі, дає нам послідовний образ розвитку зносин між Скандинавією й східноєвропейським світом. Вказуючи на величезні знахідки арабських монет на острові Готланді (їх знайдено в такій кількості, як ніде в Європі і навіть Азії, а саме 280 скарбів з 20 тисячами монет) і стежачи за знахідками з другого боку предметів скандинавського виробу на території Великої Русі й України, Арне приходить до висновку, що скандинави відкрили спершу шляхи по Волзі до Каспійського моря, і це сталося коло 800 р., а потім вже відкрили і шлях по Дніпрі, знаменитий шлях «ізъ варягъ вь греки».

Варяги спочатку селилися невеликими колоніями в торговельних центрах, а пізніше виступали як завойовники і як організатори державності серед західнослов'янських племен. Розуміється, не можна заперечити, що деякі, а може й всі східнослов'янські племена мали свою власну державну організацію з своїми місцевими династіями на чолі. Сліди цих місцевих династій задержались подекуди аж до XII ст. Але се була, видко, досить слабка організація і, як ми бачили, вона не могла охоронити деякі племена від залежності од хазарів. І ось появляються серед цих племен варяги, скидають місцевих князків, силою підбивають окремі племена під владу своїх конунгів і сформовують одну велику державу, на чолі якої стає варязька династія Рюрика. Такий смисл ролі варягів у сформуванні руської держави, і це не перечить смислу літописної легенди. Можна додати в цій легенді, занесеній у літопис — не забуваймо — яких двіста років після подій, бажання легалізувати початок пануючої в Києві династії, виставляючи його як акт добровільного закликання. Але це не грає історичної ролі. Ми знаємо з історії ряд аналогічних фактів заснування серед тубільного населення держав якраз тими ж самими скандинавами і в ту ж саму добу: в Нормандії, в Сіцилії, нарешті в Англії. І там так само переможці скоро асимілювалися з переможеними і що найбільше — залишили свою династію, а подекуди й своє ім'я. Те саме було й у нас.

Але хто була ця Русь. Отут ми й підходимо до питання, яке викликало й досі ще викликає найбільше суперечок. За смислом літописного оповідання виходить, що Русь — це була племінна назва того скандинавського племені, що виселилось з своїми князями до східної слов'янщини. В однім місці літописець просто так і говорить: «сице бо тіі звахуся Варязі Русь, яко се друзії зовуться свее, друзі Урмани, Аньгляне, друзії Готе». Одначе ця вказівка літопису викликала якнайгарячіший спротив з боку цілого ряду російських і українських вчених. І ті, і другі немов добачали в цім питанні національної честі, щоб заперечити уявлення, ніби творцями й організаторами Руської держави були чужі заїди. Серед російської історіографії повстала ціла т. зв. антинорманська школа, яка всіма способами старалась довести, що Русь — це була назва місцевого слов'янського племені, може бути тих-таки полян. Антинорманісти готові були шукати цю Русь на півдні, коло Азовського моря, серед

поморських слов'ян на нижній Одрі й Лабі, аби лишень не в Скандинавії.

На таких же антинорманських позиціях стоїть і більшість українських вчених: Костомарів, Антонович, Грушевський, Багалій. Костомарів, наприклад, спробував виводити Русь з Литви...

Однак більшість учених, не тільки слов'янських, як Шахматов або Нідерле, але й чужих, стоїть на скандинавським походженні Русі, спираючись на ряд справді дуже поважних аргументів.

Головним і, на думку багатьох дослідників, рішучим доводом на користь норманської теорії служить те, що й досі «Руссю» („Rûotsi“) називають Швецію західні фінни. Цінним підтвердженням цієї теорії служать назви Дніпрових порогів, наведені у візантійського імператора Костянтина Порфірогенета в його праці, звісній під латинською назвою „De administrando imperio“. Оповідючи тут про русів, як ідуть вони на одnodеревках-човнах (моно лях) з Русі до Царгороду, перераховує він назви порогів по-слов'янськи й по-руськи. В слов'янських назвах ми можемо зараз же впізнати сьгоднішні українські назви порогів (наприклад: неясіт — ненаситець, вульніпрах — вільний поріг і т. д.), тим часом як «руські» назви мають скандинавський характер і можуть бути пояснені лише з старої шведської мови.

Далі маємо цілий ряд арабських і західноєвропейських письменників, з яких особливу вагу мають свідчення т. зв. «Бертинських анналів». Єпископ Пруденцій записав під роком 839 в цих анналах таку звістку: цього 839 р. прийшли до цисаря Людвика Побожного до Ингельгайму послы од візантійського цисаря Теофіла; разом з послами прислав Теофіл людей, qui se, id est gentem suam, Gros vocari dicebant, quos rex illorum, Chacanus vocabulo, ad se amittitae, sicut asserebant, causa dixerat“, себто: ці люди казали, що вони, себто їх народ, називаються Rhos і що їх направив їх цар іменем Хакан для заключення приязні, як вони запевняли. Коли цисар Людвик розпитав їх докладніше, чого вони прибули до Царгороду, то зрозумів, що вони родом шведи: comperit eos gentis esse Sueonum. Щодо «Хакана», то пояснимо від себе, що такий був титул хазарського царя: хакан або ж каган. Відгуки цього титулу залишились в Києві ще в XI ст., коли митрополит Іларіон писав свою «Похвалу кагану», себто князю Володимиру Святому.

Іван Диякон з Венеції, оповідаючи про облогу Царгороду в 860 р. Руссю, називає її «норманськими племенами» (Normanorum gentes). Італієць Ліутпранд Кремонський в своїй праці 970 р. писав: gens quedam est sub aquilonis parte constituta, quam a qualitate corporis graeci vocant Rusios, nos vero a positione loci nominamus Nordmannos“. А в другому місці писав про „Rusios, quos alio nomine Nordmannos appellamus“. Нарешті Симон Логофет в X ст., оповідаючи про напад Русі на Царгород в 941 р., казав про неї, що вона «з роду франків», себто взагалі західноєвропейців.

Цілий ряд арабських подорожніх і письменників, хоч і називає Русь норманнами, але відрізняє русів від слов'ян, і руські звичай

маює як окремі від слов'янських (Фергані, Ібн-Ростех, Гардізі, Ібн-Фолдан, Ібрагім-бен-Якуб, Масуді та ін.).

Імена князів, бояр, купців, які подає нам літопис, такі, як Рюрик, Трувор, Синоус, Олег, Ольга, Ігор, Якун, Аскольд, Свінелд, Рогнід, Асмуд, Фарлаф і т. д., — усі скандинавські. Залишились сліди скандинавських впливів і в староруській культурі, в мові, праві, орнаментичі, в поезії.

Не можна не вірити словам західноєвропейських свідків IX — X ст., котрі в русах зараз же впізнавали шведів або норманнів. Яким же способом імя «Русь» перенеслося на цілу східнослов'янську племінну групу, яка ж була кількість, яка питома вага цих русів-скандинавів, коли вони змогли надати забарвлення великому комплексові племен зовсім іншої породи?

Шахматов здогадується, що в області новгородських слов'ян варяги заложили на початку IX ст., а може ще і в кінці VIII ст. такий політичний осередок, звідки вони могли поширювати своє панування на фінські та східнослов'янські племена. За такий осередок він уважає навіть не Новгород, а невелике тепер повітове місто Стару Русу; до цієї думки Шахматова прихилиється також проф. Платонов. Потім засновується новий осередок в Новгороді, і в його заснуванні беруть участь не тільки варязькі, але й місцеві слов'янські елементи. Деякі з варязьких конунгів спускаються вниз по Дніпру й заснують своє князівство в Києві. На початку X ст. конунг Олег, що сидів у Новгороді, опановує Києвом і об'єднує під своєю владою і Київ, і Новгород. Постає нова держава, яка збирає до купи східнослов'янські землі.

Варязькі войовники, що прийшли на східнослов'янські землі, правдоподібно носили імення русів. Вони дуже скоро засимілювались з слов'янами, бо їх було небагато, а культура їх стояла мало чим вище од слов'янської. Вони мали лиш дух ініціативи, активності, жадобу панування, те, чого, може бути, якраз бракувало мирним слов'янським хліборобам, звіроловам, риболовам і торговельникам, і вони, ці руси, послужили дуже добрим цементом, щоб зв'язати окремі слов'янські племена в одну цілість, збити їх в одну державну організацію, розворушити їх і втягнути в міжнародний круговорот. Київ, де варяги-руси дуже влучно вгадали природний осередковий пункт і дуже важливу торговельну станцію, стає руським містом в першій лінії. Він передає своє ім'я цілій землі полян, а за нею усій південній групі східного слов'янства, що стає основою, так би мовити, Русі. А далі назва «Русь» переходить на всі інші східнослов'янські племена, взяті вкупі. Правда, на півночі, в Ростові й Суздалі ще довго будуть називати Руссю теперішню Україну, в першій мірі Київську землю, але назовні, в очах чужоземців назва «Русь» простягається на всі землі, які входять в склад Київської держави.

Варяги приходили на цю, відтепер руську землю, не тільки як войовники, як дружинники своїх конунгів. Вони являлись також як купці. Археологічні знахідки з X ст. вказують нам на досить значні варязькі колонії біля теперішнього Смоленська, на Московщині

в губерніях Володимирській та Ярославській, а окремі сліди перебування варягів знайдено в теперішній Новгородській області (де між іншим аж три місцевості мають назву Русь), в Псковській, Тверській, Ярославській, Костромській, Володимирській, Смоленській, Орловській, а у нас на Україні — коло Путивля на Курщині, на Чернігівщині, Волині, Полтавщині та на Катеринославщині. Не так давно викопано під самим Черніговом аж 80 могил варязьких воєнків-вікінгів. Вся зброя і всі предмети, знайдені біля кістяків у цих могилах, мають шведський тип, поширений в цілій області Балтійського моря.

Але процес асиміляції з місцевим слов'янським населенням ішов дуже швидко. В кінці XI ст. од варягів залишаються самі імена та літописні згадки, а в XII ст. варязьке походження династій і може деяких аристократичних родів стає уже просто історичним переказом. Отже, чисельно варязький елемент не був сильний; культурно як уже було вище зазначено, він мало чим перевищував (і то х. в початках) слов'янських туземців, а тому і дав скоро себе засимілювати слов'янській стихії. Так постала у Києві Українсько-Руська держава.

ЛІТЕРАТУРА

- Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. К., 1912.
 Багалій Д. Нарис історії України на економічному ґрунті. Т. 1. Харків, 1928; Також див.: Томашівський Ст. Українська історія. 1. Львів, 1919; Про передісторичні часи // «Трипільська культура на Україні». К., 1926. Данилевич В. Археологічна минувшина Київщини. К., 1925. Хвойка В. Древні обитатели середняго Придніпровья. К., 1913. Спіцин А. Південно-руський неоліт // «Ювілейний збірник в честь Д. Багалія». К., 1927. Статті з археології в збірниках «Київ та його околиця в історії і пам'ятках». К., 1926. 1. «Чернігів і північне Лівобережжя». К., 1928. Вовк Ф. Статті про палеолітичні знахідки у Києві в «Матеріалах до української етнології». Т. 1. Львів, 1905; Вовк Ф. Магдаленське майстерство на Україні // «Записки Наук. Т-ва імени Шевченка» Т. 45. Львів, 1902; Вовк Ф. Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернігівщині // Записки Українського Наукового Товариства. Т. IV. К., 1909; Пастернак Я. Коротка археологія Західноукраїнських земель «Богословія». Т. I—II. Львів, 1932. Ростовцев М. Элліство и иранство на югъ Россіи. Петроградъ, 1918. Ростовцев М. Давноминуле нашого півдня. Петроград, 1916. Niderle L. Slovanské starozitnosti. T. 1. Praha, 1919. Шахматовъ А. Древнѣшія судьбы русскаго племени. Петроград, 1919. Спицынъ А. Розселеніе древнерусскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ // «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія». 1899. Кн. VIII. Мошинъ В. Варяго-русскій вопросъ, «Slavia», 1930, Т. X. Мошинъ В. Начало Руси. Норманы въ восточной Европѣ. Byzantinoslavica. Praha, 1931. Т. III. 1932. Arne I. La Suède et l'Orient. Upsala, 1914. Смирнов П. Волзький шлях і стародавні руси. К., 1928. Vasmer M. Wikingerspuren in Russland. „Sitzungsberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften“. Phil.-Hist. Klasse. Berlin, 1931. Пархоменко В. Початок історично-державного життя на Україні, К., 1925.

IV

ПЕРШІ КИЇВСЬКІ КНЯЗІ. ОХРЕЩЕННЯ УКРАЇНИ-РУСИ. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ І ЯРОСЛАВ МУДРИЙ. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ МІЖНАРОДНЕ СТАНОВИЩЕ. ПИТАННЯ ПРО ФОРМУ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ КИЇВСЬКОЇ РУСИ-УКРАЇНИ В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

В останні часи дехто з українських учених — я маю головню на увазі проф. В. Пархоменка — почав усе дужче й дужче налягати на легендарності оповідання літопису про перших київських князів. Розуміється, щодо окремих епізодів, щодо особистих взаємин окремих князів між собою, то тут можливі різні умисні й неумисні ухили в бік легенди, в бік певних казкових уявлень. Але в цілому процес формування Руської держави в його фактичній основі, так, як він переказується в літописі, знаходить собі потвердження і в інших, головню, чужих джерелах. Отже, для надмірного скептицизму, на нашу думку, нема підстави. Мова може йти хіба що про подробиці, деталі. Та річ, розуміється, і не в цих фактичних подробицях — головне завдання історика полягає в тім, щоб вірно представити образ розвитку молодої Руської держави і з'ясувати ті чинники соціально-економічного і політичного характеру, які були рушійними пружинами в процесі цього розвитку.

Уже в попереднім розділі мені довелося говорити про те, що поява варягів на середньому Дніпрі вплинула на зміну укладу тутешнього життя. Міста, розташовані над Дніпром і Десною, стають політичними центрами, і племенні інтереси відступають на другий план, даючи місце інтересам політичним, державним. На берегах Дніпра кладуться дуже легко основи слов'янської держави, бо елементи для неї були вже тут давно.

Осередком держави стає натурально Київ. Перші кроки цієї держави — рух на південь, походи на Царгород. Один з перших князів Олег (879—914) вже переходить в літописну традицію, як щасливий переможець у цих походах: від 911 р. маємо його договір з греками, де він вимовляє собі контрибуцію, право торгівлі без мита й установлює норми торговельних зносин Русі з греками. Руські купці, прибуваючи до Царгорода, мали право залишатись там шість місяців і, вертаючись, діставали на дорогу потрібні припаси. Мешкаючи в Царгороді вони мусили на передмісті, в подвір'ї монастиря св. Мами. Входить до міста могли тільки партіями не більше 50 душ, без зброї і в супроводі грецьких урядовців. Договір установляв також форми судового процесу між русинами й греками, спеціальні приписи щодо корабельних пригод на морі, про спадщину померлих.

на грецькій території руських купців і дозвіл русинам служити в імператорському війську. Ця умова має велику вагу для історії старого руського права, і тому вона викликала цілу наукову літературу.

Наступник Олега, князь Ігор (914—945) продовжує об'єднання руських племен і робить новий похід на Царгород (941 р.), але не такий щасливий, як Олегів. Наслідком походу була нова торговельна умова з р. 944. В ній установлялись свобода дипломатичних і торговельних зносин, заборонялися безчинства русинів на грецькій території (зупинялись, як і раніше, русини в монастирі св. Мами), обмежувалося закупом паволок (дорогих шовкових тканин) руськими купцями; були внесені статті про поворот рабів, що утікали від своїх панів, про підсудність русинів в часі побуту в Царгороді, про викуп полонених. Спеціальною постановою Русь зобов'язує лася не втручатись до справ Корсунської області в Криму. Дозволялася русинам вільна риболовля при гирлі Дніпра, але не вільно було там зимувати. Русь зобов'язувалася не пускати так званих чорних болгар на грецькі володіння. Договір мав бути ратифікований у Києві.

Часи Ігоря — то вже повна консолідація Київської держави. Під владою Ігоря — близько 20 «світлич князів руських», треба думати його намісників. В Новгороді сидів як намісник його власний син Святослав.

Візантійський імператор Костянтин Порфірогенет (913—959) залишив нам образ господарювання київського князя. В падолисті, каже він, руські князі виїздили з своїми дружинами до деревлян, дреговичів, кривичів, сіверян, уличів та ін. Це було «полюддя», збирання данини. Цілу зиму швендяли, збирали данину в натураліях, вершили суд. В квітні вертались вже водою — Дніпром, Десною, Прип'яттю. В Києві споряджали каравани, щоб звести назбирані продукти до Царгорода.

Певна річ, відносини з Візантією не обмежувались війною або торгівлею. На Русь дуже скоро знаходять собі шлях і впливи візантійські культури. Вже жінка Ігоря, розумна й енергійна Ольга приймає християнство, заводить зносини з німецьким імператором Оттоном Великим, думаючи один час дістати собі єпископа з Заходу, нарешті їде сама до Царгорода (957 р.). Про цей її візит знаходимо докладні відомості у згаданого вже Костянтина Порфірогенета. По смерті Ігоря, вбитого деревлянами під час «полюддя», Ольга якийсь час (945—957) сама править державою. Вона являється прототипом пізніших гетьманш і полковниць козацької доби, які у відсутності своїх чоловіків правили краєм, видавали універсали і взагалі відігравали активну роль в політиці.

Син Ольги й Ігоря Святослав (957—972) був типовий варязький вікінг-завойовник. Сміливий і непосидячий, з лицарською вдачею, він ціле життя провів у війнах та походах, в здобуванні нових земель і нових торговельних шляхів та ринків. Своєю постаттю та обличчям, так, як його змалювали візантійці, Святослав зовсім нагадує пізніших запорізьких лицарів. Він закінчив об'єднання східнослов'янських племен в одній державі, підбивши в'ятичів, які до

того часу платили данину хазарам; поширив свою владу на фінські племена, що жили між верхньою Волгою й Окою; напав на волзьких болгар за Волгою й зруйнував їхню столицю Болгар (коло теперішньої Казані). Далі пішов на хазарів і здобув та зруйнував їхні головні міста Саркел над Доном й Ітіль (Білі Вежі) при гирлі Волги. Тепер безпосередній шлях на схід був відкритий, і можна було провадити з ним торговельні зносини без чужого посередництва, бо Хазарська держава впала. Однак упадок цієї держави, що протягом трьохстолітнього свого існування служила заборолом проти натиску кочових орд зі сходу, мав для Русі свої негативні наслідки: вдержувати кочівників на величезнім степовім просторі між нижньою Волгою й Доном не було більше кому, і вже в кінці князювання самого Святослава появляються в наших степах печеніги, котрі нападають навіть на Київ і держать його якийсь час в тісній блокаді. Побивши хазарів, Святослав пішов на теперішню Кубань, погромив там ясів та касогів (черкесів) і укріпив своє панування на Тамані, де була стара грецька колонія Таматарха, звана в наших літописах Тмутараканню.

Тим часом візантійська дипломатія втягає Святослава в болгарські справи. Це була звичайна політика візантійців: нацьковувати одних варварів на других. 968 р. їде Святослав на дунайських болгарів. Він розбиває їх під Доростолом (Сілістрією) й опановує східною Болгарією.

Святослав готовий був залишитись назавжди в Болгарії, де він вибрав собі осідок в Переяславі (тепер Преслава коло Тульчі). Літопис переказує, що на заклик з Києва вертатись додому він відповів: «Хочу жити над Дунаєм. Тут середина моєї землі, сюди звозиться всяке добро: від греків шовкові матерії, золото, вино й всякі овочі, від чехів та угрів срібло й коні, з Русі йдуть міхи, віск, мед і невільники». Та не довелося йому всидіти в Болгарії. Його успіхи стривожили візантійців, і сам імператор Іоан Цимісхій (969—976) пішов вибивати небезпечного союзника з Болгарії. Почалася завзята боротьба. Святослав боронив не тільки свої завоювання, але й честь руської землі: літопис переказує, що він заохочує своїх вояків до бою словами: «Станьмо кріпко та не посоромим Землі Руської... лучше лягти кістками, ніж попасти в полон, бо мертві сорому на мають». Проте не зміг Святослав вдержатися й вимовив собі почесний відворот додому, склавши з Іоаном Цимісхієм писану умову. Та при повороті коло Дніпрових порогів напали на нього печеніги, і войовничий князь знайшов тут собі кінець (972).

Після короткої усобиці між синами Святослава бере гору його син Володимир Великий (980—1015), знищивши попередку своїх братів Ярополка і Олега. Він такий самий войовник, як і його батько. Він продовжує закріплення своєї влади, стараючись досягти цього також зв'язком династичним, садовлячи своїх численних синів по важливіших містах в характері намісників. Прилученням од Польщі червонських міст: Перемишля, Белза, Червеня та ін. Володимир довершив об'єднання етнографічної території південної галузі східного слов'янства в одній державі.

Та головне діло Володимира — це прийняття християнства, яке за літописом датується 988 р. Охрещення Русі й організація церкви була фактом великої культурної ваги. З усього видно, що охрещення було підготовлене попередніми зв'язками й відбулося на Україні-Русі без великих труднощів, без рецидивів поганства, як це було на заході та й у північних володіннях самого Володимира, у Новгороді. Поганські вірування у східних слов'ян взагалі не вилилися у форму розвиненого культу; вони мали свою міфологію й своїх богів: Дажь-Бога або Хорса, Перуна, Стрибога, Сварога та цілий ряд інших. Але ці боги не мали ясного образу й строго розмежованих функцій. Не було у наших предків ні храмів, ні жертів, місце яких займали звичайні ворожбити чи знахарі. Невироблені й несформовані вірування легко уступали місце стрункій системі християнської віри.

Цілий ряд свідочств говорить нам, що християнська проповідь йшла не тільки з Візантії, але і з Риму. Є безперечні відомості про поширення християнства з дуже давніх часів у Криму й на теперішній Тамані. Протягом IX ст. християнство зробило в самому Києві значні успіхи, так що за часів Ігоря там вже була церква св. Ілії, а серед княжої дружини було немало християн, мабуть, головню святого. Можна думати, що княгиня Ольга й її внук Ярополк (син Святослава) спробували нав'язати безпосередні зв'язки з Римом. Але Володимир вирішив справу на користь християнства грецького, з Візантії. Пізніше наші літописи старались замовчувати західно-християнські впливи й зв'язки. Про саме охрещення Володимира утворилася легенда, занесена до літопису. Вона оповідає, що Володимир, задумавши покинути поганство, довго вагався, яку б йому прийняти віру: чи магометанську, яку пропонували йому волзькі болгари, чи жидівську від хазарів, чи римську від німців, чи грецьку з Візантії. Він вислав своїх послів у різні сторони, щоб ті на місці побачили, чия віра краща. Вибір упав на Візантію. Але, не бажаючи, мовляв, упокорюватися Візантії, приймаючи від неї віру, Володимир пішов походом на Корсунь (Херсонес), що належав Візантії і, здобувши його, поставив умовою миру, щоб за нього було видано заміж візантійську царівну, сестру імператорів Василя й Костянтина. Цей шлюб потягнув за собою охрещення Володимира в Корсуні, а потім і охрещення Київської Русі. В основі цілої легенди лежать деякі імовірні факти, але хоча вона й називає Корсунь місцем охрещення Володимира, це напевно не відомо і є звістки, що цим місцем був Київ, а по другій версії — Васильків під Києвом. Новозаснована руська церква опинилась в ієрархічній залежності від Царгорода. Вона дістала собі митрополита з греків і кілька десятків літ по тому митрополитами були виключно греки, що викликало, як побачимо, незадоволення з боку місцевих кругів. Було засновано кілька епархій: у Києві, Чернігові, Переяславі, Турові, Білгороді, Володимирі, Тмутаракані. Однак справа з деякими з цих епархій неясна, як не зовсім ясна справа: чи київський єпископ дістав титул митрополита зразу ж, і де він спочатку мав резиденцію, в Києві чи в Переяславі. Окрім цих епархій постали згодом епархії у великоруських областях Київської держави у Новгороді й Ростові.

Відразу були принесені до Києва церковні книги в тодішній болгарській мові, яку розуміли в Києві, і тим положено початок роздвоєнню між мовою книжною й народною. Можна думати, що в організації української церкви взяло певну участь болгарське духовенство, яке мало своїм центром Охрид.

Християнізація Русі відкрила широко двері культурним впливам Візантії в усіх галузях життя; в сфері понять про державні й суспільні відносини, в сфері права; в сфері матеріальної культури: будівництва і всякого роду ремесел та мистецтва. Вже за Володимира Київ прикрашується палатами й церквами, будованими візантійськими майстрами, а на його площах ставляться мідяні статуй, вивезені з грецьких колоній в Криму. Вже в кінці князювання Володимира (він помер 1015 р.) Київ став багатим культурним містом, яке викликає подив чужоземних подорожніх, як, наприклад, у Титмара Мерзебургського, що, звідавши Київ у 1018 р., оповідає про 400 церков, 8 базарів і «несчисленну силу мешканців».

По смерті Володимира Великого (1015) наступила між його синами усобиця. Смысл цієї боротьби закритий для нас літописною легендою й церковною традицією, котрі глорифікували як мучеників двох синів Володимира, князів Бориса й Гліба, забитих їх старшим братом Святополком. Цей Святополк забив і третього свого брата Святослава й проголосив себе київським князем. Очевидно, у нього був план зібрати всю владу в своїх руках і не допустити поділу держави на уділи. Він цей план висловив у збережених літописцем словах: «ізбью всю братью і приму власть Рускую един». Однак у нього був небезпечний противник в особі його ж таки брата Ярослава, що сидів у Новгороді як намісник свого батька Володимира.

Ярослав (1019—1054) вступив у боротьбу з Святополком за Київ. В цій боротьбі він спирався на новозатягнену з Скандинавії дружину і на союз з німецьким імператором Генріхом II. Святополк же спирався на союз з польським королем Болеславом, що був йому тестем, та на печенігів. Спочатку Ярославу вдалося захопити Київ. Цікава подробиця: щоб оплатити варягів, Святополк наклав на місто контрибуцію по гривні (1—2 фунта) срібла на душу. Але Святополк з Болеславом одбили Київ (1018), і на цей раз місто стало здобиччю польського війська. Болеслав повернувся до Польщі з багатою здобиччю, ведучи силу полонених, серед котрих була й сестра Ярослава князівна Предслава. Та ще важливіше для нього було те, що він повернув собі червенські городи, себто північну Галичину.

Однак триумф Святополка був недовгий. За допомогою варягів і новгородців Ярослав таки подолав Святополка в кривавому бою над річкою Альтою (1019) і опанував Києвом. Святополк мусив тікати на захід «між ляхи і чехи» і там десь на чужині «спроверже живот свой злий», як каже неприхильний до нього літописець, додаючи йому назву «Окаянного».

Та Ярославу довелось вистояти ще в боротьбі з останнім своїм братом, з лицарським Мстиславом, що сидів у далекій Тмутаракані, воюючи там з кавказькими племенами ясів та касогів. Ярослав був

побитий в знаменитім бою коло с. Листвена, недалеко від Чернігова (1024). Цей бій мальовниче описаний в літописі, мабуть, про нього довго зберігалися усні перекази, а може й пісні. Однак брати покінчили боротьбу компромісом: вони поділили між собою Русь-Україну по Дніпру; Ярослав дістав правий берег Дніпра з Києвом, а Мстислав — лівий з Черніговом. Обидва брати жили між собою мирно і в політиці виступали солідарно. Коли ж Мстислав помер бездітним (1034), то знову ціла спадщина Володимира Великого об'єдналась в одних руках у Ярослава.

Згуртування сил і згода обох володарів дали змогу Руській державі закінчити процес об'єднання руських земель і повернути втрачені, заподіяні усобицею. Скориставшись усобицею в Польщі по смерті Болеслава (1025), Ярослав узяв реванш супроти поляків і повернув «червенські городи», себто Галичину. Він на чолі союз з королем Казимиром, видавши за нього свою сестру Добринігу і оженивши свого старшого сина Ізяслава з сестрою Казимира. Як думає проф. Грушевський, Ярослав привернув усі етнографічні українські землі на заході.

Він заокруглив межі своєї держави й на північному заході, прилучивши чудські (фінські) землі в теперішній Естляндії, де було założено місто Юріїв — сьогоднішній Дорпат чи Тарту. Син Ярослава Володимир, що сидів у Новгороді, поширював владу Руської держави на північ і північний схід, покоровивши фінські племена ямь і чудь Заволоцьку.

Тільки в напрямі на схід і на південь доводилось Ярославу думати не так про експансію, як про оборону. Разом з братом Мстиславом ходить Ярослав в далекий похід на Кавказ проти Ясів. З печенігами зводиться рішуча боротьба, і їм наноситься удар під самим Києвом, після якого Русь дістала на деякий час перепочинок, аж поки на зміну печенігам не з'явилася нова орда — половецька. Однак загроза з боку кочівників є настільки реальною, що Київ обводять цілою лінією фортифікацій понад річками Стугною і Россю.

Щоб закінчити огляд зовнішньої політики Ярослава, треба згадати ще про його похід на Візантію, останній похід Русі проти своєї церковної метрополії. Року 1043 ціла флотилія під проводом княжича Володимира Ярославовича вирушила морем на Царгород. В той самий час сухопутна армія йшла довкола західного берега Чорного моря через Болгарію під проводом воеводи Вишати. Обидві сили були погромлені греками: славний грецький вогонь спалив частину руського флоту під самим Босфором, і решта повернула назад. Грецька ескадра рушила на вздогін, але сама була знищена вже коло гирла Дніпра.

Сухопутне військо було побите під Варною, 800 полонених разом з Вишатою були приведені до Царгорода, і тут їм усім викололи очі. Аж в 1052 р. запанував остаточний мир, скріплений шлюбом четвертого сина князя, Всеволода Ярославовича, з візантійською царівною. Та ця невдача війни з Візантією була лиш часовим епізодом, в цілому ж Ярославу вдалося довершити велике

діло: на сході Європи сформувалася велика слов'янська держава, що своїми границями сягала од фінської затоки до Кавказу, від середньої Волги до Карпат і під Краків. Цілий ряд фінських племен на півночі ввійшов у склад цієї держави, знов же на півдні в склад населення домішалось немало тюркського кочового елемента, із тих кочівників, що приймали руську зверхність, оселялися на Руській землі вздовж її границь і діставали завдання боронити цих границь од інших напасників.

Сформування й об'єднання такої держави було ділом не тільки щасливих походів, але й зручної дипломатії. З цього погляду особливо цікаві династичні зв'язки родини Ярослава. Сіть цих зв'язків розкидана майже по цілій Європі. Насамперед висунуто було план одруження цесаря Генріха III з донькою Ярослава. План цей не здійснився, але все ж таки один з синів великого князя Святослава оженився з німкенєю; знов же німецькі хроніки подають, що якийсь «гех руссогум» одружився з дочкою саксонського ліндграфа, а другий «чех» — з дочкою графа Штадського.

Сам Ярослав був одружений з Інгігердою, дочкою шведського короля Олафа, а другим шлюбом — з Аннаю, дочкою візантійського цесаря. Норвезький королевич Гаральд жениться з дочкою Ярослава Єлизаветою. Цей Гаральд пізніше став королем, і його було вбито в Англії в бою під Гастингсом в 1066 р.

Вже згадано про шлюб княжича Всеволода з візантійською принцесою з дому Мономахів і за матримоніальні зв'язки з родиною Казимира польського. Збереглися не досить, правда, ясні звістки про шлюб угорського принца Володислава з одною із руських князівен.

Нарешті, дочка Ярослава Анна виходить за французького короля Генріха I і по його смерті править якийсь час Францією в часі малолітства свого сина Пилипа.

Усі ці династичні зв'язки вели, безумовно, до скріплення становища великого князя Київського, до збільшення його авторитету й міжнародної поваги.

Київський двір робиться притулком, де шукають пристановища й захисту члени різних європейських династій, заскочені різними пригодами тодішнього бурхливого життя. Норвезький король, святий Олаф, втративши престол, однятий у нього датським королем Канутом Великим, знаходить собі притулок у Києві разом із сином Магнусом. Пізніше Магнус вертає собі батьківський престол за допомогою володаря Русі. Угорські королевичі Андрій і Левента тікають на Русь і сидять у Києві, аж доки угорські магнати не закликають Андрія на престол. Як можна думати, цей Андрій вертається одружений з князівною Єлизаветою, донькою Ярослава.

Коли року 1016 Канут Великий захопив Англію, королевичі англійські Едвард і Етельред, сини забитого короля Етельреда, тікають аж до Києва. Звідси пізніше вибирається Едвард на батьківщину і стає там королем.

Однак держава Ярослава не була така сконсолідована й сильна всередині, як це могло здаватися. Партикуляризм окремих східно-слов'янських племен, опертий на різні умови географічно-етногра-

фічного характеру, помалу почав переходити в сепаратизм окремих земель. Цей сепаратизм знову ж знайшов собі опору в стремлінні княжої династії до якнайбільшої децентралізації й виборення собі найбільшого обсягу влади, в ролі намісників великого князя Київського. Власне, цьому сприяла сама система управління, яка полягала в тому, що князь-батько роздавав своїм синам окремі землі в управу. Коли помер в 1054 р. Ярослав, то ми бачимо, що його держава була поділена на сім частин в руках його синів, котрі негайно почали між собою змагатись за київський престол.

На якій основі, на яким принципі була заснована система наслідування престолу в Київській державі і чи взагалі існувала якась система, якийсь законний і загальновизнаний порядок наслідування? Тут ми підходимо до питання, яке було предметом довгих наукових суперечок головно в російській історіографії, яке породило цілу літературу, цілий ряд наукових теорій. Питання про спад наслідування князівського столу тісно в'яжеться з другим, загальнішим питанням: що являла собою Київська держава Ярослава і його ближчих нащадків? Під яку відому нам форму державного устрою можна підвести цю державу? На яких основах полягала її організація?

На початку XIX ст. на стару Київську державу дивились як на монархію. Цей погляд в українській історіографії спирався на стару традицію: «монарх руський» — це назва для київських князів в устах козацьких літописів XVII — XVIII ст. Гетьман Богдан Хмельницький казав про себе в момент своїх найбільших успіхів: «Бог дав мені, що я став самодержцем, князем руським». Подібно до української висловлювалася й історіографія російська. Карамзін дивився на Київську Русь як на єдину монархію, котра розпалась через нерозумний звичай наділяти кожного княжого сина уділом і через нездарність самих князів. Такий погляд підкуповував своєю простотою, але дуже скоро науковий аналіз фактів, подій і форм історичного життя привів до переконання, що справа в дійсності стояла значно складніше, і звідси в російській історіографії, що найбільше цікавилась цим питанням, постав ряд теорій.

Ці теорії відображали інтереси пануючих в даний момент в суспільстві людей. З кінця 30-х років серед російського суспільства позначились два головних напрями, з котрих один дістав назву західницького, а другий — не зовсім вірну — слов'янофільського. Обидва напрями мали спільне джерело в філософії Гегеля, але робили з цієї філософії неоднакові висновки. Кардинальна різниця полягала в поглядах на історичну роль російського і взагалі слов'янського світу. Слов'янофіли дивились на західноєвропейську цивілізацію й на вироблені на Заході форми суспільного життя негативно. Вони вважали, що слов'янський світ, а в першій лінії руський, має розвиватись на своїх власних самобутніх основах. Основну силу руської історії добачали слов'янофіли в «общині» себто сільській громаді-комуні. Існування цієї общини у великоруських селах констатував вперше учений німець барон Гакстгаузен, але слов'янофіли ухопились за общину, й цим общинним устроєм історично-

ки-слов'янофіли (Погодін, Шевирьов, Лешков, Беляев) пояснювали походження цілого суспільного ладу на Русі.

«Руський» народ, на думку слов'янофілів, розвивався іншими шляхами й виробив собі інші форми життя, ніж західноєвропейські народи. В основі виникнення західноєвропейських держав лежить елемент завойовництва, звідки постає боротьба між владою й народом. В Західній Європі в основі життя лежить поняття держави як джерела всіх людських благ і добробуту. На Русі ж народ, громада добровільно зрікаються влади, закликають до себе чужих варязьких князів, передають їм зовнішнє керування. Звідси — взаємне довір'я влади й громади, яке виявлялось у вічах, а пізніше в земських соборах. Держава є виявленням, так би мовити, зовнішньої правди, зовнішнього порядку, але правда внутрішня, моральна, живе в громаді. Державі потрібна, особливо в важливих моментах, підтримка з боку цієї внутрішньої правди, і тоді вона звертається до громади, скликає віче, а пізніше земський собор, щоб вислухати пораду і підперти свої рішення моральним авторитетом громади.

Так уявляли собі слов'янофіли історичний процес на Русі. Очевидно, що повний розвиток своїх ідеалів вбачали вони не в Київській Русі, яка не дуже відповідала їхнім уявленням, а в Московськiм царстві. Взагалі на полі історичного досліду їх більше приваблювала Москва, тому-то для виявлення характеру історичного процесу й форм суспільного життя Київської Русі вони зробили небагато.

На противагу слов'янофілам історики-східники не тільки перенесли на російський ґрунт методи й прийоми європейського наукового досліду, але раз у раз підкреслювали аналогію між історичним розвитком Західної Європи й Русі. Вони звернули більше уваги на найдавніший період руської історії, котрий вважали за спільний для українців і великоросів, — на Київську Руську державу.

Вони висунули теорію так званого родового побуту. Цю теорію розвинув і обґрунтував знаменитий російський учений Солов'єв. Він звернув увагу на характер відносин між руськими князями й прийшов до такого висновку. Князі, казав він, уважали всю Руську землю за спільну власність цілого свого княжого роду; найстарший в роді великий князь сидів на старшому столі, другі родичі, залежно від ступеня свого старшинства, сиділи на других столах, знов же в порядку значення цих столів. Зв'язок між старшими й молодшими членами роду був чисто родовий, а не державний. Єдність роду піддержувалася тим, що коли вмирав старший або великий князь, то його гідність і стіл переходили не до старшого його сина, а тільки до найстаршого в цілм роді князя. Цей найстарший переходив на великокняжий стіл, причім пересувались і інші родичі на ті столи, які тепер відповідали їхньому ступеневі старшинства. Як правило, приймалося, що дядько є старший за свого племінника. Князі помалу пересувувались вгору, немов по драбині. Якщо який князь вмирав, не встигнувши посидіти на столі, що відповідав ступеневі його старшинства, то діти цього князя зовсім виключались з порядку наслідування, втрачали право на якийсь стіл, робились так званими ізгоями.

Цей родовий устрій почав слабнути аж в другій половині XII ст., коли на перше місце виступила північна Володимиро-Суздальська Русь, яка встановила у себе зовсім інші відносини, ніж на Русі Київській.

Погляди Соловйова поділяв і другий видатний російський учений Кавелін, котрий підкреслював, що і в історії Русі був елемент завоювання й зачатки феодалізму. Князі, думає Кавелін, з своїми дружинами вперше внесли ідею державності, систему правління, яка вимагає податків, систему грошових кар за злочин. Князі підлягали впливу місцевих родових відносин, але помалу серед них узав гору принцип родинний. На ґрунті розкладу родових ідей і зросту родинного принципу виросло московське єдинодержавство і збирання руських земель.

Слабким боком родової теорії була сила винятків в практиці княжих відносин, винятків, що зводили нанівець загальне правило. Тоді виступив професор Петербурзького університету Сергієвич з своєю теорією договірних відносин і принципом добування князями столів.

Метод Сергієвича полягав у виборі окремих звісток з літописів і на аналізі цих звісток. Літописну звістку приймав він як факт. Основною формою побуту було, на думку Сергієвича, віче. Народ і князь однаково істотні елементи староруського побуту. Народ не може жити без князя, знов же головну опору князя складає той самий народ. Участь народу в громадських справах проявляється в формі віча. Віче не створене князем. Воно існувало ще перед князями. Завдяки рівності всіх кругів населення й відсутності якихось видатних родів, що могли б претендувати на перевагу, не можна було з місцевих елементів створити владу, не викликавши ворогування партій. Певний вихід з цього був — закликання князів: Воно покляло початок особливій породі людей, які в силу свого походження од закликаного князя вважались здатними здійснювати вищу судову й урядову діяльність. Так витворився окремий, замкнений і спадковий стан князів, які не змішувались з рештою населення. В основі відносин князя з народом лежав договір. Княжа Русь не знала якоїсь системи, якогось сталого й законного порядку передачі й наслідування княжих столів: столи не наслідувались а здобувались. І це здобування регулювалось, нормувалося договорами між самими князями і між князями та вічем. В наукових кругах теорія Сергієвича була сприйнята з великою увагою, і з нею рахуються ще й досі.

За кілька літ перед виходом книги Сергієвича «Князь і віче», де вперше він виклав свою теорію в українському місячнику «Основы» (1861), появилася стаття Костомарова, де він виступив з теорією федеративного устрою давньої Русі. Костомарів писав, що географічні умови староруського життя і політичні обставини сполучали єдність і суцільність всієї Руської землі з окремішністю її частин, що кожна з них жила своїм власним життям. Ці частини дуже рано відокремились в шість територій, з яких кожна уявляла з себе також певну етнографічну відміну. Іншими словами, Костомарів

рів добачав і у старій княжій Русі зв'язок шести народностей: 1) української, 2) сіверської, 3) великоруської, 4) білоруської, 5) псковської, 6) новгородської.

Основами, що служили зв'язком для цих народностей і давало їм спільну назву Руської землі, були: 1) родовий побут, мова, звичайний уклад життя; 2) єдиний княжий рід, 3) християнська віра й єдина церква. Формою зв'язку між поодинокими землями-народностями була федерація.

Наукова критика зразу вказала на слабкі сторони теорії Костомарова, на брак форми організації, які звичайно визначають федерацію, і на невідповідність поділу на шість народностей. Скоро і сам Костомарів згодився, що в старій Русі були лиш зародки федерації, які не мали змоги розвинути у справжню федерацію. У своїй статті «Начало единогодержавія въ древней Руси» (1870) Костомарів писав, що за вікової доби ціле руське життя відзначалося крайньою невиразністю, неточністю й невиробленістю форм, що тут, як в хаосі, можна відшукати зародки і федерації, і республіки, і монархії. В дійсності ж тут ніщо не підходило під наші сучасні поняття про форми державного устрою.

Був висунутий цілий ряд теорій, котрі не розв'язали остаточно спірних питань, хоч принесли велику користь науці, сприяючи всебічному й детальному освітленню усіх сторін староруського життя. Так постала «задружна» теорія, яка вказувала на аналогію з задругою південних слов'ян; цю теорію обстоювали українець Леонтівич, серб Богічич і чех Кадлець. Далі чергова теорія була висунута Ключевським, який добачав у князях не стільки володарів, скільки найманих охоронців порядку, які в певній черзі переходили з волості до волості. Один з найбільш авторитетних російських вчених останнього часу проф. Пресняков у своїй монографії «Княжее право въ старой Руси» підкреслює, що стару Русь не можна підвести під поняття єдиної держави ані під поняття федерації. Це була своєрідна форма державного зв'язку, де основною одиницею була волость. Ці волості склалися в системі по окремих землях біля головних міст, а в сумі складали стару київську Русь. Князі ж правили волостями і землями на основі родинної власності.

Що стосується нової української історіографії, то проф. Грушевський в своїй «Історії України-Руси» уявляє собі систему земель давньої Руської держави від половини XI ст. як групу автономних незалежних земель князівств, зв'язаних єдністю династії й традицією давнішої приналежності до одної Руської держави, під сеньйоратом більше або менше реальним Київського князя. Сеньйорат Київського князя з теорії мав відповідати родовому старшинству династії.

З ростом династії й з роздробленням земель ця група князівств-земель перетворюється в систему груп незалежних князівств, з яких складається кожна земля, під сеньйоратом свого найстаршого князя, що знов визнає над собою старшинство Київського князя. Ця система має певну аналогію з федерацією, але не є федерацією.

Організаційно землі ділилися на діархії: 1) громада з суверенними правами, чинник найвищий, і її орган — віче; 2) князь з дружиною й своїми агентами. Він, одначе, лише в принципі стояв під контролем громади й віча, в дійсності здебільшого був повновладним господарем у своїй волості.

Проф. Томашівський в нарисі старої української історії підкреслює, що сеньйорат, себто право старшинства, було загально-знаною інституцією середньовічного політичного права, наприклад, в Угорщині, Польщі, Чехії. Ця інституція полягала на засаді, що держава є власністю цілого княжого роду. Одначе на Русі ця засада, як каже Томашівський, мала одного ворога, а саме велику плодючість княжого роду. При низькому культурному стані і слабкості моральних зв'язків внутрі роду сеньйорат дуже рано перемінився у нас у право сильного й кинув Руську державу в хаос міжусобиць і криволи. Усе ж таки, хоч право старшинства скоро стало майже порожнім звуком, родовий принцип залишався одною з тих сил, що піддержували ідею державної чи політично-національної єдності Русі. Одночасно з піднесенням родового старшинства до ступеня призначеної державної правової засади, що мала принаймні в теорії удержувати єдність «Руської землі», прокидається другий, протилежний принцип — вітчизняний, який виходив з засади, що волость батька — це виключно добро його дітей. Ця засада сприяла відокремленню, партикуляризму окремих земель. Цей другий принцип скоро узяв гору, що й призвело до того, що «Руська земля» дуже рано втратила право називатися державою, а стала поняттям лиш історично-географічним.

ЛІТЕРАТУРА

Грушевський М. Історія України-Руси. Т. I, II. К., 1912, Львів, 1905; Т. III. Львів, 1905 /розділ III; Політичний і суспільний устрій укр.-руських земель в XI—XIII вв. Голубинський В. Історія руської церкви. Т. I. Період перший ківський или домонгольський. М., 1901—1904. Пархоменко В. Начало християнства на Руси. Полтава, 1913. Приселковъ М. Очерки о церковно-политической истории Киевской Руси. X—XII вв. Петербургъ, 1913. Лотоцкий О. Українські джерела церковного права. Варшава, 1931. Костомаровъ М. Мысли о федеративномъ началѣ въ древней Руси. Собр. соч. Кн. I, Петербургъ, 1903. Пръсняковъ А. Княжое право въ древней Руси. Очерки по истории X—XII ст. Петербургъ, 1909. Огляди різних теорій про політичний устрій Київської Русі в курсах: Владимирскій - Будаповъ. Обзоръ истории русскаго права. К., 1915; Платоновъ С. Лекції по русской истории. Петроградъ, 1917. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Ч. I. Прага, 1923. Филипповъ А. Учебникъ истории русскаго права. Юрьевъ, 1912. Рожковъ М. Обзоръ русской истории съ социологической точки зрѣнія. Кіѣвская Русь. Петербургъ, 1903.

V

ПОЧАТОК РОЗПАДУ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. ПОЛОВЕЦЬКА РУЇНА, КНЯЖІ УСОБИЦІ. ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ. НАУКОВИЙ СПІР ПРО НІБИТО ВЕЛИКОРУСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ДОМОНГОЛЬСЬКУ ДОБУ. СФОРМУВАННЯ ВЕЛИКОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТІ

Єдина Київська Руська держава, що існувала за Ярослава Мудрого, коли майже всі землі, заселені східнослов'янськими племенами, увійшли в склад цієї держави, розпалася після смерті Ярослава (1054).

Уже цей князь поділив державу між своїми синами в той спосіб, що найстаршому Ізяславу дав Київ і Новгород; Святославу дав Чернігів, землі радимичів і в'ятичів і далекий Тмутаракань; Всеволоду — Переяслав та північний Ростов; Ігорю — Волинь; Вячеславу — Смоленськ; внукові Ростиславу — Галичину.

З цього часу розпад Київської держави дуже прискорюється. Стремління князів до поширення своєї влади й до незалежнення від великого князя Київського зустрічаються з сепаратизмом окремих земель. Княжий рід дуже скоро множиться. Між князями загострюється боротьба за кращі, себто багатші уділи, сильніші князі перехоплюють у слабших уділи для себе або для своїх синів. Ситуація ускладнюється тим, що скоро по смерті Ярослава появляється нова орда зі Сходу й нападає на Русь: це були торки або узи. З ними князі ще дали раду й погромили їх спільними силами (1060) так, що частину винищили, частину забрали в полон і розселили серед руської людності на Київщині й Переяславщині. Та слідом за торками прийшли далеко численніші і сильніші від них половці або кумани, які більш ніж півтора століття стають справжнім Божим бичем для Руської землі. Боротьба з половцями наповнює собою всю дальшу історію південної Русі, аж до приходу татар в першій половині XIII ст. Нам доведеться ще зупинитись на цій боротьбі, тепер лише скажемо, що найбільшим лихом було втягання князями половців до своїх внутрішніх усобиць. Це давало половцям легальний привід втручатися в руські справи й спустошити руські землі, забираючи людей в неволю.

В 1068 р. половці погромили трьох старших Ярославичів над річкою Альтою й страшенно спустошили Переяславську землю. Наслідком погрому князів була революція в Києві, звідки княгиня вигнала Ізяслава. Але той, за допомогою польського короля Болеслава Сміливого, знову вернув собі київський престол. Як компенсацію за послугу Болеслав захопив Перемишль. Весною 1073 р. Ярославичі посварилися між собою за полоцький уділ, і Святослав

з Всеволодом вигнали Ізяслава з Києва. Він знову втік до Польщі, а в Києві великим князем зробився енергійний і освічений Святослав Ярославич (1073—1076), відступивши брату Всеволоду Переяславщину, Смоленщину, Волинь і Туровщину. Болеслав, діставши великі гроші від Ізяслава, почав, було, воювати за його інтереси, але скоро замирився з братами, zagrożений з боку чехів. Тоді Ізяслав поїхав до імператора Генріха IV в Майнці і привіз йому багаті дари. «Ще ніколи,— оповідає один німецький літописець,— не бачила Німеччина стільки золота, срібла й дорогих матерій». Але Генріх IV не допоміг. Тим часом Ізяслав вислав одного з своїх синів до Рима, до папи Григорія VII. Зносини з папою нічого не дали Ізяславу. Аж тут прийшла звістка про смерть Святослава. На його місце сів Всеволод, але в 1077 р. прийшов Ізяслав з польським військом, і брати помирилися. Ізяслав утретє засів на київській столі (1077—1078). Діти Святослава розплатилися за свого батька: у них одняли їхні уділи на Чернігівщині, яку забрав собі молодший з Ярославичів — Всеволод. Один з Святославичів, Олег Святославич, знайшов собі притулок в далекій Тмутаракані, куди прибув другий такий же «ізгой», князь Борис, син наймолодшого Ярославича — Вячеслава. Вони пішли походом на Всеволодшого Ярославича з Чернігова. На поміч брату прибув з Києва Ізяслав, але в бою на «Нежатиній ниві» (під Черніговом) наложив головою. Проте Олег і Борис були побиті (Борис також поліг в бою), і Олег втік знову до Тмутаракані, звідси не престав конспірувати про дядька.

Всеволод зробився тепер великим князем Київським і став «єдиновладцем» у Руській землі. Він дав небогам Ізяславовичам: Ярополку — Волинь, а Святополку — Далекій Новгород; собі ж залишив Київщину, Чернігівщину, Переяславщину, а з неукраїнських областей — Смоленщину й Ростово-Суздальську землю. Але ж він не мав спокою: усі 15 років його князювання (1078—1093) пішли тільки на те, щоб одбиватись від ізгоїв, серед яких перед вів завзятий Олег Святославич, прозваний Гориславичем за те, що багато горя приносив рідній землі своєю боротьбою.

У розпалі цієї боротьби помер старий князь Всеволод, один з освіченіших людей свого часу: ніколи не бувши за кордоном, він знав п'ять чужих мов. Він мав широкі династичні зв'язки: сам одружений з візантійською принцесою з дому Мономахів, він оженив сина Володимира (що за матір'ю дістав прізвище Мономаха) з дочкою англійського короля Гаральда, а дочку Євпраксію віддав заміж за німецького імператора Генріха IV (цей шлюб був нещасливий, і Євпраксія, зазнавши багато лиха, повернулася додому до Києва, де постриглася в черниці); свого внука Мстислава одружив Всеволод з дочкою шведського короля Інґа — Христиною.

Сам Всеволод був кволого здоров'я й мало енергійний. Нарікали, що він оточує себе молодими дружинниками й слухає їхньої ради, що не йшло на користь ладу в державі. Зате його син Володимир мав усі прикмети, необхідні для князя: енергійний, рухливий, з високим поняттям про обов'язки правителя: він невтомно боровся з половцями,

які пустошили Руську землю, і цим здобув собі велику популярність і загальну любов. Від батька він успадкував літературні інтереси і залишив автобіографію й дуже цікаве поучення дітям.

Володимир Мономах не прагнув удержати за собою батьківський престол у Києві і уступив його старшому синові свого дядька Ізяслава Святополкові, а сам подався до Чернігова, де колись сидів його батько.

Однак спокою на Русі не було. Княжі усобиці продовжувалися і в них втягнулися всі руські землі. Особливо терпіли від тих усобиць осередкова Київська земля й Переяславщина, на котрі раз-у-раз нападали половці. Майже не проходило року, щоб вони не робили більших або менших наїздів, під час яких руйнували цілі околиці і забирали в неволю масу полонеників. Не раз доходили вони до самого Києва й палили його околиці. Знаменитий Печерський монастир, осередок українського літописання, став жертвою половецького погрому.

Літопис малює цілий ряд надзвичайно драматичних моментів з цієї половецької руйни: про погром руського війська над річкою Ступною (1094), коли потонув молодий княжич Ростислав, брат Володимира Мономаха; про здобуття половцями міста Торчеська; про те, як хан Боняк напав на Печерський монастир. Він малює сцену, як половці женуть у полон українських людей, і як ті гірко плачуть і нарікають на свою долю. Ця сцена дуже нагадує пізніші «невольницькі плачі» з турецько-татарської доби.

Даремно великий князь Святослав думав утихомирити половців, даючи їм великі відкупи і навіть одружився з дочкою половецького хана Тугоркана. Нічого не помагало, бо князі самі втягали половців у свої усобиці, особливо Олег Гориславич, котрий закликав їх собі на поміч і тим «показував їм путь на Руську землю».

Життя на Україні стало незносним. Тоді князі зробили спробу порозумітися між собою й розв'язати всі заплутані справи полюбовною згодою. З ініціативи Володимира Мономаха відбувся в 1097 р. над озером Любчею коло Києва знаменитий княжий «снем» (з'їзд). На цій снемі була винесена постанова, щоб кожен князь держав свою вотчину (батьківщину). Тим закріплювався поділ окремих руських земель між окремими фаміліями княжого роду. Крім того, було ухвалено жити між собою в мирі та в згоді, і ця ухвала була скріплена урочистою взаємною присягою з цілуванням хреста.

Та не встигли князі, учасники снему, повернутися до своїх міст, як постанови снему були порушені в найбрутальніший спосіб. Князь Волинський Давид, за порадою великого князя Київського Святополка, зрадницьки захопив Василька Тербовельського (з Галицької землі) і звелів виколоти йому очі. Цей злочин викликав нову війну князів між собою і новий переділ окремих князівств. Деякий внутрішній спокій запанував лиш в першій чверті XII ст., коли на київському престолі засів сам Володимир Мономах. Енергійною боротьбою з половцями йому вдалось установити на цілих 50 років безпечність степової границі. Цілий ряд дрібних орд піддався Русі, і ними були колонізовані південні окраїни. Володимир Мономах

об'єднав більшу частину держави Ярослава Мудрого: Київ, Волинь, Переяслав, Смоленськ, Новгород, Верхне-Волзькі землі. Нагадували часи Ярослава й широкі династичні зв'язки Мономаха з Візантією, Англією, Швецією, Норвегією, Німеччиною і Угорщиною. Внутрішня діяльність Мономаха позначилася ревізією законів, обмеженням лихварства, що знайшло свій вираз в новій редакції «Руської Правди».

Володимир Мономах здобув такий авторитет і популярність на Русі, що по його смерті київський престол без усяких перешкод перейшов до його сина Мстислава (1125—1132), коротке князювання котрого було продовженням доби Мономаха. Сама особа Мстислава була оточена загальною пошаною, і відблиск батькової слави лежав на ній. Мстислав умів піддержати свій престиж по чужих землях. Своїх дочок він видавав заміж одну за шведського принца, другу за датського, третю за візантійського. Сильною рукою держав він у послуку дрібних князів, а непокірних карав суворо. Полоцьких князів він заарештував і вислав у Грецію на заслання. Та по смерті Мстислава знову наступали для Русі чорні дні. виявилось, що центробіжні сили й сепаратистичні устремління були сильніші від тих зв'язків, якими Володимир Мономах та його син зуміли якийсь час вдержати руські землі прикупі.

Перш за все по смерті Мстислава почалися незгоди серед численних представників фамілії Мономаховичів, а скоро по тому заявили свої претензії до київського стола «Ольговичі» з Чернігівської династії Святослава Ярославича. Почалася завзята боротьба за Київ, котрий переходив з рук до рук. Героєм цієї боротьби зробився внук Володимира Мономаха Ізяслав II Мстиславич (1146—1154), лицарська постать, улюблений герой «Київського літопису» XII ст. Його суперником став його ж дядько, син Мономаха Юрій, князь Ростово-Суздальський, прозваний Довгоруком. В боротьбу дядька й небожа було втягнуто ряд європейських держав. Ізяслав в кінці вдержав за собою Київ. Коли помер в 1154 р., то, як пише літописець, «плакала по нім вся Руська земля і всі Чорні Клобуки, чесний, благородний, христолюбивий і славний». Ховаючи улюбленого князя, Київ прочував, що ховає з ним і свою власну силу та славу. По смерті Ізяслава II почалася боротьба за Київ між кількома претендентами, і в цій боротьбі вже яскраво виступив національний антагонізм між українцями й великоросами. Коли син Юрія Андрій Боголюбський, що замолоду не схотів жити на Україні, ненавидячи її вільнолюбне населення, й переселився на північ, прийшов у 1169 р. з своїми великоруськими полками (допомагали йому також і деякі українські князі) і взяв Київ, то він три дні без жалю грабував і руйнував столицю України-Русі і, щоб остаточно її понизити, не залишився сам у Києві князувати, а посадив свого намісника. Він навіть хотів утворити у своїм Володимирі-Суздальським окрему митрополію, щоб позбавити Київ його значення релігійного осередку для цілого православного Сходу, але ці заходи не мали успіху. Своім автократизмом і суворістю Андрій Боголюбський

викликав незадоволення серед власної дружини і впав жертвою змови в 1175 р.

Київ переходив знову з рук у руки і то здебільшого на короткий час. Трохи нагадало кращі часи князювання Святослава II Всеволодича (1176—1194) з чернігівської династії, але по його смерті знову загострюється боротьба, і в 1203 р. Київ зазнав нової руїни з рук своїх же. Він перестав з того часу бути столицею Руської землі. За ним залишилося значення релігійного центру, бо тут жив митрополит, та ще значення традиційного осередку руської культури. Сама Руська земля вже розпалася на окремі землі-князівства, і в ній намічались нові політичні центри.

Процес виділення окремих земель із одної спільної Руської держави починається зовсім вже виразно в кінці XI ст. Першою відокремилася Галичина. Її захопили три молоді князі-ізгої Рюрик, Володар і Василько Ростиславичі. Їх дід, Володимир Ярославич, помер раніше від свого батька Ярослава Мудрого, і їх батько Ростислав Ярославич зробився ізгоем і утік до Тмутаракані шукати щастя-долі. Тут його, мабуть, з намови Ростиславового дядька, великого князя Ізяслава, отруїли греки. Молоді Ростиславичі, залишившись сиротами, самі здобули собі уділи в Галичині і твердо там засіли. Рюрик, що захопив був Перемишль, скоро помер, а Василька спіткала лиха доля — його, як уже згадано, осліплено з наказу князя Давида Ігоревича. Однак він вдержався у своїй Теребовлі, а Володар — у Перемишлі. Їм удалося обернути Галичину в свій уділ, оборонитися від сусідньої Польщі й Угорщини. Вони почали колонізацію Пониззя, осаджуючи там на порожніх просторах не тільки українських поселенців, але й замирених печенігів, торків та берендіїв, які мусили берегти границю від половців. Володар заснував династію, яка панувала в Галичині аж до самого кінця XII ст. Столицею князівства син Володаря, князь Володимирко, зробив м. Галич над Дністром. Галичина, яка лежала на західній окраїні руських земель, куди майже не досягали половецькі наскоки, дуже скоро зробилася людною й багатою країною, з розвинутим господарством і торгівлею.

Слідом за Галичиною відокремилася в осібну область-князівство земля Сіверянська, або Чернігівщина. Вона вже жила якийсь час самостійним життям за князя Мстислава Тмутараканського (1024—1036), а потім за Святослава Ярославовича зробилася остаточно окремим князівством. Це була дуже обширна земля, яка охоплювала цілий басейн Десни і Сейму, верхів'я Сули і Псла та басейн верхньої Оки. Поруч з Черніговом другим осередком Сіверщини був Новгород-Сіверський. Потомство Святослава виросло в широкий князівський рід, члени якого доволі пильно додержувалися порядку старшинства: старший в роді сидів у Чернігові й був головою цілої землі; другий по нім сидів у Новгород-Сіверську, а далі йшли столи Курський, Стародубський, Трубчевський, Рильський, Путивльський і т. д. Князі чернігівські, звані загально «Ольговичі» (від Олега Святославича), втручались постійно в справи інших земель, захоплювали чужі уділи і деякий час сиділи в самім Києві. Активні

і непосидючі чернігівські князі виявляють взагалі велику експансію, і не раз їм удається панувати у Києві, Переяславі. Володимирі-Волинським, навіть в Галичині. В той час як південна Чернігівщина дуже терпіла від половецьких наїздів і в половині XII ст. була настільки спустошена, що цілі округи зовсім обезлюдніли, північна, лісова Чернігівщина була захищена самою природою, і тут, на північ від Десни і Сейму, куди майже не заглядали половці, край був добре залюднений; тут велося сільське господарство, тут лежали великі княжі і боярські маєтки. Самий Чернігів уже в першій половині XII ст. робиться визначним культурним центром — другим після Києва.

Величаві архітектурні пам'ятки з Спасо-Преображенським Собором на чолі — цією найстарішою пам'яткою українського будівництва, яка збереглася, та знаходжувані при розкопках зразки ювелірного мистецтва, свідчать, що Чернігів переймає і модифікує у себе впливи візантійського (почасти в його закавказькому варіанті) і західноєвропейського (романського) мистецтва. Одночасно з Чернігівщиною почала відокремлюватися й етнографічно споріднена з нею Переяславщина. Переяслав був важливим центром Руської землі вже в X ст. При поділі Руської держави по смерті Ярослава Мудрого Переяслав стояв на третьому місці після Києва й Чернігова й дістався Всеволоду Ярославичу. З того часу помітно бажання переяславців бути самостійним князівством, незалежним як від Києва, так і Чернігова. Однак це їм не зразу вдалося. Правда, в Переяславі довгий час трималися нащадки Всеволода Ярославича, але коли почалася в другій половині XII ст. боротьба серед самих Мономаховичів, між Ізяславом II і Юрієм Довгоруком, то переяславці взяли сторону Юрія, і в Переяславі запанували Юрієвичі; князі з далекого Суздаля, вони були більш бажані, ніж князі з близького Києва або Чернігова. Головним завданням переяславських князів була оборона краю від половців. Переяславщина з усіх руських земель найбільш терпіла від половецького сусідства. Переяславська земля займала північно-західний кут північної Полтавщини й південну окраїну Чернігівщини. Границя її йшла від Чернігівської землі вздовж лівого допливу Десни Остру, далі вздовж Десни майже під самий Київ і потім спускалася Дністром до гирла Сули. Переяславська земля мала форму трикутника; східна лінія цього трикутника то подавалася далі на південний схід, то подавалася назад в залежності від того, які відносини панували в степу; при кінці X ст. під страшним натиском печенігів населення Переяславщини мусило відступити аж під самий Переяслав, за лінію укріплених пунктів, збудованих над річкою Трубежем. Здавалося, що вся область на схід уже втрачена для української колонізації. Але в 1034 р. силу печенігів було зламано, границі Переяславщини посуваються знову вглиб теперішньої Полтавщини і на початку XII ст. доходять до лінії Сули: Ромен, Лубни, Горошин, Жовнин стають пограничними укріпленими пунктами. Але половецький натиск придушє зосередити всі сили князівства для оборони. Половці страшенно нищать землю і самий Переяслав тримають у постійній

блокаді. Перемоги Володимира Мономаха припиняють на деякий час агресивність половців, і границя української колонізації посувається до Ворскли: майже вся теперішня Полтавщина опиняється в границях Переяславського князівства. Для колонізації пограничних округ переяславські князі вислали звичайно замирених або полонених кочівників: печенігів, торків, берендіїв, Чорних Клобуків. Це внесло в населення цієї області значну домішку тюркської крові, що й досі помітно в типі населення північно-західної Полтавщини. Для оборони будовано цілу систему укріплених пунктів і валів, сліди яких зберігаються до цього часу. Столиця князівства — Переяслав — вже з кінця X ст. стала важливим культурним центром. Переяславські єпископи навіть носили деякий час титул митрополитів (до кінця XI ст.). Місто було обнесено в кінці XI ст. кам'яними мурами з кількома брамами, оздоблене прекрасними храмами і публічними будинками, серед яких були й муровані громадські лазні на грецький зразок. Є певні підстави думати, що з Переяславі велося й своє власне літописання. Як зауважує Грушевський, постійна боротьба з степовиками дуже сприяла витворенню лицарського бойового духу й лицарської поезії, відгомони якої збереглися в ряді легенд про переяславських героїв, переказаних в літописі.

Земля Волинська, багата й добре захищена лісами, а на півночі ще й болотами, довго перебувала в безпосередній залежності від київських князів, які розпоряджалися нею як своїм уділом. Вона переходила з рук до рук від одного представника тої княжої лінії, яка тримала в своїх руках Київ, до другого, аж поки 1146 р. остаточно запанував над нею Ізяслав II Мстиславич, і вона вже залишалася за його нащадками, які зробилися Волинською династією. Цей момент вважає Грушевський за початок відокремлення Волині. Сини Ізяслава поділили між собою Волинь на два окремих князівств: Мстислав дістав західну Волинь з Володимиром як столицею, Ярослав дістав східну Волинь з Луцьком. Мстислав прилучив до Володимира Берестейську область, Ярослав забрав Погоріну (область понад річкою Горинею). Волинь почала дробитися на дрібні уділи між синами Мстислава й Ярослава, але рід Ярослава вже в першій чверті XIII ст. вимер, і Луцьке князівство опинилося в руках талановитого Романа Мстиславича, який успів уже зв'язати своє князівство з Галичиною. Син Романа Данило створив одну сильну Галицько-Волинську державу. Столицею Волині було місто Володимир, добре укріплене й людне; в ньому було багато чужоземних купців, особливо німців. Володимир мав свою єпископську кафедру, початок якої йде від часів Володимира Великого. Окрасою міста був великий собор Успенія Богородиці, збудований Мстиславом Ізяславичем. Коли угорський король Андрій прибув з військом під Володимир в 1232 р., то, здивований красою й багатством міста, сказав, що такого города він не бачив і в німецьких краях.

Одночасно з Волинню відокремилась і Турово-Пинська земля, область колишніх Дреговичів, Полісся. Це був дуже обширний край, який займав басейн Прип'яті й обіймав значні частини північних Мінщини, Гроднищини, Волині. Він був бідний природою — самі ліси

й болота, але добре захищений, що в давні часи дуже цінилося. Головне місто було Туров, яке мало єпископа вже на початку XII ст. Крім того були міста Пинськ, Степань, Дубровиця, Чарторийськ, Слуцьк і Копиль. Довший час Турово-Пинська земля була наче придатком до київського стола, аж поки не опинилася в руках правнука Ізяслава і Ярославича — князя Юрія. Туровці дуже піддержували цього князя (можливо, ними самими й закликаного) і допомогли йому укріпити самостійне значення князівства. Але вже за його синів Турово-Пинська земля почала дробитися і цим ослаблювалося її політичне значення. В кінці XII ст. починає даватися ознаки небезпечне сусідство спочатку з Литвою, а потім з сильним Галицько-Волинським князівством.

Історія окремих земель, на які розпалася Київська держава, дуже докладно розроблена в монографіях українських учених з школи проф. В. Антоновича. Кожній землі пр'язнено одну, а то й дві спеціальні монографії. Всі відомості, які подає нам археологія, старі літописи, записки чужинців та інші пам'ятки, зібрані тут в системі, і ми маємо змогу простежити долю кожної окремої землі, взаємні відносини земель між собою, а разом із тим можемо уявити собі загальний розвиток на цій Русі-Україні. Так само розроблена в окремих монографіях українських учених й історія білоруських земель, які входили в склад Київської держави.

Мені вже доводилось згадувати в попередніх розділах про те, що на початку XI ст. руська колонізація на південно-східному степовому просторі простяглась аж до Азовського моря й досягала Таманського півострова по той бік моря, де була знаменита Тмутаракань. В самих звістках про Тмутаракань багато неясного, а через те і в поглядах учених щодо цієї землі існують значні різниці. Навіть неординарно означають, де саме Тмутаракань була. Більшість учених вважає, що Тмутаракань виникла на місці давньої грецької колонії Фанагорії на півострові Тамані, що з хазарських часів вона звісна під іменем «Таматарха», що тут серед різного мішаного населення існувала русько-слов'янська колонізація ще перед тим, як Тмутаракань увійшла в систему Київської держави по упадку хазарського царства. В XI ст. Тмутаракань стоїть в живих зв'язках з Києвом і з Черніговом, тут існує монастир, який являється наче філією Печерського монастиря у Києві. В другій половині XI ст. Тмутаракань стає пристанищем князів-ізгоїв. Однак деякі вчені заперечують, що Тмутаракань була на Тамані; А. Спіцин, наприклад, вважає, що Тмутаракань була десь коло гирла Дону, як київський порт на Азовським морі. В недавні часи появилася ще кілька нових здогадів про місце цієї загадкової українсько-руської колонії; російський дослідник І. Козловський доводить, що Тмутаракань лежала на острові (якого вже нема) десь коло Таманського півострова. Він підкреслює значення Тмутаракані як «передового боевого поста руської колонізації, подібного до Запорозької Січі». Український дослідник В. Новицький (у своїй праці про «Давнє Лукомор'я» каже, що під Тмутараканню треба розуміти «Руський Острів» — Косу Джарилгач, що являється продовженням

Тендера на південь од Дніпрового лиману. Та де б ми не вміщували Тмутаракань, вона відігравала неабияку роль в нашій історії XI ст. і справді була опорою руської колонізації понад Азовським морем та посередницею в передачі на Русь культурних впливів із Закавказзя і еллінізованої Малої Азії. Однак розквіт Тмутаракані був недовгий. Уже поява на наших степах печенігів була для неї грізним *memorandum*. В половині XI ст. з'являються торки, за ними половці, і за короткий, порівнюючи, час вікові колонізаційні зусилля були страчені. З кінця XI ст. замовкають всякі чутки про Тмутаракань; в другій половині XII ст. вона вже була втрачена для Русі.

Так само були втрачені сколонізовані простори на ближчій півдні, в межах сучасної Полтавщини. Як тільки що згадувалося, границя руських осель в половині XII ст. досягала лінії Ворскли (сама Полтава під іменем Лтави вже існувала в ті часи). Але дуже скоро під половецьким натиском ця границя все далі й далі відступає назад, під самим Переяславом, і коли в 1187 р. три сіверські князі вибралися в свій знаменитий, оспіваний в «Слові о полку Ігоревім» похід, то досить було їм переступити лінію Сейму, щоб опинитися вже «в незнайомім половецькім степу». А де ж поділася руська людність сьгоднішніх Полтавщини, Харківщини й Курщини?

Я вже казав, що ця людність помалу одходила на північ, в більш захищену лісову область сьгоднішньої Чернігівщини й Волині. Певна частина виселенців, однак, не зупинилась і тут, а мандрувала далі на північ, переходила густі брянські ліси й землю в'ятичів і осідала на далекій півночі, між верхньою Волгою й Окою, куди вже раніш направився густий колонізаційний потік з землі новгородців і в'ятичів. Колоністи розселялися серед місцевого фінського населення, доволі рідкого, й асимілювали його з собою. Так, з мішаними слов'янських колоністів з фіннами сформувалася під владою князів Рюрикового дому народність великоруська.

Тут ми підходимо до питання, яке довгий час було предметом завзятого спору між ученими російськими й українськими і яке тільки недавно було остаточно вирішене спільними силами археології, історії й філології. Це був спір про сформування української й великоруської народностей. Спір цей виник ще в половині XIX ст., коли російський історик Погодін виступив з теорією, ніби в Києві і взагалі на середній Наддніпрянщині до половини XIII ст. жили великороси, котрі, мовляв, після татарської руйни 1240 р. вимандрували на північ, де й сьгодні знаходиться осередок великоруського племені. Натомість на порожні місця на півдні прийшли вже в XIV ст. нові переселенці з Волині й Галичини, які й стали предками сьгоднішніх українців. Погодін спирався головню на припущення, ніби в пам'ятках старого київського письменства нема ознак сучасної української мови; далі він вказував на те, що білини, героями яких виступають українські князі й багатирі, збереглися тільки у великоросів на півночі, а на Україні їх немає; нарешті, вказував на факт існування цілого ряду географічних назв, які повторюють такі самі назви, які здавна вже відомі на руській півдні.

Погодіну зараз же відповів український учений Максимович, довівши, що після Батиевого погрому зовсім не було такого обезлюднення України, коли б ціла людність звідти вимандрувала, а на її місце прийшли б якісь нові переселенці. В поміч Максимовичу прийшов українець-славист Котляревський, котрий вказав на те, що останки билинного епосу збереглися і в українців, та що дані мови не дають ніяких підстав уважати кийвські пам'ятки XI — XII ст. за великоруські. Знов же таки Погодіна піддержав філологічними аргументами Ламанський.

Однак в ті часи — на початку 60-х років — обидві сторони розпоряджались занадто бідним науковим матеріалом, особливо на полі філології, й тому питання не могло бути розв'язане остаточно.

У нову фазу вступило питання, коли в 1882 р. Соболевський (тоді професор Київського, пізніше Петроградського університетів) виступив у Києві з рефератом «На якій мові говорили в Києві в XIV — XV вв.» і в цьому рефераті провів теорію Погодіна, аргументуючи головню філологічними мішуваннями.

Ряд кийвських учених, таких, як Антонович, Дашкевич, Житецький, Науменко, Голобовський, Лучицький, Голубев виступили з контррефератами. Найкращою відповіддю була монографія Антоновича «Київ, його доля й значіння від 14 до 16 століття». Тут Антонович з повною очевидністю довів, що про ніяку пустиню на місці Києва по Батиевім погромі не може бути мови: досить згадати свідство домініканського монаха Плано Карпіні, який переїздив Київ у 1246 р., отже, 6 літ по погромі, і застав тут хоч зменшену й зубожілу, але таки місцеву людність, застав навіть чужоземних купців. Далі цілим рядом науково доведених фактів Антонович сконстатував, що ніякої масової еміграції місцевої людності не було, що тільки в першій переполосі по татарським приході ця людність по більш безпечних схованках, по лісах, звідки знов верталася на старі місця, як минула гроза.

Проти Соболевського виступив із філологічними аргументами й Ягич. Та Соболевський не здався й обстоював свою теорію, проти якої виступили ще Потебня, Мочульський, Колесса, Кримський, Владимирський-Буданов. На користь теорії Соболевського висловився, хоч і не цілком рішуче, Ключевський. Якийсь час стояв за Соболевського й Шахматов, пробуючи відстояти великоруський характер принаймні лівобережного племені сіверян. Але скоро Шахматов з усією рішучістю перейшов на бік противників Соболевського, і поле бою залишилося за ним. Тепер, як каже Грушевський, гіпотезу про неприналежність сіверян до української групи племен можна вважати відданою до архіву. Наука поставила над нею хрест, і всякі сумніви щодо української приналежності сіверян є лиш запізнілим відгомонам суперечки, скінченої і похованої.

У своїй передсмертній праці «Очерки древнїшого періода історії руссаго языка» Шахматов визнав, що розпад східнослов'янських племен та їх мови припадає ще на VII і VIII ст. А в IX ст. напевно, вже стався, як завершення попереднього процесу, розпад

єдиного руського племені на три групи: південну, північну й західну. Цитуючи ці слова великого російського вченого, професор Кримський додав від себе, що різниці трьох мовних груп в IX ст. були практично ще дуже невеликі. Про яке-небудь обопільне нерозуміння між ними в X ст. не може бути й мови. Коли рівночасно тодішню проповідь Кирила й Мефодія, апостолів із південно-слов'янської землі, прекрасно розуміли в Чехії, то вже ж варязькі ватажки, які запанували в IX ст. над слов'янами східної групи, повинні були чути від Новгороду аж до Чорного моря мову, яка здавалась їм скрізь однаковою.

Та разом із тим той же Кримський дуже виразно підкреслює, що мова наших предків в XI ст. вже прибрала ті окремі риси, які відрізняли її серед інших східнослов'янських мов. Він каже, що «усією сукупністю своїх познач жива мова півдня XI ст. стоїть посеред східного слов'янства цілком відокремлена. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі (Галичина) XI ст. — це цілком рельєфна, певно означена, яскраво індивідуальна лінгвістична одиниця. І в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної української мови, бо ж вона має в собі величезну частину сьогочасних українських особливостей».

Але коли не можна говорити про раптове й поголовне виселення української людності на північ, в межиріччя Волги й Оки, то, безперечно, ми маємо перед собою факт повільного, починаючи з половини XII ст., а то й раніш, еміграційного руху цієї людності в двох напрямках: на захід, в область Підкарпаття, і на північ. Цей рух був викликаний небезпекою й неспокоєм життя перед половецькими нападами. Але питання, наскільки, в якій мірі цей південний, говорячи сьогоднішньою мовою, український елемент став вирішальним інгредієнтом при формуванні в XII ст. великоруської народності? Раніше історики надавали власне цьому українському елементові вирішальну роль, хоч не одкидали зовсім колонізації басейнів Оки й верхньої Волги також переселенцями з Новгороду з землі кривичів і, певна річ, самих в'ятичів. В новіші часи відомий російський учений Спіцин, оперуючи головню даними археології, рішуче заперечує масову колонізацію півночі виселенцями з Наддніпрянської Русі. Передовсім він зменшує серйозність характеру половецької погрози й підкреслює, що, борячись з половецькими наїздами, південна Русь не тратила голови й надії: вона дивилась на поганих усе зверху вниз і за кожен напад готувала свій реванш. Далі він вважає саму можливість масового переходу наддніпрянської людності на далеку північ за цілком виключену. «Од благодатного чорнозему, — каже він, — до глини й піску, од степу — до лісу, од тепла — до холоду, од добрих урожаїв — до поганих, од вола — до коня, од хати — до ізби, од великих сел — до «починків» (окремі селища), од легкої роботи — до важкої праці — ледве чи хто піде добровільно».

Коли раніше підкреслювано, що на півночі з половини XII ст. зустрічаємо ряд південних назв: Переяслав, Стародуб, Перемишль, Вишгород, Звенигород, Галич, Юрієв, Трубезь, Либедь, Почайну, Владимир і т. д., то це Спіцин пояснює тим, що це назви княжі,

урядові, а не народні. Князі самі були з півдня, вони й давали назви. Ці назви — виключно назви міст (а їх будували якраз князі, а не селяни).

Щодо билин, то цей аргумент не має для Спіцина жодної ваги в X — XII ст. билини співали однаково на півдні і на півночі, але на півночі билини знайшли для себе сприятливий ґрунт — довгі зимові вечори, а південна людність скоро їх розгубила під враженням нових подій, нових героїв.

Отже, доводиться зупинитись на думці, що основна маса слов'янських переселенців, яка осіла в басейні верхньої Волги, ішла з Новгороду, з області кривичів і в'ятичів. Була певна домішка й південноруського, українського елемента.

Зате на місцях був уже готовий тубільний елемент, що увійшов як інгредієнт до великоруської народності. «Треба признати, — каже Ключевський, — деяку участь фінського племені у сформуванні антропологічного типу великороса. Наша великоруська фізіономія, — продовжує він, — не зовсім точно передає загальнослов'янські риси. Інші слов'яни, добачаючи в ній ці риси, однак зауважують і деяку сторонню домішку, а саме: скулистість великороса, перевагу темного цвіту обличчя й волосся, а особливо великоруський ніс, що лежить на широкій основі; все це треба поставити на карб фінського впливу». Ключевський підкреслює також зміну мови під фінським впливом.

Проф. Платонов також підкреслює міграцію великоросів з фіннами, яка вплинула на зміну мови, фізіологічного, духовного та морального типу переселенців. За останні часи російські вчені (Пресняков, Любавський) взяли за дослідження процесу слов'янської колонізації заселених фіннами земель і висвітлили ясну картину цієї колонізації та її характер. Дехто з російських дослідників (М. Покровський, С. Піонтковський) зовсім не вважає цю колонізацію за мирний процес; навпаки, вони бачать в ній завоювання й поневолення тубільної фінської людності, яка вже знала хліборобство і своєю культурою мало чим нижче стояла від великоруських колоністів. Як каже Покровський, «Великорусь побудована на кістках іногородців, і в жилах теперішніх великоросів тече принаймні 80 % фінської крові». Він називає Московську державу, що об'єднала й сконсолідувала великоруську народність, такою ж самою «тюрмою народів», якою була пізніше імперія Романових.

Але не тільки асиміляція з фіннами відіграла свою роль при формуванні великоруської народності: не меншим був вплив географічних та кліматичних умов на переселенців, коли вони розселювалися серед суворих обставин північної природи. Довелося затрачувати передовсім багато зусиль, щоб осушити болота та викорчувати ліси, щоб здобути трохи ґрунту, придатного для оранки; та й то ґрунт був малородючий і давав убогий урожай. Не завжди хлібороб міг і дочекатись свого врожаю, бо холодні ночі, заморозки іноді ще серед літа нищили хліб на корню. Взагалі сувора північна природа вимагала від людини великого накладу праці і напруження.

Переселенці розташовувались невеличкими селами серед рідкого

і вбогого фінського населення. Великих осередків тут не було. Умови життя були примітивні. Переселенці мусили відразу переходити від торговельного побуту до чисто хліборобського, від міського до сільського. Тут була повна перевага лісових промислів: лови, гутництво, ликодерство, бортництво і т. д.

Приходячи на нові землі, переселенці заставали вже тут княжу владу, яка мала повну перевагу над принципом вічовим. Ця влада носила вотчинний, патріархальний характер. Князі були оточені земельним боярством. Переселенці відразу опинились під владою твердою й суворою, яка на кожному кроці безапеляційно давала себе чути.

Усе це потроху накладало свою печать на характер великоруської народності. В ній почала вироблятися перевага громадського принципу над особистим, індивідуальним. Вироблялось почуття солідарності й громадської дисципліни, уміння жертвувати собою, своїми особистими інтересами в ім'я загального добра. В боротьбі з суворою природою, в невпинній праці, серед тяжких умов життя виховувались витривалість, обережність, невпинність у переслідуванні поставленої мети, упертість в добрім значенні слова: взагалі сформувалась сильна, здорова, талановита, енергійна народність, яка у високій мірі розвинула в собі державницький інстинкт і імперіалістичні стремління. В той час як ні південна, українська Русь, ані Русь західна, Біла, не зуміла вдержати своєї власної державності, і вже в XIV ст. опинились під чужим пануванням, великоруське плем'я, підпавши в половині XIII ст. під татарське ярмо роздробленим на ряд окремих князівств, зуміло протягом двох століть об'єднатись, скинути чуже ярмо і вже наприкінці XIV ст. уявляло собою могутню, сконсолідовану Московську державу.

Хоча виразні риси окремого етнографічного типу, окремого побуту і своїх окремих політичних понять на північній Русі вже зовсім ясно виступають в другій половині XII ст., хоча між Києвом та північним осередком — Суздаллю наростає все гостріший антагонізм, що виявився так болюче для Києва в його погромі в 1169 р. військами суздальського князя Андрія Боголюбського, однак і південна, і північна Русь усе ще належали до одної спільної державної системи, мали тих самих князів, того самого голову церкви — Київського митрополита, в значній мірі жили спільним культурно-духовним життям. Розуміється, ця спільність відноситься до верхніх більш освічених верств, головню до духовенства. Повне відокремлення й розрив приніс з собою аж татарський погром 1237—1240 років, після якого Русь південна й Русь північна пішли кожна своєю окремою історичною дорогою. Різниця політичного і суспільного устрою та культурного стану побільшувалася чим далі, тим все глибше, аж поки не витворилися з обох народів два зовсім відмінні культурно-історичні типи.

Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 11. Львів, 1905.
 Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. Львів, 1918. Костомаров М. Собрание сочинений. Кн. 1. Петербургъ, 1903 (розправи: Мысли о федеративномъ началѣ въ древней Руси. Двѣ русскія народности. Черты народной южнорусской исторіи).
 Костомаров М. Дві руські народності. Ляйпціг, 1922. Гловайський Д. Княжий період України-Руси // Руська Бібліотека. Т. 3—4. Тернопіль, 1886. Голубовскій П. Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія татаръ. К., 1884. Грушевський М. Очеркъ исторіи Киевской Земли. К., 1891. Андріяшев Ол. Нарис історії колонізації Київської Русі до кінця XV ст. Збірник «Київ та його околиці». К., 1926.
 Голубовскій П. Історія Сѣверской Земли до половини XIV столѣтїя. К., 1882. Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії // Збірник «Чернігів і північне Лівобережжя». К., 1928; Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських. Там же; Андріяшев Ол. Нарис історії колонізації Сіверської Землі до початку XVI віку // Записки Исторично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. Т. 20. К., 1928; Новицький В. Давнє Лукоморря. Там же. Т. 24. К., 1929; Ивановъ П. Историческія судьбы Волынской Земли до конца XIV века. Одесса, 1895; Андріяшев А. Очерки исторії Волынской Земли до конца XIV вѣка. К., 1887; Ляскоронскій В. Історія Переяславской земли съ древнѣйшихъ временъ до половини XIII ст. К., 1903; Молчановскій Н. Очерки извѣстій о Подольской землѣ до 1434 года. К., 1885; Грушевскій М. Очерки исторіи Туровскаго княжества. К., 1902. Кримскій А. Филологія и Погодинская гипотеза // Киевская Старина. 1898. Кн. VI, VII, IX; 1899. Кн. I, II. Ключевскій В. Курсъ русской исторіи. Т. I. Петербургъ, 1904; Любавскій М. Образование основной государственной территории великорусской народности. Ленинградъ, 1929.
 Прѣсняковъ А. Образование великорусскаго государства. Петроградъ, 1918.

ПОЛІТИЧНИЙ І СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ РУСИ-УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ. ПРОСВІТА І МИСТЕЦТВО

Як би ми не визначали саму форму державного устрою старої Русі-України, але треба признати за Грушевським, що сама політична організація її полягала на співучасті двох чинників: князя й віча. Князі всі належали до одного «Рюрикового» роду; місцеві племенні династії зникли на Україні дуже рано. Та хоч князі й дивились на всю Руську землю як на власність свого роду, але вони мусили дуже рахуватись з думкою громади, представляваної вічем. Безперечно, віче, як орган суверенної громади, було елементом давнім, старшим від княжої влади, але в період організації варягами Руської держави, в період об'єднання в цій державі руських племен за допомогою «примучування», себто оружної сили, княжа влада взяла гору. Київська держава за перших князів була досить міцно централізована (за Володимира Великого й Ярослава), і віче зостається зовсім в тіні, відіграючи роль хіба що в місцевім житті, як орган місцевої самоуправи. Але з ослабленням київського централізму по смерті Ярослава воно знову виступає на політичну арену. Хоч порядок заміщення княжих «столів», починаючи з великокняжого у Києві, за синів Ярослава Мудрого і до самого кінця XI ст. показує, що вони рахувалися з родовим принципом старшинства й справді наче по драбині пересувалися з нижчого щабля на вищий: після батька вступав його старший син, по ньому слідуючий син (а не внук) і т. д., але цей принцип був порушений вже синами Ярослава. Поруч з принципом родового старшинства або «літвичного восходенія», як каже літопис, все більше значення набуває принцип наслідування в простій лінії від батька до сина. І власне цей принцип піддержує земля-громада; прогнання нелюбого князя й вибір нового, правда, служать проявами, так би мовити революційного руху, як ось було у Києві 1068 р., коли кияни скинули Ярославового сина Ізяслава й покликали князя Всеслава з Полоцької фамілії, або в 1113 р., коли кияни вибрали князя Володимира Мономаха й потім піддержували його династію. Займаючи княжий стіл на заклик вічової громади, князі мусили складати з вічем певну умову, скріплюючи її присягою. Громади ж, вибираючи князів і умовляючись з ними, не зважали на міжкняжі рахунки старшинства: вони мали на увазі певну, любов ім особу, без огляду, чи мала вона «право» на стіл, чи ні. Однак, вибравши князя, громада вже не втручалась в його управління, і він залишався повним господарем у зовнішній та

внутрішній політиці. Втручання громади викликалося хіба якими надзвичайними подіями й носило характер, як я вже згадував, акту революційного. Взагалі треба сказати, що на Україні віче не досягло такого значення, як це сталося на півночі в Новгороді, де, властиво, утворилась з кінця XII ст. республіка. Найбільше значення, наскільки можемо судити з літописних звісток, мало київське віче. Але й воно, як підкреслює Грушевський, виконувало завжди функції надзвичайні: при виборі нового князя або усуненні несимпатичного громаді старого князя, в часі військових катастроф, в разі настирливої потреби якихось реформ. Ніяких постійних, спеціальних функцій віче не мало.

З кінцем XI і протягом XII століття, коли Київська держава розпалася фактично на ряд окремих князівств-земель, в кожній з них утвердилася якась одна певна династія, хоч і тут часто бували переміни. Родовий принцип старшинства при заміщенні княжих столів найсильніше тримався на Чернігово-Сіверській землі, хоча й тут він раз-у-раз порушувався. Разом з розпадом Київської держави на окремі князівства й закріпленням в них окремих княжих династій втрачає своє реальне значення старшинство київського великого князя; його титул має за собою лиш почесну історичну традицію: «золотий стіл київський», цей осередок Руської Землі, гніздо князів «рода руського», вабив до себе князів ще й тоді, коли його політичне значення вже давно втратило реальну вагу.

Біля князя гуртувався особливий круг людей, який так само, як і князь, стояв понад місцевою людністю, міняючи разом з своїм князем місце осідку. Це була княжа дружина. Дружину проф. Пренняков характеризує як приватно-правний союз, збудований на спільності вогнища й хліба у пана з його слугами. Дружина — це «княже вогнище». Суспільний й національний склад її був дуже різноманітний. У перших князів абсолютно переважав у ній елемент варязький. Це видно з імен дружинників, які збереглися в літописі. Але поруч з варязькими зустрічаємо й такі імена, як Чудин, Козарин, Володислав Лях, Іван Войтишин (що міг бути ляхом або чехом), Олбир, Елбег — тюркські імена. Звичайно, головну масу, особливо з половини XI століття, складали місцеві люди. Старші дружинники, пізніше бояри, були не тільки воюючими, але й урядовцями, й політичними дорадниками князя; вони складали його постійну раду, яка згодом на півночі прийняла назву «боярської думи». Це не була якась регламентована установа, а чисто звичаєва. Мономах радив князям, «сівши думати з дружиною». Іноді поруч княжих бояр засідали в думі «старці градські», себто значніші люди з місцевого населення, «видніші міські аристократи», як їх зве Грушевський.

Князь мав свій княжий двір, який виконував функції не тільки приватного характеру господарської двірцової управи, але й органу державного, як це було скрізь в початкових примітивних формах державної організації в середній і західній Європі. Про урядовців княжого двору маємо звістки з XII і XIII ст. На чолі двору стояв двірський або дворецький, який відповідав таким урядам на заході, як palatinus, або comes palatii. В XII ст. згадується печатник (канц-

лер) і покладник (спальник). Княже господарство провадили ключники й тіуни, часто люди несвобідні, з рабів. Але вони виконували й судові та адміністративні функції як княжі судді й намісники. Всякі доручення ексекутивного характеру для посилок або оповіщень виконували биричі, дітські й отроки. Остання назва взагалі прикладалася до нижчої рядової дружини в протилежність до старших дружинників, до бояр.

Князь об'єднував у своїх руках усю владу — військову, адміністративну й судову і теоретично мав виконувати всі функції головного правителя в суді, якого заступати могли його довірені люди лиш в разі його неприсутності. Володимир Мономах дуже радив князям не покладатися на своїх урядовців, а робити все по змозі самому. Розуміється, з розвитком і поширенням держави це було неможливо, і князь мусив спиратися на поміч призначуваних ним військових начальників, адміністраторів і суддів. Для оборони краю і для походів сил самої дружини не вистачало, і князь мусив спиратися на народне військо, на «воїв», яких постачала сама земля на свій кошт. На чолі такого народного ополчення стояв тисяцький, який помаму з виборного начальника народного війська зробився призначуваним князем його урядовцем. Тисяцький дуже часто носив титул воєводи і був взагалі начальником певної військової округи, а в часі війни командував своєю земською «тисячею» або «полком». Грушевський вважав, що воєнно-адміністративна організація мала «десяточний» характер, себто «тисяча» ділилася на сотні й десятки, на чолі яких стояли «сотські» і «десятські». Ця організація мала також і характер фінансовий, бо є звістки, що оподаткування велось по сотнях. Тисяцькі або воєводи — це були найвищі урядовці князя, часто його намісники. Поруч них згадується в літописі «посадник» як начальник також з воєнно-адміністративними функціями. Можна думати, що вони завідували меншими округами, ніж перші, або були начальниками, комендантами міст.

Княжа дружина й урядовці князя складали одну невелику верству «людей княжих». Поза невеликою також верствою «людей церковних», про яких скажу трохи далі, вся решта населення, себто її головна маса, складала т. зв. земську людність, громаду в тіснім цьому слові розумінні. Властиво кажучи, стара Русь не знала станових верств, які тільки ще зароджувались; вона знала лиш суспільні класи. Можна сказати, що головна різниця в суспільнім становищі була між людьми вільними й невольниками-рабами; існувала ще посередня група людей напіввільних. Але в межах вільної маси населення окремі групи не являли собою ніяких строго замкнених каст: до боярства мали доступ люди з нижчих верств, а в звичайній дружині могла попасти кожна вільна людина. Грушевський думає, що не виключена була можливість попасти сюди часом і княжому холопу, невольнику.

Вищий шар земської людності становили земські бояри — великі земельні власники або підприємці. Ця верства тісно прилягала до княжого боярства. Її представників зустрічаємо під назвою «лучших людей», «больших людей», «нарочитих мужів», «старців градських»

або й просто бояр. Взагалі, можна сказати, це була родова аристократія, економічною базою котрої була земельна власність або торгівля.

Решта людності розпадається на рядове міщанство й на селянство. Міщани, «прості люди» або «граждане», як їх звали, правно й політично були рівноправні з боярством, брали участь у вічах. Але економічна різниця була дуже помітна, і заможніші бояри визискували бідніше міщанство, дрібних торговців та ремісників. Взагалі стара Київська Русь знає дуже розвинену класову боротьбу і випадки дуже бурхливих повстань і розрух, наприклад в 1068 і 1113 роках.

Селянство носило загальну назву смердів. Це були вільні хлібороби, що жили на своїх власних дворцях. Але поруч селян вільних і володіючих землею історія Київської Русі знає категорію хліборобів залежних і безземельних. Це були т. зв. закупи.

Питання про закупів має цілу літературу. Багато давано їм різних дефініцій, але більшість дослідників сходиться на тім, що це були люди, які не мали власного господарства й сиділи на чужій землі, яку обробляли за певну частину врожаю, або ж це були взагалі хліборобські наймити, «закупы ролейні». Хоч юридично вільні, вони могли легко втратити свободу, якщо попадали у великі борги у тих, у кого позичали хліборобські знаряддя — або ж засоби поживи.

Зовсім окремо стояли такі дійсно невільні люди «холопи» або «раби». Основним джерелом невільництва була війна, але холопом можна було зробитись, одружившись з невільницею, вступивши на службу до якого пана без особливих застережень, нарешті холопами ставали банкрути, що не могли сплатити своїх боргів. Холопа можна було купити як якусь річ.

Невільник не був правною особою. Він не мав горожанських прав і не міг бути свідком на суді. За вбивство холопа платили його господарю вартість холопа, як за звичайну матеріальну шкоду. Християнство вело до поліпшення стану холопів-рабів.

Церква принесла з собою витворення спеціальної верстви «людей церковних», — не тільки самого духовенства й прислужників біля церкви, але й усіх т. зв. «задушних людей» — холопів, записаних на церкву на помин душі, людей безпритульних, калік, старців, що шукали в церкві опіки й захисту. Це не був якийсь певний, усталений клас: в число церковних людей попадали люди з різних суспільних класів, і приналежність до людей церковних визначалася часом дуже випадковими причинами.

Прийняття християнства й культурне зближення з Візантією привели до запозичення, рецепції візантійського права. Але ця рецепція позначилася головню в сфері церковного законодавства в т. зв. Церковних Уставах Володимира й Ярослава Мудрого. В сфері відносин світських Русь виробила своє власне право, і ми маємо перші спроби його кодифікації вже в першій половині XI ст. Це знаменита «Руська Правда». Цю памятку відкрито в 1738 р., а видав її вперше Шлецер в 1767 р. Пізніше знайдено багато її

списків. Існують чотири редакції «Руської Правди»: перша, найкоротша, всього в 17 параграфах, зв'язана з іменем Ярослава Мудрого. Друга редакція, вже ширша, відноситься до часів Ізяслава Ярославича, третя — найширша, бо має коло 135 параграфів і найбільш розповсюджена (знайдено понад 40 списків) належить добі Володимира Мономаха. Нарешті четверта редакція є скороченням другої і третьої. «Руська Правда» не була офіційним кодексом, її зложено приватними людьми, правдоподібно, з церковних кіл, але це не зменшує її значення для пізнання нашого старого права. «Руська Правда» являє собою головним робом збірку норм права цивільного й карного. Є також і норми характеру процесуального. Вона установлює кари за різні порушення права й за злочини. Кари складаються з штрафу: «віра» — на користь князя, яко справцеві суду, і «головництво» — на користь покривдженого або родичів убитого. Головним джерелом «Руської Правди» була практика судових рішень. Поряд з грошовою карою «Руська Правда» визнає й родову помсту при убивствах. Кар на тіло «Руська Правда» зовсім не знає, за виїмком кари для холопів за побиття вільної людини. Взагалі холопи, раби не являються ані об'єктом, ані суб'єктом права. Дуже високі кари, призначалися за образу честі, що свідчить про високорозвинене почуття честі. В розділах, які стосуються цивільного права, говориться про позику, про купно й продаж, про право власності і про спадщину.

«Руська Правда» має обширну наукову літературу, в якій українські вчені взяли дуже значну участь. Дослідження її ведеться й досі. Особливо цінні новіші досліді проф. М а к с и м е й к а.

Основою економічного життя було натуральне господарство з перевагою добуваючого промислу над обробляючим і взагалі способу екстензивного над інтензивним. Отже, насамперед звіроловство, риболовство, бджільництво, скотарство і, нарешті, хліборобство. Хліборобська культура вже в X ст. стояла високо. Плуг знають навіть вятичі. Сіяли пшеницю, жито, ячмінь, овес, льон, горох, мак. Безперечно, існувала земельна власність: з XI — XII ст. ми знаємо багато випадків продажу, дарування й конфіскації маєтностей. «Руська Правда» знає високі кари за порушення межі. Походження земельної власності — «заїмка» (окупація) і оброблення вільної порожньої землі. Розроблення ґрунту, запровадження на ньому культури надавало йому певну вартість, і такий ґрунт робився предметом контракту, продажу і всяких оборотів.

Та найбільшу вартість здобував ґрунт тоді, коли з ним були зв'язані робочі руки — челядь або закупы. Російські вчені Ключевський і Рожков навіть думають, що саме поняття приватної власності виникло із зв'язку з невільництвом: «се моя земля, бо мої люде її обробляють».

У зв'язку з питанням про форми й характер землеволодіння в старій Русі виникло в історичній літературі й питання про існування в ній феодалізму. Російські історики, що досліджували устрій Київської Русі-України, торкались не раз цього питання, але розв'язували його негативно. На початку 1900-х років молодий тоді

вчений Н. Павлов-Сільванський виступив з теорією, що стара Русь так само пережила добу феодалізму й знала усі форми феодальних відносин, як і інші краї Європи. Але в своїх дослідках Павлов-Сільванський торкався виключно Володимиро-Суздальської Русі. Його праці викликали великий інтерес, однак всі значніші російські історики з думками Павлова-Сільванського не погодилися. З українських істориків, які торкалися цього питання, Костомаров і Грушевський ставилися скептично до існування у нас феодалізму, вони вважали, що феодалізм на Україні появився вже після татар, за литовських часів. Російські історики-марксист Н. Рожков і М. Покровський, а з молодших С. Юшков цілком визнають, що Київська Русь знала лиш зародки феодалізму, а що справжні феодальні порядки існували лиш в Галицько-Волинській державі й за часів панування князів литовських. З цим поглядом можна вповні погодитись. В недавні часи відомий дослідник старого українського письменства академик В. Перетц у своїй розвідці про «Слово о полку Ігоревім» (1926) рішучо висловився за те, що Київська Русь-Україна XI-XIII ст. уявляла типову картину феодальних відносин: мовляв, так само, як і на Заході, існувала у нас велика земельна власність, як економічна підвалина, а натуральне господарство, як господарча форма; так само держава розпалася на безліч незалежних і напівзалежних країн, які об'єднувалися договірними васальними зв'язками з певною ієрархією. Відмінність була тільки в процесі феодалізації; на Заході найвищу владу захопили королівські урядовці — барони, землевласники, а у нас дрібні князьки, од яких залежали їхні васали — дружинники. Ступенем нижче князів стояли бояри, які також мали свою дружину, своїх отроків. Якраз «Слово о полку Ігоревім» й уважає Перетц за характеристичну пам'ятку феодальної Русі-України.

Підставою цілого суспільства на старій Україні-Русі було вільне й економічно самостійне селянство, заняте господарським промислом. Однак творчим, організуючим елементом був патриціат більших міст, значення якого спиралось передовсім на капіталі, створеним торгівлею. Проф. Ключевський, з одного боку, а Олександра Єфименкова — з другого вважають зовнішню торгівлю за головний фактор утворення держави на українсько-руській території. І справді, можна цілком припустити, що головні міста Київської Русі, від самого Києва почавши, вирости як осередні пункти, куди сходились тубільні промисловці й заїжджі купці для взаємного обміну продуктами. І далі організуючим елементом виступає торгівельно-промисловою аристократія, підтримана в цій ролі зайшлим військово-промисловим елементом — варягами. Ці варяги втягли слав'янські племена в ширшу міжнародну торгівлю, котру самі здебільшого й організували. Головна роль варязьких князів з їх дружинами полягала в охороні й правильній організації торгівлі.

Зовнішня торгівля велася зі Сходом, Візантією й Заходом: Балканами, Польщею, Угорщиною, Чехією та Німеччиною. Торгівельні шляхами були насамперед річки: Дніпро лежав на славному шляху «із Варяг в Греки» і служив головною торгівельною артерією.

Десна з лівого, Прип'ять з правого боку служили дуже важливими внутрішніми шляхами, так само як і інші допливи Дніпра, до котрих Київ займав дуже щасливе — центральне положення. За водний шлях служив і Дністер: човни плавали по ньому, починаючи з Галича. Дністром можна було виплисти в море і потім плисти вгору Дніпром. Крім водних були й проторені шляхи сухопутні. Літопис називає три таких шляхи: Грецький, який провадив з Києва на південь до Криму й Царгорода; Залозний вів на Донщину й до Азовського моря; Солоний вів до солоних озер в Криму. Були ще й інші шляхи. Київ лежав у їх перехресті. З одної водної системи переходили у другу за допомогою «волока»: човни волочили по суходолу від однієї річки до другої, як ось, наприклад, пливли лівим допливом Дністра Самарою вгору і далі волочили якийсь час суходолом до Калмуса, що впадав в Азовське море; або ж вгорі Дніпра волочили до Ловаті, що пливе в Ільменське озеро. Річки були за тих часів без порівняння більш многоводні. Тепер на дні малих річок часом знаходять останки таких великих човнів, що тільки дивуватись, як вони по цих річках могли плавати! Предметом експорту з Русі до Візантії була челядь (невільники), віск, мед, шкіри, хліб. Привожено предмети вищого виробу — металеві, скляні й матерії (особливо шовкові, т. зв. паволоки Візантії), різні окраси (золоті мистецькі вироби), вина й взагалі те, що можна назвати люксом. Зі сходу ішов на Русь такий крам: дорогі матерії (шовкові, атласні), пахоці, приправи до їжі (перець, цинамон), дороге каміння, золоті й срібні речі: тарілки, ланцюжки, браслети, каблучки, сережки, шпильки, гудзики, бляшки — все те, що його так багато знаходимо при археологічних знахідках на українській території.

Торгівельні зносини з Візантією, як ми бачили, регулювалися окремими договорами при заключенні миру. В цих договорах дуже докладно були обговорені умови торгу руських купців у самім Царгороді.

Торгівля з Заходом, окрім Польщі і Угорщини, як найближчих сусідок України-Русі, провадилася з чеською Прагою, з Регенсбургом на Дунаї, з Віднем, Майнцум та іншими містами. Регенсбург мав у XII ст. у Києві свою власну торгівельну контору. З України везли на Захід хутра, тканини, посуд, візантійські металеві вироби, овочі, хліб, коріння, коней, худобу. На Україну привозили зброю й металеві предмети, різні матерії, мистецькі вироби з дерева. Мабуть, привозили й інший крам. Значну роль в торгівлі відігравали німецькі жиди. Взагалі в самім Києві перебувала численна чужинецька колонія: німці, поляки, греки, жиди, вірмени, і не тільки як купці, але й як майстри, ремісники, члени релігійних місій.

Окрім торгівлі зовнішньої була розвинута й торгівля внутрішня з північних областей, підлеглих Києву, привозили хутра, а туди з України везли хліб та інші предмети поживи. З Коломиї у Галичину привозили на Наддніпрянщину сіль. У половців куповано коней і худобу, а продавано їм хліб.

Торгівля мала караванний характер з огляду на небезпеку подорожей. Вона вимагала торгівельного кредиту. Цей кредит був неде-

шевий, проценти брали великі, і князі раз-у-раз мусіли їх регулювати. Володимир Мономах обмежив, наприклад, цей процент до 40% за рік. «Руська Правда» уділяє дуже багато уваги торгівельним відносинам, і дехто з дослідників не без певної рації зве її «кодексом торгівельного капіталу».

Була на Русі й своя монетна система. Джерелами нашого ознайомлення з нею служать численні нумізматичні знахідки, та ж сама «Руська Правда» та випадкові згадки в літописі. Завдяки частим торгівельним зносинам з чужими краями на Русі ходила перш за все чужа монета. В монетних знахідках вже з VII — IX ст. ми зустрічаємо монети арабські, візантійські, норманські. Спочатку як своя власна «валюта» ходили дорогі хутра, причім за одиницю вважалася «куна», правдоподібно помічена, поштемпельована шкірка куниці. Пізніше шкіряну монету витіснила металева, що звалася гривною (певно, від шийної гривни — обруча, що ношено для краси). Гривна мала в собі 1/3 фунта срібла і виглядала як злиток продовгастої форми. Часто по старій пам'яті звано його «гривною кун».

Одна гривна мала в собі 20 ногат і 50 різан. Мабуть, гривни різалися на дрібні шматочки. З часом срібло дорожчало, і гривни ставали легші: в XII ст. вони важили всього 1/4 фута. За Володимира Великого появляються штамповані монети: золоті і срібні. Золоті важили 6 грамів (1/3 лота); срібні мали 1/5 лота ваги і ходили як різани. На монетах вибивалася подоба князя і родовий знак (герб) — Тризуб. Збереглися монети Володимира, Ярослава і Святополка.

Торгівля зі Сходом була дуже рано, вже в XI ст., перепинена кочівниками, які перерізали її головні артерії, що вели до Каспійського моря і на Кавказ. Ці самі кочівники утруднили зносини й з Візантією. Але все ж таки XI — XII ст. можемо уважати за часи найбільшого розвитку всесторонніх торгівельних зв'язків Київської Русі та її економічного розквіту.

На ґрунті цього економічного розквіту розвинулась багата матеріальна й духовна культура, що її блискучим центром був сам Київ. Ми не матимемо вірного образу Київської українсько-руської держави XI — XII ст., якщо не кинемо хоча б короткого погляду на цю культуру.

Тітмар Мерзебурзький, що побував у Києві 1018 р., каже, що тут було 400 церков, 8 базарів, «незчисленна сила мешканців». Адам Бременський говорить про Київ у 1072 р. як про суперника Царгороду і «окрасу Греції». Коли взяти на увагу лиш ті останки, що заховались до нашого часу, наприклад, чудову св. Софію, збудовану Ярославом Мудрим в 1037 р., Михайлівський і Кирилівський монастирі, Печерський храм і Спаса на Берестові та рештки інших розкішних будівель з їх прекрасними мозаїками та фресками, з їх скульптурними оздобами, коли поглянути на пам'ятки різьбарства, малярства, мініатюри, а особливо ювелірства, на славнозвісну київську емаль, — то дифірамби сучасників для столиці Русі не здадуться нам уже так перебільшеними. Пам'ятки архітектури й

мистецтва заховались не тільки в Києві: маємо величавий Спасо-Преображенський собор у Чернігові, що постав майже одночасно з київською Софією (був заложений в 1024 р.), маємо останки, які дають змогу судити про цілість, у Каневі, Овручі, Володимирі, Білгородці, Галичі та інших пунктах на Україні. Так само і знахідки пам'яток високо розвиненого художнього мистецтва сеї доби знаходимо на широкім просторі цілої середньої Наддніпрянщини.

У парі зі зростом матеріальної культури йшло буйне духовне життя і жвавий розвиток письменництва. Певна річ, що література Київської Русі мала сильне церковне забарвлення, але поза тим вона старалася дати по змозі відповідь на запитання з історії, географії, космографії, фізіології. Розуміється, за числом пам'яток на першій місці стоїть література церковна: переклади книг св. Письма й богослужбових; затим ідуть життя святих (Четі-Миней й Патерики), твори отців церкви, усе це в перекладах з грецької мови, частиною з болгарської. Далі йде цілий ряд енциклопедичних збірників, серед них славнозвісні «Ізборники», зложені для князя Святослава Ярославича, 1073 і 1076 років; далі збірки афоризмів, т. зв. «Пчела»; історичні хроніки всесвітньої і візантійської історії (Палея, хроніка Іоана Малали, Георгія Амартола, Георгія Сінкела, Костянтина Манасії та ін.); природописні та географічні твори, відомий «Шестоднев» Василя Великого — ціла енциклопедія географічних і природописних відомостей і Космографія Козьми Індикоплова з її відомостями з астрономії та географії, численні старосвітські романи (Александрія, Троянська війна, Девгенієво Діяніє, Індійське царство, Варлаам та Йосаф і цілий ряд інших) візантійського, перського, арабського й індійського походження; нарешті величезна й багата література апокрифів.

Пам'яток оригінального руського письменства заховалось до нашого часу 30 творів XI ст. і 65 творів з XII ст. Серед них маємо твори високої ідейної і мистецької вартості, як от проповіді митрополита Іларіона, поучення, послання й полемічні писання Клима Смолятича й Кирила Туровського, Київський Початковий Літопис і «Повість временних літ», нарешті чудова пам'ятка лицарської поезії XII ст., славнозвісне «Слово о полку Ігоревім» — про похід сіверських князів на половців 1187 р. Поруч дружинної або воєнної повісті, перехованої в складі Київського Літопису XII ст. й перейнятої тим самим лицарським духом, що й «Слово», ця поема є найбільшою культурною і літературною цінністю нашого старого золотого віку.

Стоячи на перехресті культурних впливів між Заходом і Сходом, Київ умів модифікувати ці впливи на своїм ґрунті. Досить кинути хоча б побіжний погляд на літературу XI — XII ст., щоб спостерегти, що тут не було рабського наслідування візантійських чи яких інших зразків: оригінальний дух молодого народу на все накладав свою власну печать; перевага інтересів моралі над формою, догматикою, обрядом, висока гуманність — оце характеристичні прикмети українського письменства на світанку його життя, в часи Київської держави.

«Київ,— каже проф. Платонов,— був торговельною станцією не тільки між півднем і північчю, себто між варягами й Грецією, але також між Заходом і Сходом, між Європою та Азією. Тут були квартали жидівський, польський, тут мешкали німці, вірмени, греки та інші чужоземці. Тиха хліборобська праця мішалася тут з жвавим і шумним торговельним рухом. Життя відзначалося різноманітністю функцій. Торгівля, викликаючи знайомство з різними народами, сприяла нагромадженню багатств і знання. Багато умов угворювалося тут для культурного розвитку, цей розвиток починався й зацвітав буйним цвітом. Просвіта, принесена християнством, знайшла собі захист в руських монастирях і здобула собі багато прихильників. Ми знаємо, що християнська мораль успішно боролася з грубими поглядами поганської старовини. Ми бачимо князів, які читають і збирають книги, князів, які замовляють переклади творів церковної літератури на руську мову; ми бачимо поширення грамотності, бачимо школи при церквах і єпископських дворах. Ми милуємося фресками, які писані з грецьких зразків руськими художниками, читаємо твори богословськи освічених руських людей».

Київ, столиця Руської землі, є головним і найдавнішим культурним центром на цілу східну Європу. Його впливи простягались на Новгород, Полоцьк, Суздаль, Володимир-на-Клязьмі, Ростов, а пізніше на Москву. Церкви й палати по цих містах будовано й прикрашувано на київський зразок. Письменники наслідували тут київські літературні твори, запозичали з України теми, сюжети й форми для власних творів. Впливи українського мистецтва київської доби досягли Польщі, Чехів й ще далі на захід. Твори українських митців були добре відомі німцям і французам. Коли київський князь Ізяслав Ярославич, скинутий братами з свого великокняжого столу, утік до Німеччини й явився в Майнці до цесаря Генріха IV, то всіх здивували багатство його одежі, зброї й тих скарбів, що він привіз із собою. Німеччина нічого подібного не бачила у себе.

Взагалі, що стосується культурного рівня, Київська Русь-Україна стояла не нижче інших молодих держав на Заході й своїх найближчих слов'янських сусідів. Дослідники, наприклад, початкових зносин Русі з Польщею визнають культурну перевагу Русі.

ЛІТЕРАТУРА

Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. Львів, 1905.
 Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. I. Харків, 1928.
 Серг'євич В. Древности русскаго права. Т. I. II. П'єрсняков А. Княжоче право в древней Руси. Петербург, 1909.
 Новицький В. Снеми руськой землі X—XII віків // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. Т. III. К., 1927.
 Мрочек-Дроздовскій П. Изслѣдованія о Русской Правдѣ I—III. М., 1881—1882; Серг'євич В. Русская Правда. Петербург. Рожков Н. Очерки юридическаго быта по русской Правдѣ // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. 1897. XI. XII.
 Ключевскій В. Курсъ Русской исторіи. Т. I. Розділ XIII—XIV.

Максимейко М. Опытъ практическаго наслѣдованія Р. Правды. Харків, 1914; Його ж: Система Руської Правди в її поширеній редакції // Праці Комісії історії укр. права. Т. II. К., 1926; Його ж: Інтерполяції в тексті поширеної Руської Правди. Там же. Т. VI. К., 1929.
 Чернов В. До питання про аналіз тексту Руської Правди // Записки Істор.-Філол. Відділу Української Академії Наук. Т. XX. К., 1928.
 Максимейко М. Закупі Р. Правди // Наук. Записки наук. дослід. кафедри іст. укр. культури. 10. VI. Харків, 1927; Його ж: Про смердів Р. Правди // Праці Комісії істор. укр. права. Т. III. К., 1927.
 Шелухин С. До вивчення Р. Правди. Прага, 1930.
 Левицький К. Правда Руська, пам'ятник законодавчій права Руського з XI віку. Львів, 1895.
 Лашенко Р. Пам'ятка українського права, I. Руська Правда. Прага, 1927.
 Павлов-Сильванскій Н. Феодалізм в древней Руси. 1923; Рожков Н. Руская исторія в сравнительно-историческомъ освещеніи. Т. XI; Рубінштейн Н. До історії соціальних відносин Київської Русі XI і XII в. // Наукові записки наук. дослід. кафедри історії укр. культури. Т. IV. Харків, 1927.
 Юшков С. Феодальныя отношенія в Киевской Руси // Ученія Записки Саратовскаго Государственнаго Университета. Т. III—IV. Саратов, 1924.
 Огляд питання у Д. Багалія; Нарис укр. історії. Т. I. Розділ VIII. Про торговлю Київської Русі з Заходом досі ще не перестаріла праця: Васильевскій В. Торговля Киева съ Регенсбургомъ // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. VII. 1898.
 Любомировъ. Торговыя связи древней Руси съ Востокомъ в VIII—IX вѣкахъ. Саратов, 1923.
 Величко Гр. Політичні й торговельні взаємини Русі і Візантії в X і XI ст. // Записки наукового тов. ім. Шевченка. Т. VI. Львів, 1894.
 Szelagowski A. Najstarsze drogi z Polski na wschod w okresie bizan — tursko-arabskim. Kraków, 1909.
 Матеріальна культура й мистецтво, загальні огляди: Антонович Д. Скорочений курс історії українського мистецтва. Прага, 1923. (літограф).
 Голубець М. Начерк історії українського мистецтва. Т. I. Львів, 1922.
 Шміт Ф. Мистецтво старої України-Русі, Харків, 1919.
 Широцький К. Українське мистецтво старо-князівської доби і його вивчення // «Наше Минуте». К., 1918.
 Т. I. Грушевський М. Історія України-Русі, Т. III. С. 422—452.
 Спеціальна література: Січинський В. Архітектура старо-князівської доби (X—XIII ст.). Прага, 1926.
 Моргилевський І. Київська Софія в світлі нових спостережень, 36. «Київ». 1926.
 Макаренко М. Скульптура й різьбарство Київської Русі // «Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва». Т. I. К., 1931.
 Макаренко М. Черніговський Спас // «Записки істор.-філол. Відділу Укр. Академії Наук». Т. XX. К., 1928.
 Моргилевський І. Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідями // «Чернігів і північне Лівобережжя». К., 1928.
 Макаренко М. Борзенські емалі й старі емалі України взагалі. Там же; Про освіту й літературу XI—XIII віків.
 Грушевський М. Історія України-Русі. Т. III. С. 434—503.
 Возняк М. Історія української літератури. Т. I. Львів, 1920.
 Грушевський М. Історія української літератури. Т. I—3. Львів, 1923—1924.
 Єфремов С. Історія українського письменства. Т. I. Ляйпціг, 1924.
 Лепкий Б. Начерк історії української літератури. Т. I. Коломия, 1922.
 Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури. Львів, 1910.
 Перетц В. Слово о полку Ігоря. К., 1926.

VII

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА. ВОЛОДИМИРКО. ЯРОСЛАВ ОСМОМИСЛ. РОМАН. КОРОЛЬ ДАНИЛО І ЙОГО РІД. ТАТАРСЬКА РУІНА. УПАДОК ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Коли в першій чверті XII ст. в південно-східних наших степах показалася перша татарська орда, вона не застала вже на Русі єдиної держави, подібної до держави Ярослава Мудрого й його синів. Українсько-руська земля давно вже розпалася на окремі землі-князівства, і серед цих земель Київ уже не відігравав ролі політичного центра. Такий центр утворився на західноукраїнських землях, у Галичині. Як ми вже бачили, Галицька земля відокремилася ще в кінці XI ст. Тут з другої половини того століття засіла династія Ростислава Володимировича, Ярославового внука. Його три сини Рюрик, Володимир і Василько поділили між собою Галичину. Рюрик скоро помер, і фактично князями залишилися Володар, що мав свою столицю в Перемишлі, і Василько — в Теревовлі. З відокремленням Галичини не могли змиритися князі сусідньої Волині, піддержувані великим князем Київським Святополком, Почалася завзята боротьба, одним з трагічних епізодів якої було осліплення Василька. Та Володар і Василько відбилися від Святополка, пограбивши його самого на Рожнім полі (на Галицько-Волинським пограниччю) і його союзників-угрів під Перемишлем (1099). Василько й Володар померли майже одночасно, і за якийсь час майже вся Галичина опинилася в руках Володаревого сина, талановитого й енергійного Володимирка (1141—1153). Він переніс свою столицю до Галича, а своєму небожу Івану віддав в уділ Звенигород. Коли ж Іван (прозваний Берладником) почав інтригувати проти нього за допомогою бояр, він вигнав його з Звенигорода і почав панувати в Галичині єдиновласно. Він жорстоко покарав крामольників бояр і твердо сидів у Галичі не вважаючи на небезпечне сусідство з Угорщиною й Польщею, з котрих кожна зазіхала на Галицьку землю, та на ворогування з київськими князями. В боротьбі проти угорського короля Гейзи Володимирко спирався на союз з імператором візантійським Мануїлом Комненом (сестра Володимирка була за грецьким царевичем), а супроти Київського великого князя Ізяслава II Мстиславича — на союз з його ворогом, суздальським князем Юрієм Довгоруком, скріплений шлюбом Володимиркового сина Ярослава з дочкою Юрія. Багато клопоту Володимиркові завдав Іван Берладник, який мав своїх прихильників і серед бояр, і серед простого люду в Галичині. Він захопив одного разу сам Галич, а другий раз навів на Володимирка київські полки і поляків. Але

Володимирко відбився від ворогів. Скориставшись з боротьби Ізяслава II з Юрієм Довгоруком, Володимирко захопив Ізяславу землі на Волині, т. зв. Погоринську волость. Тоді Ізяслав, з одного боку, а його союзник угорський король Гейза — з другого, рушили на Володимирка. Хитрощами й підкупом угорських вельмож удалося Володимиркові прихилити на свій бік Гейзу, і той вплинув на Ізяслава так, щоб не вигонити Володимирка з Галичини, а лиш зобов'язати під присягою, що він поверне Погоринську волость. Удаючи з себе тяжко хворого, Володимирко записався на хресті св. Стефана, привезеному з собою уграми, що верне Ізяславу забрані землі, а Гейза виступив в ролі поручителя. Однак, як тільки минула гроза, Володимирко й не думав додержати присяги, а коли присланий від Ізяслава посол нагадав йому хресне цілування, Володимирко насміявся з нього. Але того ж самого дня він нагло помер (1153). Ця смерть у зв'язку з обставинами порушення даного слова й присяги справила глибоке враження на сучасників, і в Київській Літописі знаходимо надзвичайно живе й майстерне оповідання про смерть Володимирка, писане певно по живих слідах події. Хоч Володимирко встиг дуже скріпити Галичину, між іншим — поширивши експансію свого князівства в південно-східному напрямі на т. зв. Пониззя, на теперішнє Поділля, Буковину й Бессарабію, але його насліднику Ярославу довелося почати своє князювання серед дуже тяжких обставин.

Ярослав, прозваний Осмомислом (1153—1187), був ще більш видатним політичним діячем, ніж його батько. Літопис характеризує його як «князя мудрого й красномовного, богобоязненого, поважаного по чужих землях і славного своїми полками». Ярослав був натурою сильною й палкою, часто нестриманою в своїх поривах, але був добрий політик, добрий господар. Він ще більше скріпив своє Галицьке князівство, зробившись одним з найпотужніших руських князів свого часу. Не дурно автор «Слова о полку Ігоревім» звертається до нього з такою апострофою: «Галицький Осмомисле-Ярославе! Ти високо сидиш на своїм золотокованім престолі, підперши гори Угорські (себто Карпати) своїми залізними полками, заступивши королеві дорогу, зачинивши ворота Дунаю, справляючи суди аж до Дунаю! Гроза твоя по землях тече! Ти одчиняєш ворота київські; стріляєш з батьківського золотого стола салтанів по далеких землях!»

Спочатку, під враженням батькової смерті, він упокорився перед Ізяславом, заявив, що віддається під його протекцію. Але скоро опанував собою й продовжував батькову лінію, не віддаючи Погоринської волості Ізяславу, і між ними прийшло до війни. Ізяслав підступив з київськими, волинськими й чорнолюбцькими полками до Галичини. Під Теревовлею зчинилася кривава битва (1154) з нерішучим вислідом; після неї Ізяслав заплямував себе жорстоким вчинком: звелів вистинати усіх полонених галичан. Та скоро по тому Ізяслав помер, і Ярослав увільнився від небезпечного ворога. Він встановив широкі дипломатичні зв'язки — з візантійським імператором (царевич Андронік Комнен довгий час гостював

у Ярослава в Галичині), з угорським королем, з німецьким імператором Фрідріхом Барбаросою. Спирався він також на поміч Юрія Довгорукого, що з його дочкою був одружений. Деякий клопіт справив Ярославу Іван Берладник, що знову вплив був на політичну арену. Він зібрав собі дружину з різного бродячого елемента (їх звали «берладниками»), що дуже нагадував пізнішу низову козаччину в її початковій стадії. Може бути, що назва «берладник» пішла від міста Берладі в теперішній Молдавії. Прикликавши собі на поміч ще й половецьку орду, Іван кинувся на південну область Галицької держави, на Подунав'є, забрав її в свої руки й рушив вгору Прутом на Пониззя й далі. На поміч Івану вирушив з Києва син Ізяслава II, Ізяслав III, але Ярослав справився з своїми ворогами; Ізяслава III він навіть вигнав з Києва. Берладник скоро загинув, опинившись у Греції, і Ярослав Осмомисл мав з того часу спокій.

Держава Ярослава поширилася, як я тільки що згадав, аж до Чорного моря. Галицькі кораблі випливали Дністром у Чорне море, провадили торгівлю з Олешшям при гирлі Дніпра, а галицькі рибалки ловили рибу в Дністровому лимані. Торгівля збагачувала землю й давала князю ресурси для утримання сильного війська й активної закордонної політики. Столиця держави Галич став великим торговельним і культурним осередком. Тут можна було зустрінути купців зі сходу й заходу, тут перехрещувалися впливи Візантії й Західної Європи, і пам'яткою цих впливів лишилися останки Пантелеймонівського храму, що в своїй архітектурі і в окрасах носить риси двох стилів: візантійського й романського. Саме місто було дуже добре укріплене. В Галичі за Ярослава Осмомисла заложено єпископську кафедру.

Однак зовнішній силі держави не зовсім відповідали справи внутрішні. Вже за Володимира дуже велике значення придбала боярська верства, що перетворилася помалу в родову й земельну аристократію з колишніх старих дружинників. Бояри претендували на участь у владі, домагалися, щоб князь нічого не робив без боярської думи (ради), захоплювали вищі уряди. Бояри власне тому й піддержували такого претендента, як Іван Берладник, що сподівався тримати його в своїх руках і самі правити за нього. Уже в часі Володимирка боярські «қоромоли» стають язвою, болячкою галицького життя. Ярослав Осмомисл мав слабу сторону в своїх особистих родинних справах: він не любив своєї шлюбної жінки Ольги Юріївни, залишив її і взяв собі за жінку якусь «Настаську» з боярської фамілії Чагровичів. Він мав од неї сина Олега. Родичів Ольги й заздрість інших бояр. Діло скінчилося дворцевою революцією: бояри захопили Ярослава в свої руки, нещасну Настасію спалили на вогні як чарівницю, всю фамілію Чагровичів вибили й узяли від Ярослава присягу, що він знову буде жити з Ольгою Юріївною, яка перед тим мусила утікати з своїм сином Володимиром до Польщі. Ярослав мусив скоритися, але як і раніше ставився недобре до Ольги Юріївни, так що вона таки покинула його й після різних пригод повернулася на свою батьківщину, Суздальщину, де

скінчила вік у черницях. Ярослав ледве терпів її сина Володимира, так що й цей мусив був його на якийсь час покинути й шукати притулку аж у Путивлі у свого швагра Ігоря, що за ним була його сестра, знаменита Ярославна «Слово о полку Ігоревім». Умираючи (1187) Ярослав Осмомисл поділив свою державу між обома синами, але як тільки він помер, бояри вигнали Олега, сина Настасії, і Володимир залишився князем сам один. Та він не мав позитивних прикмет свого діда й батька, це був пияк й розпусник. З боярами він не вмів дати собі ладу, і ті збунтувалися проти нього й вигнали з Галича (1188). Вони запросили до себе на князівство талановитого Романа Мстиславича Волинського, внука Ізяслава II Київського з дому Мономаховичів.

Та зразу це привело лиш до великої усобиці. Володимир Ярославич утік з своєю родиною до Угорщини шукати допомоги. Король Бела III дійсно прийшов з військом, витіснив Романа й зайняв Галич, однак не вернув його Володимирові, а проголосив себе за «короля Галичини» й залишив своїм намісником у Галичі сина Андрія (1189). При ньому зосталася й Угорська залога. Бояри спочатку були задоволені з того, бо фактично самі правили краєм. Але скоро угри дались усім знаки. Та і взагалі на все населення чужоземна окупація справила дуже прикре враження. Особливо повстало проти неї православне духовенство, і київський митрополіт почав закликаати усіх князів, щоб вони визволили Галицьку землю з-під влади чужоплемінників. Кинувся був до Галичини син нещасливого Івана Берладника, княжич Ростислав, зібравши невеличку дружину. Але угри побили його й узяли в полон, де він і помер від ран. Тим часом Володимир втік від короля Бели, що держав його в арешті, подався до імператора Фрідріха Барбароси й прохав допомоги. Але Фрідріх був зайнятий приготуваннями до свого відомого хрестового походу і йому було не до галицьких справ. Він тільки доручив польському королю Казимиру Справедливому, як своєму васалу, допомогти Володимирові. Коли Володимир з польським військом явився в Галичину, всі зустріли його з радістю, угрів вигнали, і Володимир знову сів у Галичі. Ця перша угорська окупація тривала недовго, всього якийсь один рік. Володимир до своєї смерті (1199) сидів у Галичі, спираючись між іншим на протекцію свого дядька Всеволода Суздальського. З його смертю припинилась в Галичині династія Ростиславичів, бо два сини Володимира залишилися в Угорщині і більше вже на Україну не повернулись.

Галичина перейшла до Романа Мстиславича (1199—1205), найвидатнішого князя на цій Україні-Русі кінця XII ст. За короткий час йому удалося об'єднати в одних руках Галичину й Волинь і створити нову велику державу, яка збрала українські землі від Карпат до Дніпра. Хоробрий рішучий Роман безоглядно поводився з своїми ворогами, особливо з крамольними боярами, проте залишив по собі вдячну пам'ять і в письменних кругах, і серед простого народу, в його усній поезії. Літописець величає його «приспомятним самодержцем всея Руси», котрий «подолав усі поганські народи завдяки своєму розуму й мудрости і поводився

згідно з законом Божим. Він кидався на поганих, як лев, був сердитий, як рись, губив їх як крокодил, переходив через їхні землі, як орел, а хоробрий був, як тур, наслідуючи діда свого Мономаха, що понищив поганих ізмаїлтян, так званих половців». До пам'яті про Романа нав'язує літопис і чудову легенду про Євшан-Зілля. Він же згадує про те, що половці ім'ям Романа лякали своїх дітей. Ще в XVI ст. литовський хроніст Стрийковський, згадуючи про походи Романа на литовців, переказує, ніби Роман запрягав полонених литовців у плуги й орав ними, й що звідти, мовляв, повстала приказка: «Ой, Романе, Романе, худо живеш, литвою ореші».

Син польської княжни, дочки Болеслава Кривоустого, Роман в молодих літах довго жив у Польщі й Німеччині, й це йому дуже придалося для розуміння політики в середній Європі. Його батько Мстислав, будучи в 1167—1169 роках князем київським, посадив Романа князем в Новгороді (1168). По смерті батька, який, втративши Київ на користь Андрія Боголюбського, сів княжити у Володимирі на Волині, Роман повернувся на Україну й став князем волинським. Як ми вже бачили, в 1188 р. він зробив був невдалу спробу захопити й Галич. По смерті Володимира Ярославича він поновив свою спробу і цим разом задержав Галич у своїх руках. Тепер він став, як каже Грушевський, «найбільшою політичною силою на Україні». Він приборкав крамольних бояр у себе дома, побив свого тестя київського князя Рюрика й посадив там, як намісника, свого далекого родича, князя Інгвара Луцького, потім пішов на половців і погромив їх кочовища. Але як тільки Роман повернувся до Галичини, Рюрик за допомогою чернігівських князів і половців захопив Київ і немилосердно його спустошив. Роман таки вигнав його знову, захопив у свої руки й постриг у ченці. Київ переходив з рук до рук і остаточно втратив своє політичне значення. Він опинився тепер в залежності від галицько-волинського князя.

Роман піддержував приятні стосунки з Візантією, з Угорщиною, зносився з папою Інокентієм III. В історичній літературі зберігся переказ, ніби папа пропонував Романові королівську корону, якщо він прийме латинство, але Роман відкинув цю пропозицію. Та новіші історики вважають цей переказ за легендарний. Під кінець свого життя Роман вмівся в боротьбу між Вельфами й Гогенштауфенами, ставши на бік останніх. Він хотів допомогти королю Филипу Швабському й пішов війною на союзника Вельфів, на польського короля Лешка, але в бою під Завихостом влітку 1205 р. наклав головою.

Передчасна смерть не дала Романові закріпити престол за своїми малолітніми синами Данилом (що мав 3 роки) і Васильком (1 рік). Боярська опозиція знову підвела голову. Чернігівські Ольговичі знову явились в Галичину й захопили Галич. Вдова Романа з дітьми спочатку зачинилась у Володимирі на Волині, але, боячись, що бояри видадуть її ворогам, утекла потай до Польщі. Польський король Лешко залишив її з Васильком у себе, а малого Данила вислав в Угорщину до короля Андрія. З цього часу для молодих Романовичів настали часи, повні різних пригод і тривог, а для Галичини — 40-

літній період усобиць, дуже красномовно названий в Галицько-Волинському літописі «Великим мятежем». Держава Романа зробилась предметом аспірацій її ближчих сусідів — Польщі й Угорщини, які думали поділити її між собою, а з другого боку — її шарпали різні претенденти й боярські інтриги.

Спочатку Галичину захопили три Ігоровичі (сини звісного героя походу на половців Ігоря Святославича), родичі Осмомислової фамілії. Але вони посварилися з галицькими боярами і, щоб мати з ними спокій, справили по всьому краю різну боярам. Вирізано їх було близько п'ятисот. Але це тільки розлютувало бояр. Вони вдалися за допомогою до угорського короля, удаючи, що хочуть мати князем Данила, піймали двох Ігоровичів у свої руки й повісили (1211). Коли молодий Данило прибув до Галича, то виявилось, що бояри хочуть правити його іменем самі. Вони вигнали матір Данила, а за нею мусив знову покинути Галич і Данило. Тоді провідник боярської партії боярин Володислав Кормильчич проголосив себе князем (1213). Але з цим не могли змиритися ані українські князі, ані сусідні волі. Андрій з Лешком з'їхалися в 1214 р. в Спішу й умовилися посадити в Галичині угорського королевича Коломана, який мав одружитися з польською княжною. Польща забирала собі частину Галичини з Перемишлем і Берестейщину. Молоді Романовичі мали дістати Волинь. Галичину знову окупувало угорське військо. Цим разом угри почували себе твердіше й носилися вже з планами заведення в Галичині церковної унії. Однак становище, створене Спішською умовою, продержалося недовго. Андрій скоро посварився з Лешком і цей спровадив до Галичини, за порозумінням з галицькими боярами, новгородського князя з смоленської династії Мстислава Удатного, завзятого вояку. Мстислав з'явився, вигнав угрів і став князем галицьким (1219). Гірко було Данилові, що його батьківщина опинилася знову в чужих руках, але він помирився з Мстиславом і одружився навіть з його дочкою, в надії по смерті Мстислава (що не мав синів) таки стати князем у Галичі. Тим часом він занявся відновленням цілості свого Волинського князівства і відібрав назад від поляків Берестейщину й Забужжя. Але на поворот собі Галича довелося йому дождити ще дуже довго. Поляки й угри пішли війною на Мстислава і він мусив разом із Данилом утікати на галицьке Пониззя. Але прийшла поміч від половців та литовців, і Мстислав з Данилом здобули назад Галич, при чім угорська й польська залога попали в полон разом з угорським королевичем Коломаном. Але коли довелося миритися з уграми, то Мстислав умовився, що віддасть свою другу дочку за наймолодшого угорського королевича Андрія й зробить його своїм наслідником у Галичині. Данило знову був обійдений. Аж тільки смерть Мстислава (1228) розв'язала йому руки. Він уже добре укріпився на Волині. Його брат Василько, що сидів у Бересті, був йому вірним другом і помічником. Данило зручно використав усобицю у Польщі й з усіма своїми силами взявся добувати галицький стіл від угрів. Він здобув таки в 1229 р. Галич, і населення радісно його вітало. Але бояри далі снували свої інтриги й крамоли, і за їх допомогою

угри знову опанували Галичину. Вдруге забрав Данило Галич (1233), але бояри висунули йому нового конкурента в особі чернігівського князя Ростислава Михайловича. Кілька років тяглася ця боротьба, аж поки в 1237 р. Данило не заволодів Галичем утретє — і на цей раз уже остаточно. В 1240 р. він заволодів Києвом і посадив там свого намісника. Та остаточно зломив він свого ворога Ростислава, якого піддержували угри, аж в 1245 р. в кривавому бою під Ярославом. Після того з Угорщиною настав мир.

Але тут вдарила страшна гроза зі сходу: на Україну насунули татари. Цей татарський похід був відлунням могутого руху в Азії, що його викликав хан Монголії Темучин на початку XIII ст.

Джерелом наших відомостей про татар є записки й оповідання різних авторів — китайських, перських, арабських, слов'янських і західноєвропейських. Протягом XIX ст. орієнталісти зібрали й видали в перекладі цілий ряд відомостей про монголів та їх походи. Серед записок сучасників дуже важливі записки францисканського ченця, італійця П л а н о К а р п і н і, що в 1246—1247 роках їздив в посольстві від папи Інокентія IV до татарського хана і переїздив через Київ, і ченця Вільгельма де Рубрука, що їздив у 1254 р. від короля Людовика IX до хана Сартана, Батиевого сина. Існують різні видання їх записок, англійські (1903 і 1900 років), французькі (1889—1909), нарешті російські (1911). Має значення й відома праця М а р к о П о л о, подорожнього з 1271 р. З наукової літератури, окрім застарілої праці Гаммера (Geschichte der Goldenen Horde, 1840), можна вказати на праці російського вченого Б е р е з і н а, правда, теж давні, з 1853—1855 рр.

Батьківщиною монголів був степ Гобі за Байкалом, на південному сході в басейні Амуру. Тутешні орди кочували в степу, часом грабуючи сусідів, часом наймаючись до них на службу, як от до китайців. На чолі кожної орди стояли свої династії, з поміж котрих вибирались на сеймах — «курултаях» хани. В половині XII ст. в сім'ї хана Багатура народився син Т е м у ч и н, який об'єднав окремі орди в одну сильну орду, а в 1206 р. курултай в Каракорумі вибрав його «Чингіз-ханом» — великим ханом усієї Монголії. З того часу починаються його великі походи й завоювання.

По черзі були завойовані: східний Туркестан, Китай, потім Західний Туркестан — Самарканд, Бухара, Хіва, Мерв, Герат. Боротьба з султаном Хорезму (Хіви) Магометом привела до опанування цілого східного й південного узбережжя Каспійського моря. Скрізь завойовники несли з собою спустошення й руїну. В погоні за Магометом вислав Темучин корпус свого війська під проводом Джебе й Субутая. Вони загнали Магомета на один острів Каспійського моря, де він і помер. Але Субутай пішов далі, захопив північну Персію, пограбував Грузію, перейшов понад Каспієм повз Дербент і вийшов на північний Кавказ. На відсіч татарам виступили яси, косоги й доловці. Услесливими обіцянками й дарами татарські ватажки одвели половців і погромили ясів та косогів. Тоді кинулись на половців. Це сталося в 1222 р. Половецький хан Котян утік до свого зятя Мстислава Удатного, що сидів на той час у Галичі. Половці

рознесли тривогу по Руській землі. З ініціативи Мстислава у Києві відбувся сейм українських князів. Зібрались тут три Мстислави: Мстислав Романович, великий князь Київський (з галузі Смоленських Мономаховичів), Мстислав Удатний Галицький і Мстислав Всеволодович Чернігівський. Були й молоді князі: Данило Романович, Михайло Всеволодович та ін. Були й половецькі хани. Вирішено було допомогти половцям і по-лицарськи зустріти ворога в полі.

Тим часом татари зимували в 1222—1223 р. в наших степах і зробили диверсію на Крим, де спустошили Судак. Весною 1223 р. зібралося блискуче військо: кияни, чернігівці, волиняни, галичани й смоляни. Піші полки пливли вниз Дністром, кіннота йшла суходолом. Збірний пункт був коло острова Хортиці нижче порогів. Галицьке військо приплило на тисячі човнах Дністром в море, а звідти вгору Дніпром. Від Хортиці вирушили просто на схід у степ. Літопис переказує, що від татар було посольство, яке умовляло прийняти мир, але князі не схотіли вступати в переговори і навіть наказали вбити послів. Данило Романович ішов в авангарді і погромив перші татарські чати. Військо йшло, певно, Залозним шляхом і наближалося до Азовського моря. Над річкою Калкою (теперішній Калміус) зустріли головні татарські сили. Серед князів не було єдиного командування, ані якогось спільного плану. 31 травня 1223 р. стався бій. Половці не витримали натиску монголів і кинулись тікати, вносячи замішання й паніку в українські полки. Княжі дружини й земські полки билися хоробро, але були розгромлені. Кияни з своїм князем Мстиславом Романовичем три дні оборонялись в таборі, але мусили капітулювати. Цілий ряд князів потрапили у полон і були замордовані татарами. Усі кинулись тікати до Дніпра. Чимало загинуло в часі татарської погоні. Ті, що добігли до Дніпра, скоріше перевезлися на той бік і попалили за собою човни. Загинуло 9/10 війська, а було його, коли вірити літопису, мало не сто тисяч. Данило Романович врятувався, хоч і був поранений. Погром справив страшне враження на всій Україні, але татари не розвинули свого успіху, повернули назад на схід і зникли в степах. Літописець міг лиш записати, що страшний ворог «не знати, звідки прийшов, і невідомо, куди подівся».

Українські князі скоро отямались після удару, і не видно, щоб Калський погром вніс якісь великі зміни в їхні взаємовідносини. Знову закипіла боротьба, головна за Галич, між Данилом і Ростиславом, якого піддержував Михайло Чернігівський. Як я згадував, боротьба закінчилась перемогою Данила в 1237 р. Аж тут знову з'явилися татари. З'ясувалося, що катастрофа над Калкою була лише прелюдією загального погрому. В 1237 р. татари показали лише прелюдією загального погрому. В 1237 р. татари показали знову, в більшому числі під проводом хана Бату чи Батия. Цим разом вони вдарили на землю Рязанську, потім на Ростово-Суздальську. Великоруські князі чинили сміливий опір, але кожен боровся поодиноці, і татари брали одно місто за другим. Великий князь Юрій II полів в бою. Зруйнувавши протягом 1237—1238 років Великорусь, татари весною 1239 р. з'явилися на Україні. Вони взяли й зруйнували Переяслав, потім Чернігів, спустошили ціле Лівобереж'я.

режжя, а в кінці 1240 р. переправились через Дніпро й облягли Київ. Тут сидів намісник Данила Галицького тисяцький Дмитро. Після героїчної оборони Київ був узятий і зруйнований.

Татари рушили далі на захід, перейшли Волинь, Галичину, потім Польщу й Угорщину, і тільки на Шленську під Лігніцем зупинили їх заковані в залізо чеські й німецькі лицарі. Літом 1242 р. почав Батий свій відворот, знов перейшов всю Україну й зупинився аж над Волгою. Тут він заложив свою резиденцію й розіслав звідси своїх послів, вимагаючи у князів зруйнованих Великої Русі й України покорі й визнання себе за верховного правителя.

Почалося тоді паломництво тероризованих руських князів до татарського володаря в орду. Вони їздили «на поклон» і для підтвердження своїх княжих прав. Разом із тим почалася довга доба в історії як Великої Русі, так і України, відома під назвою «татарського ярма». Для великоруських земель ця доба тяглася формально аж до 1480 р. Для України вона була значно коротша й носила відмінний характер: у нас татарське панування полишило без порівняння менше сліду в обсягу соціального й політичного устрою, в обсягу культурно-побутовому. На Великорусі, завдяки більшій географічній близькості й зручності сполучення по Волзі татари безпосередньо налягли на князівства, взяли в свої руки справу затвердження князів, близько втручались в їхні внутрішні стосунки. Населення було обложено поголовною даниною, яку збирали татарські урядовці. Обхоплена з усіх боків татарськими сітями Суздальська Русь була відрізана від зносин з сусідами, за виїмком Новгородської республіки, що одна з поміж великоруських земель не була завойована татарами й продовжувала стояти в тісній зв'язку з Ганзейським союзом. Лиш дуже помалу, аж з другої половини XIV ст. почала Великорусь емансипуватися з-під татарської зверхності. Але довге перебування під цією зверхністю наклало свій відбиток на дальшу історію великоруського народу й на саму його національну вдачу, надавши їй рис грубості, жорстокості й деспотизму.

Інакше було у нас на Україні. Правда, й тут спочатку татари наложили було руку на князів, і сам Данило Галицький мусив їздити в орду на поклон. Але ця подорож викликала загальне почуття образи за таке пониження свого князя — сліди цієї образи бачимо в літописнім оповіданні про подорож Данила в орду. Знов же такі й факти замордування чернігівського князя Михайла в орді за те, що він не схотів виконувати там понижуючих для його становища церемоній, свідчить, що на Україні інакше реагували на накидання васальної залежності від татарського хана.

Упокорившись поки що перед ханом, Данило дістав від нього підтвердження: «бисть поручена земля його йому». Однак Данило не думав назавжди примиритись з таким становищем: він почав наново зміцнювати свої сили й засоби оборони, упорядкувавши відносини з своїми ближчими сусідами, і в той час оглядався за поміччю на Захід. Насамперед він замирився з угорським королем і одружив свого сина Лева з його дочкою (1256). Потім розпочав

зносини з римським папою Інокентієм IV, сподіваючись, що той зможе викликати хрестовий похід проти татар.

Ще перед тим як Данило нав'язав зносини з папою, поїхав до Рима якийсь «архієпископ руський» і, не заставши там папи, явився літом 1245 р. до Ліона, де саме відбувався в присутності папи Інокентія IV церковний собор. Як доводить Ст. Томашівський, цим архієпископом був Петро Акеревич, київський митрополит, поставлений на митрополію за допомогою чернігівського князя Михайла Всеволодовича. Прогнаний татарами з своєї столиці, він, в порозумінні з Михайлом Всеволодовичем, що, видно, не мав сили його оборонити, поїхав на захід шукати у папи поради й оборони. На соборі він розповів про погром Русі татарами і перестеріг західноєвропейське суспільство перед грізною небезпекою з боку татар. Його оповідання справило велике враження і, може бути, що під впливом Петра Акеревича папа вислав на розвідки в орду свого легата Плано Карпіні. Про виступ Петра Акеревича в Ліоні на соборі (він пристав до унії з римською церквою) збереглося оповідання в двох англійських літописах другої половини XIII ст. На цих літописах головню й засновує свою розвідку про місію Петра Акеревича проф. Томашівський.

Плано Карпіні, їдучи в орду на початку 1246 р., бачився з князем Васильком і намовляв його до унії з римською церквою. Потім, уже в березні, десь на Подонні зустрів він самого Данила, як той повертався з орди, й мав з ним переговори. Коли ж Плано Карпіні повертався від татар і бачився літом 1247 р. з Данилом і з Васильком, то довідався, що від Данила вже поїхав до папи посол, ігумен Григорій. З Плано Карпіні поїхало нове посольство від Данила. Між галицьким князем і папою зав'язалося дуже жваве листування, папа вислав до нього булу за булою, заявляв, що приймає його в «протекцію св. Петра» й обіцяв поміч. Однак самого головного, на що сподівався Данило, — організувати хрестовий похід проти татар — папа не зміг, а тому скоро прохолов Данило і до церковної унії з Римом, на яку погоджувався, думаючи придбати за це західноєвропейську поміч.

Ведучи зносини з папою, Данило задумав ще інший далекосяглий план, який мав здобути йому певну опору на заході. Коли по смерті останнього герцога Австрії з дому Бабенбергів почалася боротьба за його спадщину, і Австрію захопив чеський король Отокар II, Данило пристав на пропозицію угорського короля Бели (за згодою з папою) одружити свого сина Романа з сестрою померлого герцога Гертрудою, наслідницею австрійського трону. Роман поїхав до Австрії і взяв під Віднем шлюб з Гертрудою (1252). Але угри дуже слабо підтримали його в боротьбі за австрійську спадщину з Отокаром, і Роман мусив тікати до батька, покинувши жінку. На тім і скінчився австрійський епізод політики Данила. З Польщею Данило жив у добрих стосунках.

Тим часом у Данила з'явився новий ворог — на півночі. Це була Литва. Вже Романові Мстиславичу довелося вести завзяту боротьбу з литовським племенем ятвягів. По його смерті литовці знову почали

непокоїти своїми нападами Волинь. В 1219 р. прийшло було з ними до згоди, але нові наїзди ятвягів примусили Данила заключити союз з мазовецькими польськими князями і з Тевтонським орденом і взятись до рішучої боротьби з ятвягами. Ця боротьба велася з великою жорстокістю: ятвязькі оселі скрізь палено і самих ятвягів винищувано. Справа закінчилась завоюванням Ятвязької землі і поділом її між союзниками (1254). Коли литовські племена уперше об'єднав в одній державі князь Мендовг (1219—1264), то Данило спочатку жив з ним в миру й навіть одружився з його родичкою, але зрід сили Мендовга став здаватися йому небезпечним, і він заложив проти Мендовга сильну коаліцію з тевтонських лицарів і деяких литовських племен. Однак війна не мала великих розмірів, і вороги скоро замирилися (1254): Данило заручив свого наймолодшого сина Шварна з дочкою Мендовга, а Романові, що повернувся з своєї австрійської пригоди, Мендовг дав уділ на Білій Русі з Новгородом, Слонімом, Волковиськом та іншими городами. Тепер держава Данила й сфера його безпосереднього впливу поширилися далеко на північ, аж до басейну Німану й Нарева.

Саме серед цих походів папа прислав Данилові через свого легата королівську корону. Готуючись до боротьби з татарами, Данило не хотів, щоб коло прийняття ним з папських рук королівської корони було багато шуму. Тому коронація відбулася тихо й скромно, на самій північно-західній окраїні Данилових володінь в Дрогичині (1253).

Тим часом уже наростає конфлікт з татарами. Він виник через так званих «Татарських людей», себто тих українських громад, які вибились з-під безпосередньої залежності від своїх князів і піддалися самі під татарську зверхність. Питання про цих татарських людей зв'язується в нашій історичній літературі з питанням про Болоховську землю й Болоховських князів. Звістки про «Болохово» появляються в XII ст., коли під цією назвою виступає область, яку історики означають як територію верхнього басейну річки Случі й Бога, отже, більш-менш східну частину Волині, яка прилягає до північної Київщини. Уперше науково дослідив питання про болоховців київський учений М. Дашкевич своєю працею «Болоховская земля», 1878 (і цілий ряд пізніших його статей на цю ж тему). На думку Дашкевича, яку поділили Атонович, а пізніше Грушевський, болоховці були якимсь українським племенем, може, з деякою домішкою тюркського (чорноклобуцького) елемента. Вони жили на верків'ях Случі, Горині та Богу й заховали до певної міри свою автономію, мали навіть якихось своїх «князів». Галицький учений А. Петрушевич, а за ним і Ст. Томашівський вважали болоховців за волохів. Галицькі вчені Д. Зубрицький, І. Швараневич і київський учений Н. Молчановський вважали болоховців за зручених половців і взагалі за плем'я тюркське. Хоча болоховці займалися хліборобством, але зберігали деякі кочівницькі риси й визначалися своїм опозиційним настроєм супроти своїх зверхників, галицько-волинських князів. Вони підтримували крамольних галицьких бояр в їх боротьбі з Данилом. Коли Батий ішов

на Галичину, болоховці перейшли на його бік. Вони й далі залишилися в татарській протекції («сіяли для татар просо й пшеницю», як каже літопис), виплачуючи їм данину, а до Данила ставилися вороже. Мати цих татарських людей у себе під боком здавалося Данилові дуже небезпечним. Він пішов на болоховців походи, поруйнував і попалив їхні городи, «розкопав їхні греблі», як і зазначає літописець, побрав багато людей у неволю. І таких репресій Данилові доводилося уживати ще не раз, бо болоховці вперто трималися своєї татарської орієнтації. За прикладом болоховців і деякі громади на Київщині й на Поділлі стали виломлюватися з-під княжої влади й переходити під татарську зверхність, воліючи платити легку дань татарам, ніж нести всі тягари, зв'язані з послухом князю, якому доводилось вічно воювати й напружувати всі сили своєї держави для її оборони. Хоча про безпосередні причини конфлікту з татарами ми точно не знаємо, але можна здогадатись, що, власне, ота боротьба Данила з татарськими людьми викликала інтервенцію з боку татарських степей.

Представником Золотої Орди на Правобережній Україні був спочатку татарський воєвода Куремса. Підтримуючи антикнязівські рухи серед місцевого українського населення на Волині й на Поділлі, він зробив кілька походів, які мали скоріше характер воєнних демонстрацій, на Волинь і на Пониззя, але на ці походи Данило відповів новими карними експедиціями проти непокірних підданих отих людей татарських (1252—1254). За кілька років замість Куремси з Орди було прислано нового воєводу Бурундая, з далеко більшими силами, і той почав тепер наступати на Данила (1259). Данило побачив, що не має сили протистати татарській перевазі й мусив скоритися. З наказу Бурундая він мусив сам власними людьми поруйнувати укріплення своїх міст — Володимира, Крем'янця, Луцька, Львова та інших, мусив посилати свої полки татарам на допомогу в їх походах на Литву й на Польщу, словом, йому довелося цілком капітулювати. Ніякої допомоги з Заходу не прийшло. Тепер держава Данила була позбавлена способів оборони і, як каже Грушевський, «Найдорожча мрія Данила про боротьбу з татарами розвіялась як дим». Це справило тяжке пригноблююче враження на Данила й, мабуть, прискорило його смерть (1264).

В особі Данила зійшов зі сцени безумовно один з найвидатніших українських князів. За такого вважає його однодушно наша історіографія. Вже в Галицько-Волинському літописі знаходимо коротку, але яскраву характеристику Данила як князя і як людини: «се же король Данило, читаємо там, — князь добрий, хоробрий і мудрий, іже созда городи многі, і церкви, постави, і украси і різноличними красотами, блящеть бо братолюбієм свіяси з братом своїм Васильком: сей же Данило блящеть вторий по Соломоні». Майстерну характеристику Данила подає Костомарів: «Доля цього князя, — пише він, — мала в собі щось трагічне. Багато чого досяг він, чого не досягав жоден з українських князів, та ще з таким напруженням, якого не виніс би інший. Майже вся Україна, весь край, заселений українським племенем, був під його владою. Але не встигнувши

визволитись з-під татарського ярма й дати своїй державі самостійне значення, Данило тим самим не залишив і твердої запоруки цій самостійності на майбутнє. У відносинах до своїх західних сусідів, як і взагалі в цілій своїй діяльності, Данило, завжди відважний, неустрашимий, але разом із тим великодушний і добрий до наївності, менше всього був політиком. У всіх його вчинках ми не бачимо й сліду хитрощів, яких уживає людина, щоб не дати себе одурити. Цей князь уявляв собою повну протилежність обережним і хитрим князям східної Русі, котрі, при всій різноманітності своєї вдачі, засвоювали від своїх батьків та дідів політику хитрощів та насильства і звикли не розбиратись в засобах задля досягнення мети... Особа Данила Галицького зостається благородною, найбільш симпатичною постаттю в цілій старій українській історії».

Грушевський, хоч і вважає постать Данила трохи ідеалізованою прихильним до нього літописцем, але віддає належне його витривалості, з якою він виборював собі свою отчину, різносторонність й рухливість його діяльності. Як і Костомарів, він не вважає його за доброго політика, закидаючи йому, що «його дипломатія була хаотична, його політика супроти татар короткозора, непевна, уривочна. Він не вмів організувати якогось широкого союзу руських князів, ані опертись на народні маси». Признаючи в нім «лицарськість, відвагу, певне поняття честі, відразу до нечесного підступу», Грушевський підкреслює, що цей лицарський дух взагалі був широко розвинений між українськими князями. Ст. Томашівський визнає, що в особі Данила «зійшла до гробу одна з найідеалістичніших постатей української історії; розумний, лицарський, культурний, гуманний, при сім енергійний. Завдяки цим прикметам він покінчив остаточно з боярською анархією й спровадив громадянство на шлях нормального громадського розвитку. Невдачі не зменшували його політичної вартості, бо приходилося йому діяти в незвичайно трудних обставинах, тяжчих, як мав його батько».

По смерті Данила старшим в його роді залишився його брат Василько, який весь час був вірним другом і помічником Данила, сам залишаючись немов в тіні поруч з своїм талановитим братом. Він зостався в своїм Володимирі на Волині, де скоро й помер (1270). Спадщину Данила перейняв його син Лев I (1264—1301). На Волині по смерті Володимира князував його син Василько, «великий книжник і філософ», як зве його літопис, і меценат науки та мистецтва; він так само, як і його батько, не провадив якоїсь сепаратної політики, а вмираючи бездітний, передав своє князівство молодшому братові Лева Мстиславу Даниловичу. Коли ж помер Мстислав, то син Лева I король Юрій (1301—1308) злучив у своїх руках і Галичину й Волинь, ще й столицю переніс до Володимира.

Таким способом по смерті Данила Галицько-Волинська держава не розпалась, і його нащадки старалися продовжувати намічену ним великодержавну лінію політики.

Лев I супроти татар держався лояльної політики хоч це й не охороняло його від спустошень, які чинили татари, переходячи

українські землі в своїх походах на Польщу та на Литву. Тимчасове ослаблення Польщі через внутрішні усобиці й Угорщини, зруйнованої татарським наїздом, Лев зручно використав для своєї експансії. Спираючись на союз з чеським королем Вацлавом II, він забрав від Польщі Люблінську область, а від Угорської держави Закарпатське підгір'я з Мункачем, де жило українське населення. Так само використав він період усобиць у Литві по смерті Мендовга, остаточно підбивши ятвягів і посунувши північну границю своєї держави аж за Нарев.

З кінця XIII ст., коли уривається Галицько-Волинський літопис, наші відомості про події в Галицько-Волинській державі стають дуже скупи й непевні. Тільки комбінуючи деякі випадкові звістки, головню з чужих джерел, можна уявити собі загальний хід подій. Становище Галицько-Волинської держави в XIV ст. було значно тяжче, ніж за часів Лева: Польща вийшла з своїх усобиць, відбудована Володиславом Локстком, а за його сина, талановитого Казимира Великого (1300—1370), перейшла в наступ супроти Русі. Угорщина теж скріпилася під новою династією Карла-Роберта Анжуйського (1307—1342), що відбив назад Мункач. Хоч татари перестали так дошкуляти, як раніше, але за те на півночі виріс небезпечний агресивний сусід в особі Гедимина (1316—1321), що знову об'єднав литовців в одну значну державу. Супроти всіх цих сусідів, що зазіхали на багаті й культурні області Галицько-Волинської держави, остання не могла протиставити відповідного опору, особливо, коли з одночасною смертю синів Юрія I, князів Лева II і Андрія (1308—1323) скінчилася династія короля Данила. Престол перейшов до родича останніх князів, польського князя Болеслава Тройденевича мазовецького, який прийняв православну віру й прибрав ім'я Юрія (1323—1340). Та галицькі бояри отруїли його, і Галицько-Волинська держава стала здобиччю сусідів: Польщі й Литви. Якийсь час галицькі бояри за допомогою татар вдержували управу в своїх руках (1340—1349), тоді як Волинь захопив литовський князь Любарт Гедимінович (1340—1385), брат великого князя Ольгерда. Але Казимир Великий увійшов в порозуміння з татарами і в 1349 р. таки забрав Галичину. Якийсь час, однак, Галичина перебувала під владою угорського короля Людовика, що був по смерті Казимира й польським королем. Та в 1387 р. за його дочки Ядвіги Галичина була остаточно приєднана до польської корони.

Отже, фактично Галицько-Волинська держава, ця друга велика держава на українській землі, збудована українськими руками, яка зуміла об'єднати біля себе більшу частину української етнографічної території свого часу, фактично в половині XIV ст. перестала існувати. Але півтора століття її існування не проминули безслідно для дальшої долі українського народу. Новіший дослідник проф. Томашівський дуже високо ставить заслуги Галицько-Волинської держави перед українським народом. Ця держава, каже він, зберегла Україну перед передчасним опануванням і асиміляцією з боку Польщі.

Розірвавши династичні й церковно-політичні зв'язки з Суздалем, вона припинила процес асиміляції українського елемента з великоруським з перевагою великорущини. Нарешті, вона відкрила західно-європейським впливам доступ в широкій мірі й нейтралізувала односторонність впливів візантійських.

Ця держава, перейнявши культурно-національні традиції Київської Русі, свою політичну й соціальну революцію розвивала під сильним впливом тих відносин, які існували в середній Європі. Хоч Роман і провадив жорстоку боротьбу з боярами, але зломити їх політичного значення та їх економічної сили не міг. Політичні заміти першої половини XIII ст. дуже сприяли боярським претензіям, і самому Данилові на верху його успіхів раз у раз доводилося рахуватися з боярською олігархією. Недарма літописець в одному місці каже, що «галицькі бояри називали Данила князем, а насправжки самі в своїх руках держали всю землю». Бояри навіть завоювали собі право роздавати землі, і Данилові разом з Васильком довелося боротися з ними, наприклад, за право роздавати виробку дільнок з сіллю в Коломиї своїм дружинникам. Галицьке боярство зробилося справжньою аристократією, яка прийняла в свої руки деякого з дрібних, збіднілих князів, які ставали на службу до галицьких князів і звалися «служебними князями». Бояри, як думає дехто з істориків, звели з світу не тільки Юрія-Болеслава Тройденевича, але й обох останніх князів з дому Данила — Лева II та Андрія, щоб самим панувати в Галичині. Основою економічної сили боярства було, як уже згадувалося, велике землеволодіння, котре приносило значні доходи з сільського господарства завдяки родючості землі. Джерелом збагачення служили й вищі адміністративні посади, пов'язані з одержанням прибутків з доходів з землі, так звані кормленія. Головною робочою силою по маєтностях були люди невольні, раби, або напіввольні, які не мали права вільного переходу. Вільні селяни, смерди, почали називатися під польським впливом кметами. Вони поділилися на данників, які платили данину князю або боярину, і на службових, які були зобов'язані на користь земельних власників різними службовими повинностями. Перехід Галичини під польську владу потягнув за собою великі зміни в соціальному устрої, та про це буде мова далі.

У зв'язку з розвитком торгівлі з Заходом починається в XIII ст. в Галичині й на Волині ріст городів. Ще за київських часів через західноукраїнські землі провадилася жвава торгівля з середньою й західною Європою. З упадком Києва посередницька роль в торгівлі між Заходом і Сходом переходить до Галичини. Сюди приїзять купці з Польщі, Німеччини, Угорщини, Греції, з Балкан й закупають продукти місцевого господарства та привозять свій крам. Про комунікацію Дністром я вже говорив раніш. Такі міста, як Галич, Львів, Луцьк, Холм, стають дуже важливими торгівельними осередками й мають у себе значні колонії чужоземців. Після татарської різни князі взялися до колонізації спустошених міст, закликаючи чужоземних переселенців, особливо ремісників і майстрів. Цим переселенцям, серед яких було найбільше німців, давано право порядку-

вати по своїх власних звичаях, і таким чином з'являється на українських землях німецьке право, себто самоврядування на основі законів, що ввійшли в практику по містах в Німеччині. Данило особливо сприяв розбудові міст. Він заложив міста Львів і Холм, які дуже скоро заселилися й зробилися значними центрами торгівельного руху. Безперечно, князі зважали на те, що міста і міське населення може служити їм опорою в боротьбі з боярством, як воно не раз в дійсності й бувало. Сам Данило та його брат Василько особливо вславилися своєю будівничою діяльністю: літопис згадує про цілий ряд міст, храмів, замків, веж, побудованих ними. Галицько-Волинський літопис подає живий образ того, як будував Данило Холм, як закликав майстрів і ремісників — і своїх русинів, і німців, і ляхів, і татар, і всяких інших: він докладно змалював, як були збудовані і як пишно прикрашені були холмські церкви. А вже справжнім меценатом в ділі будівництва й прикрашання храмів став Володимир Василькович. В літописі знаходимо цілий панегірик йому за його будівничу діяльність (він побудував міста Берестя, Кам'янець-Литовський) і за його турботи щодо збагачення й прикрашання храмів не тільки на своїй власній Волині, але навіть і в далекому Чернігові.

З усієї будівничої діяльності Данила, Василька, Володимира та інших князів збереглися до наших часів лише руїни, але й на основі цих руїн та різних випадкових знахідок можна бачити, що мистецтво в Галицько-Волинській державі було розвинуто дуже високо. Ми бачимо в ньому впливи візантійського, романського й готичного стилів в архітектурі й орнаментатії. Літопис зберіг нам ім'я одного з українських майстрів. Це був якийсь Авдій, що працював над мистецькою оздобою церков у Холмі за Данила.

Беручи близьку участь в політичних справах середньої Європи, Галицько-Волинська держава близько втягувалася і в духовні інтереси західної Європи, зазнавала її культурних впливів. Галицько-Волинський літопис подає масу звісток з політичного й культурного життя західної Європи. Видно, що він був дуже добре з тим життям ознайомлений. Як зауважує проф. Грушевський, літопис цей майже не робить різниці між християнами грецького й римського обрядів, з пошаною ставиться до римського папи, але в той самий час стоїть на твердому православнім ґрунті. Той же проф. Грушевський підкреслює, що українська національна свідомість виявляється в літописі дуже виразно: автор з надзвичайною утіхою занотовує все, чим його рідна Русь могла заімпонувати чужинцям: чи багатством своїх міст, чи красою й величчю Данилового війська, чи славою своїх князів, чи Галицько-Волинські князі так само, як і київські, стояли в династичних зв'язках з різними пануючими домами Європи. Помалу входить в ужиток і латинська мова, як загально вживана в Європі мова дипломатичних зносин і урядової практики: появляются княжі печатки з латинськими написами, а грамоти останніх галицько-волинських князів пишуться латиною.

Загальні огляди; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. К., 1905. Розд. VI—VIII, Т. III, К., 1905, Розд. I. Багалій Д. Нарис української історії. Т. I. Харків, 1928, Розд. XII. Томашівський Ст. Українська історія. Т. I. Львів, 1909. Дашкевич Н. Княження Данила Галицького по рускимъ і иностраннымъ извѣстиямъ. К., 1873. Смирновъ Н. Судьбы Червонной Руси. М., 1860. Обидві праці Дашкевича й Смирнова в українському перекладі «Руська Історична Бібліотека». Т. V. Тернопіль, 1886. Крім того, праці Андріяшевича й Іванова про Волинь, а Молчановського про Поділля, зазначені в моїм V розділі. Барвінський Б. З'їзд галицького короля Данила з угорським королем Белою в Прешбурзі 1250 р. Львів, 1901. Терлецький Ом. Політичні події на Галицькій Русі в р. 1340 по смерті Болеслава-Юрія II // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. XII. Про болоховське питання й антикнязівський рух XIII ст.: Дашкевич Н. Болоховская земля и ея значеніе въ русской исторіи. К., 1878. Його ж: Новѣйшіе домысли о Болоховѣ и Болоховцахъ. К., 1884; Його ж: Еще разысканія и вопросы о Болоховѣ и Болоховцахъ // Київскія Университетскія Извѣстія. Кн. I, 1899. Сергієнко М. (М. Грушевський) Громадський рух на Україні-Русі XIII в. // Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. I. Львів, 1892. Про справу церковної унії в XIII ст. Дашкевич Н. Переговори папъ съ Даниломъ Галицькимъ объ унії Юго-Западной Руси съ католичествомъ // Київск. Унив. Извѣстія. Кн. VIII. 1884. Pelesz J. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom. 2 m., Wien, 1878—81. Abraham Wl. Powstanie organizacji kościola łacińskiego na Rusi. T. I. Lwów, 1904. Чубатий М. Україна і Рим в XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, Т. 123—124. Львів, 1917; Томашевський Ст. Предтеча Ісидора, Петро Акерович, незнаний митрополит руський // Записки Чина св. Василя Великого. Т. II. Жовква, 1926. Про внутрішні відносини: Линниченко И. Черты изъ исторіи сословій Галицкой Руси. М., 1894. Укр. переклад цієї праці: Руська Історична Бібліотека. Т. VII. Львів, 1889. Кордуба М. Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII віку // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 32. Львів, 1899. Про мистецтво: Голубець М. Начерк історії українського мистецтва. Ч. I, Львів, 1922. Розд. IV. (Мистецтво Галицько-Волинської держави).

VIII

СТАНОВИЩЕ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ-РУСИ ПІСЛЯ ТАТАРСЬКОЇ РУЇНИ. ЛИТВА. ПЕРЕХІД УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ВЛАДУ КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ. ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІ УНІЇ

У той час як на заході виростав і скріплявся новий осередок Українського політичного й культурно-національного життя, намагаючись об'єднати принаймні західноукраїнські землі й Правобережжя, — на сході, над Дніпром ішов дальший розклад і занепад, мінялися старі форми життя й народжувалися нові, в котрих уже можна побачити ембріони, зародки будучих чинників.

Татарський погром, як уже згадувано, вплинув на зміну політичних відносин на цілім сході Європи. На землях великоруських, що об'єднувалися головню навколо Суздальсько-Володимирського князівства, татарщина залишила глибокий слід на всіх ділянках життя, відбилася на політичному укладі, на відносинах соціальних, культурних, навіть на народній вдачі та психіці. Хоч не так глибоко, але рішуче відбилася татарщина й на наших землях. Передовсім вона завершила політичний занепад Наддніпрянщини з її осередком Києвом. Цей осередок пересунувся на захід, до Галицько-Волинської землі. Стався остаточний розрив із північною Суздальською Руссю: розірвалися зв'язки династичні, політичні, економічні й культурні. Історичні шляхи народів українського й великоруського (чи властиво вже тепер — московського) розходяться.

Коли говорити про безпосередній вплив татарської руїни на Україну-Русь, перш за все постає питання — наскільки справді ця руїна повела до запустіння Наддніпрянської України й до зв'язаних із цим запустінням пізніших змін у складі населення? В російській історіографії установився погляд, ніби по татарській руїні Наддніпрянщина обернулася в майже порожню пустелю. Наприклад, Ключевський так просто й каже: «запустіння наддніпрянської Русі, почавшись у XII віці, було довершене татарським погромом 1240 року. З цього часу старі області цієї Русі, колись так густо залюднені, на довгі часи обертаються в пустиню з мізерними останками прежнього населення». В залежності від такого погляду поставала, як знаємо, й теорія про прихід на порожні землі Наддніпрянщини українців з Підкарпаття.

Польська історіографія, особливо з XIX ст., також піддержувала цей погляд, щоб довести заслуги польського елемента в ділі нової колонізації «русської пустині» й заведення на ній культурного життя.

Та навіть і стара українська історіографія мала нахил перебільшувати запустіння Наддніпрянської України після приходу татар, як

се ми помічаємо, наприклад, ще в «Сінопсисі» Гізеля. Такий погляд про наче б то запустіння України в значній мірі залежав від того, що в кінці XII ст. уривається Київський Літопис, і про події на Наддніпрянщині ми маємо дуже скупи й уривчасті відомості в літописах Галицько-Волинському й Суздальському. Тому по аналогії з пізнішими татарськими нападами й спустошеннями укріпився погляд про катастрофальний характер Батисвої руїни. Лиш помалу, шляхом довгої праці, українська історіографія розвіяла ці перебільшені уявлення й з'ясувала дійсний стан речей. Заслуга в цьому належить в першій мірі М. Максимовичу, який в 1857 р. виступив із розвідкою «О мнимом запустінні України въ нашествіе Батыево». Пізніше прийшла монографія В. Антоновича «Кієвъ, его судьбы и значеніе» (в «Киевской Старинѣ», 1882, кн. 1.), М. Грушевського «Исторія Киевской земли» (1891), М. Владимирського-Буданова «Населеніе Юго-Зап. Россіи отъ половины XIII в. до половины XV в.» (Архивъ Юго-Зап. Россіи, часть VII, т. 1). В цих працях зібрано багатий матеріал, який свідчить, що ніякого запустіння Наддніпрянщини так, як це уявляли раніш, не було.

Старі літописи, які взагалі доволі скупі й лаконічно оповідають про погром України Батием, нічого не кажуть про її повне запустіння: вони кажуть лиш, що багато людей загинуло, головно ті, що чинили татарам по містах опір; але решта поховалася від татар по лісах і печерах і, коли минула перша гроза, поверталася знову на свої селища. Літопис виразно каже про зруйнування Переяслава й Чернігова на лівому березі Дніпра й Києва, Колодязина, Ізяслава й Кам'янця на правому. Плано Карпіні в своїх записках оповідає, що коли він прибув до Києва в 1246 р., то з ним разом приїхали купці з Вроцлава, а в самім Києві він застав купців з Польщі, Австрії, Греції, Генуї, Венеції, Пізи, Франції,— отже, закордонна торгівля провадилася повним ходом. Правда, місто було понижене, населення його зменшилося, але про його «запустіння» говорити не доводиться. Частина київських церков безперечно загинула, але ж ні св. Софія, ні Печерський монастир не були зруйновані.

Як з оповідання Плано Карпіні, так і з інших звісток видно, що татари скрізь старалися знищити керуючу провідну верству, нагнати страху на масу й потім панувати над нею, беручи з неї данину і наставляючи свою владу. Особливо на руку татарам був той рух, що поставив між населенням, щоб не слухати своїх князів, а підлягати безпосередньо татарам. Ми знаємо, що цей рух «татарських людей» розвинувся і на Волині, і на північній Київщині. Отже, татари не знищили населення, а тільки старались обернути його в покірну собі слухняну масу, позбавлену власного проводу.

Ще й треба брати на увагу, що українське населення, яке звикло до переполохів протягом довголітніх половецьких наскоків, було дуже рухливе, і люди не раз утікали з своїх місць, переховувались, а потім знову вертались назад. Тому постійний вплив і потім приплив населення не був ніякою новиною. Так само як на Наддніп-

рянщині люди утікали під захист лісів і боліт, так і в Галичині утікали перед татарами в гори. Коли Данило вертався сам додому після першої паніки, то зустрів в горах коло Синевідська масу людей, які також повертались додому.

Отже, можна сказати, що українське населення залишилось на своїх місцях, хоч і потерпіло від татарського наїзду, але відносини своїх обставин життя дуже змінились. Київ перестав притягати до себе увагу князів, Суздаль взагалі не цікавився українськими ділами, Галич був далеко й мав досить свого клопоту. Коли на північному заході виріс новий політичний осередок — Литва, то Наддніпрянщина доволі легко пристала до того осередку.

У половині XII ст. зараз після Батисвого походу експансія татар була ще дуже сильна, розмах її ще не видохся. Українські князі ближчої до татар Чернігівщини поспішили в орду і цим заманіфестували свою залежність від неї. Більш упертий князь Михайло Всеволодович і вклав своєю головою.

Дани Галицький спробував був боронитися, але побачив, що не сила. Татари роззброїли його і, хоч не запанували безпосередньо над Галичиною, але не допустили поширення влади галицько-волинських князів на схід. Сам Київ спочатку формально був закріплений за князем Ярославом Суздальським, і в ньому якийсь час сидів його воєвода. З 1259 р. всякі звістки про Київ у Галицько-Волинському літописі припиняються, і не можна установити, хто саме ним володів і правив. Можливо, що Київщина перейшла до чернігівських князів. Грушевський думає, що в Києві в останніх десятках літ XIII ст. не було князів і що він був під безпосередньою владою татар. Київський митрополит Максим в 1300 р., «не стерпя татарського насилья», покинув Київ і перебрався до Суздаля. Потім в XIV ст. виринають всякі дрібні князі з татарської руки, як от якийсь князь Федір, що сидів поруч з ханським баскаком і разом з ним напав у 1331 р. під Черніговом на проїжджого архієпископа Новгородського Василя й хотів його пограбувати. При ньому було всього 50 людей. На початку 1360-х років Києвом уже володів Князь Литовський Ольгерд.

Не стало, мабуть, князів і на Переяславщині, хіба що часом проскакують про них якісь глухі звістки. Вдержалися князі, а з ними й старий устрій лиш на Чернігівщині, де міцно сиділа династія Ольговичів. Але тут ішов безперестанний процес дроблення уділів. Ще в кінці XII ст. поруч головних осередків Чернігова й Новгород-Сіверська виросли князівства: Трубчевськ, Стародуб, Брянськ, Глухів, Путивль, Рильськ, Курськ, Воргол та інші. Згодом набув більшого значення Брянськ. Чернігівські князі загарбали територію В'ятичів і засіли на столах у Козельську, Мосальську, Болхові, Ельцю, Новосильську та інших містах, що лежали на території пізніших Калужщини й Орловщини. Та цей поділ на дрібні слабкі князівства зробив Чернігово-Сіверську землю легкою здобиччю Литви й Москви.

Вже історія Галицько-Волинської держави XIII ст. тісно в'яжеться з новим політичним чинником, що виник тоді на північно-

західній границі руського світу. Цим чинником була Литва. Ще в XII ст. супроти системи руських князівств, розбита на окремі незначні племена, Литва уявлялась слабким і маловажним сусідом. В XIII ж ст. вона об'єдналась в одну державу, здобуває чимраз усе більше значення, а з початком XIV ст. виступає вже в ролі збирача розбитих білоруських і українських земель. В житті обох народів з цього часу і аж до половини XVI ст. Литва відіграв вирішальну роль, а з білорусами вона тісно зв'язана й до сьогодні. Все те примушує звернути докладнішу увагу в нашій загальній огляді на литовський елемент і на формування Литовської держави, яка протягом мало не цілих двох століть була державою й українського народу, була тою спільною будовою, де досить мирно та спокійно жили поруч себе народи литовський, український і білоруський.

Говорячи про цю державу, історик є у винятково щасливому становищі: історіографія Литви прекрасно розроблена в працях українських, російських і польських учених, до яких в останні часи прилучилися й дослідники литовські; видано дуже багато джерел і, можна сказати, з великою докладністю освітлено всі важливіші сторони політичного, соціального й культурного життя держави, яку з повним правом можна називати Литовсько-Руською. Ще на початку XIX ст. давніша історія Литви була густо вкрита туманом легендарних переказів, які безкритично повторювалися навіть в серйозних працях. Аж в 1878 р. появилася перша наукова історія Великого Князівства Литовського, доведена до кінця XIV ст., написана київським професором В. Антоновичем. Пізніше в працях того ж Антоновича, Барбашова, Грушевського, Максимейка, Малиновського, Владимирського-Буданова, Леонтовича, Лаппи, Довнар-Запольського й Любовського — були детально розроблені внутрішня історія Литовсько-Руської держави, її устрій та соціальна й економічна еволюція.

Головними джерелами для історії Литовської держави служать насамперед літописи, наш Галицько-Волинський (для XIII ст.) й літописи західноруські або білоруські; крім того, польські хроністи Длугош, Мартин Бельський, Стрийковський і хроністи німецькі. Ці джерела дуже повно зібрані й видані. Крім згаданих вище українських та російських учених історію Литви докладно досліджували польські вчені як старші — Нарбут і Лелевель, так і новіші — Стадницький, Вольф, Левицький, Колянковський, Прохазка; вони досліджували головну політичну історію Литовсько-Руської держави XIII-XV ст. В молодій литовській історіографії за останні часи особливо докладно розробляється доба Вітовта. В усіх цих працях, незважаючи на різницю принципів поглядів їх авторів (в залежності від їх національного світогляду), використано величезний актовий матеріал, і фактично історія Великого Князівства Литовського розроблена дуже пильно і докладно.

Тепер уже цілком точно встановлено, що литовці являють собою самостійну галузь арійської родини народів. Їх мова зберегла багато архаїзмів і ще й тепер стоїть найближче з усіх живих європейських

мов до санскриту. Історія застає їх на початку християнської ери на південно-східному узбережжі Балтійського моря і в басейнах Німану й Західної Двини. Живучи в місцевостях лісових і болотяних, взагалі дуже глухих, вони довгий час не звертали на себе нічної уваги. Коли в XI і XII ст. заговорили про них німецькі хроніки й руські літописи, литовці розпадались на шість племен: прусси жили між Віслою й Німаном; жмудини — на правому березі нижнього Німану, властиво Литва в басейні Вілії, жемголи на лівім березі Двини, корсь або курони на півострові між Балтійським морем і Ризькою затокою, летголи на правому й ятвяги понад Західним Бугом і верхнім Німаном. В межах кожного племені литовці жили окремими родами, без усякого політичного об'єднання. Їхні хати були розкидані серед лісів малими, нічим не захищеними селами. Правила ними дрібні князьки або вожді, з котрих кожен сам по собі був безсилий і без значення, бо його влада охоплювала щонайбільше кілька малих сіл. Займалися литовці поруч із звичайним звіроловством і рільництвом також примітивним хліборобством. Релігія литовців була подібна до поганської релігії слов'ян, вони мали за найстаршого бога Перкунаса, що відповідав нашому Перуну. Але литовці мали жерців, чого не було у слов'ян. Жерці називались «криве», а найстарший жрець — «Криве-Кривейто». Ці жерці були оточені великою повагою і мали високий авторитет.

Перші зустрілись з руським світом ятвяги. Вже в кінці X ст. з ними воює Володимир Святий. Далі без перерви воюють з ними галицько-волинські князі, аж доки в цій боротьбі ятвяги не вигинули або не засимілювались з південно-західною частиною українського племені. Видно, що ятвяги перші зорганізувались в якісь більші об'єднання, але ними правило багато дрібних князів, серед яких ні один не спромігся стати на чолі цілого племені. На сході мали литовські племена постійні сутички з полоцькими князями.

У XII ст. літописи подають багато звісток про напади Литви на сусідні польські й руські землі. Вони згадують про різних *reges* або *duces*, які стоять на чолі цих нападів, але, без сумніву, ці *reges* були ще дрібні князі, котрі не охоплювали своєю владою цілого племені. Та на початку XIII ст. сталися події, які дали поважний імпульс до створення литовцями в цілях самооборони більш поважної організації, ніж окремі родові союзи: на заході й на півночі у литовців виріс грізний ворог, далеко небезпечніший, як руські князівства. Цим ворогом були німецькі лицарі. В 1202 р. папа Інокентій III затвердив на просьбу Ризького архієпископа Альберта Бугсгевдена статут Лівонського Ордена Меченосців, які поставили собі метою завоювання й обернення в християнство литовського племені Летголи (предки сьогоднішніх латишів). В 1230 р. над нижньою Віслою утвердився Тевтонський Орден, який в 1237 р. дістав благословення папи Григорія IX на таку саму місію відносно племені пруссів. Литовці дуже скоро відчували, що вони опинились між двох вогнів. Меченосці протягом кількох десятиліть завоювали Ветголу і відірвали її від зв'язку з іншими литовськими племенами. Тевтонці вогнем і мечем почали наворотати на християнство пруссів і так

скоро завоювали їхню землю. Тепер небезпека почала грозити жмудинам і литвинам. Залізна необхідність сприяла витворенню одної загальної влади.

Але що така влада для свого скріплення й для поборення претензій різних дрібних володарів потребувала опертя на чужім елементі, це ми бачимо на прикладі першого «збирача» литовської землі Мендовга, в першій половині XIII ст. Ставши на чолі литовського племені, він захоплює так звану Чорну Русь над Німаном: Гродно, Волковиськ, Слонім, Новгородок, і сюди, до Новгородка, переносить свою столицю. По вимертю роду полоцьких князів він садовить там свого небожа Товтивіла. Мендовг сам прийняв християнство, але скоро зрікся його. Дальші плани Мендовга перебила його смерть (1263) в результаті змови проти нього литовських князів. На Литві знову наступило роз'єднання й смути, аж поки на початку XIV ст. не появився новий «збирач» в особі князя Гедиміна, котрий поклав початок цілій династії. Гедимін (1316—1341) не тільки опанує цілу Литву і Жмудь разом з Чорною Руссю, він прилучає до себе Мінщину, а далі й князівство Турово-Пінське. За ним пішла Берестейська земля й Волинь. Гедимін провадив дуже зручну політику: одруживши своїх двох синів — Ольгерда з Вітебською княжною, а Любарта з Волинською, він здобув для них спадкові права на ці землі. Своїх п'ять дочок Гедимін повидавав за сусідніх польських і руських князів і цим зав'язав вигідні для себе союзи. Столицю держави переніс Гедимін до заснованого ним над річкою Вілією міста Вільні. Тут поруч з поганським святилищем свobodно засновувались православні й римо-католицькі храми: Гедимін відзначався дивною для тих часів релігійною толерантністю. Коли цей видатний володар помер (1341), то залишив своєму наступникові Ольгердові досить значну державу, перейняту духом експансії.

Цій експансії не могли поставити перепон ані західна Біла Русь, ані Русь південна — Україна. Перша здавна була роз'єднана, розділена на невеликі, порівнюючи, князівства, друга була знесилена татарською руїною. Галицько-Волинська держава не могла вчинити серйозного опору, вона сама доживала свої останні роки. Але литовське завоювання не було страшним для руських земель; поперше, воно несло їм увільнення від татарської залежності; по-друге — литовське князівство вже за Гедиміна зробилось державою литовсько-руською і то такою, де руський елемент займав політично рівнорядне становище. Отже, не дивно, що об'єднання білоруських і українських земель в одній спільній державі під династію Гедиміновичів одбувалось дуже скоро й легко. Литовці були ще поганями, і християнство дуже помалу зачіпало самі лишень верхи литовського народу. Литовські князі женилися з руськими князівнами, але самі ще не зважувалися, принаймні одверто, приймати нову віру.

Уже Гедиміну, поруч з не дуже важкою експансією на руські землі, доводилось витримувати тяжкий напір німецьких лицарів з заходу. Ця боротьба особливо загострилась за панування його сина, геніального Ольгерда (1341—1377). Ольгерд полишив діло оборони од німців одному з своїх братів, хороброму Кейстутові.

Цей Кейстут сидів як удільний князь на Жмуді, провадив постійну боротьбу з німцями, а Ольгерд, як великий князь у Вільні, дістав вільні руки для акції на сході. Він поступово інкорпорував Чернігівсько-Сіверську землю, садовлячи в головних її центрах своїх синів або небожів, як підручних князів-васалів, а в менше важливих, залишаючи навіть місцевих князів з Рюрикового дому. Потім прийшла черга на Київську землю, зайняту в 1360-х роках. У Києві засів син Ольгерда Володимир. Одночасно була окупована й Переяславська земля.

Окупація Київщини викликала конфлікт з татарами, що вважали себе за зверхників над цією землею. Ольгерд пішов походом і в 1363 році розбив татар на Синіх Водах (на пограниччі Волині й Подолії). Цим він закріпив свос володіння Київщиною, а слідом прийшла черга й на Поділля.

Тут, на Поділлі, трималися татари фактично найдовше з-посеред Українських земель. Витіснивши князів, вони залишили за населенням гр. ідську самоуправу з виборним отаманом на чолі і тільки збирав з населення данину. Погром татарських сил відкрив Ольгерду дорогу на Поділля. Прилучення Поділля довершили підручні князі, небожі Ольгерда. Західноруський літопис подає нам дуже яскраву картину цієї їхньої акції, малюючи разом і обставини татарського панування на Поділлі: «Коли господарем над Литовською Землею був великий князь Ольгерд, він пішов у степи з литовським військом і побив на Синій Воді татар, трьох братів: князя Хачебея, Кутлугуга й Дмитра. Ті три брати, татарські князі, були дідичними володарями Подільської землі. Від них правили в землі отамани, а баскаки, наїзжаючи, відбирали дань від тих отаманів. Брат же великого князя Ольгерда, князь Коріят, що держав Новгород-Литовський, мав чотирьох синів: то були князі Юрій, Олександр, Костянтин і Федір. З тих Коріятівичів троє старших за дозволом великого князя Ольгерда й за допомогою Литовської землі пішли в Подільську землю, війшли в приязнь з отаманом, почали боронити Подільську землю, а дань баскакам давати перестали».

Обсадивши в 1370 р. південне Поділля, Коріятівичі побудували три замки: в Смотричу, Бакоті, Кам'янцю. Пізніше постали замки в Червонограді, Скалі, Брацлаві, Сокальці, Меджибожу, Божську й Винниці. Від 1374 р. дійшла до нас грамота Юрія й Олександра Коріятівичів міщанам Кам'янця з наданням їм ланів та випасів, з пільгою на двадцять років від податків і наданням самоуправи.

За Волинь Ольгерду з братом Любартом довелося витримати завзяту війну з польським королем Казимиром Великим. Українське населення дуже піддержувало литовських князів. Белзька й Холмська землі залишилися за Польщею, а Волинь таки вдержали в своїх руках литовські князі.

Так Ольгерд об'єднав у своїй державі усі білоруські й майже всі українські землі. Як я тільки що зазначив, причина успіхів Литви на цих землях полягала головно в тому, що литовські князі не порушували місцевого укладу життя. Вони не руйнували навіть удільної

системи; щонайбільше вони садовили своїх власних князів замість Рюриковичів. Ольгерд, так само, як і українські князі, поділив державу між своїми синами та ще й залишив уділи братові й небожам. В наслідуванні престолу у Великому Князівстві Литовському ще менше можна доглянути якусь певну систему, ніж на Русі. Так, за старшого, себто за великого князя визначив Ольгерд одного з молодших своїх синів Ягайла. Але, щоб фактично вдержати владу великого князя, Ягайлові треба було вдержати збройну боротьбу з своїми братами, вбити свого дядька Кейстута й вступити в договірні відносини з його сином Вітовтом, що втік до німецьких рицарів, шукаючи у них порятунку.

Я підкреслював уже також і мирний характер інкорпорації руських земель литовськими князями. Здебільшого роблено було обопільні умови: Великий князь Литовський зобов'язувався давати «оборону» князю Руської землі, а цей обіцяв йому «покору». Коли ж замість місцевого руського князя садовлено якогось родича Великого князя Литовського, то його ставлення до великого князя не змінювалось. Збереження старого укладу було немов принципом: «ми старини не рухаєм, а новин не вводим», як сказано було в одному тогочасному документі. Литва не мала свого виробленого державного апарату, щонайбільше вона могла дати князю. Тому залишалася на місці вся попередня управа. Руські бояри ставали на службу Литовського Великого князя, а руські дружини й земські полки підсилювали його військо. Центральна влада в Литві не мала органів управи областями, число яких до того ж зростало в дуже скорім темпі. Тому, коли на місці виникали якісь трудні справи, вони звичайно йшли просто до самого «господаря», до Великого князя, однаково, чи це були діла адміністративні, чи законодавчі, чи судові. Вища культура русинів мала непереможний вплив на литовців. Вони переймали від русинів військову організацію й способи оборони. Будування фортець, їх укріплення, обсаджування залогами, княже господарство й адміністрація, податкова організація, суд — усе це запозичалось у Русі. На корінних литовських землях появляються руські назви: «намісник», «городничий», «тивун», «конюший», «ключник» і т. д., руська мова стає мовою великокняжого двора й державної канцелярії, Руська віра — так звалось на Литві спочатку християнство — мала вже в XIII ст. свого гарячого адепта в особі Мендовгового сина Войшелка. Шлюби литовських князів з руськими князівнами скріпляли сей вплив ще більше. Сам Ольгерд перед смертю вихрестився по православному обряду. Столиця Вільно в XIV ст. була властиво столицею не Литовської, а Литовсько-Руської держави. В складі цієї держави тепер етнографічні литовські землі займали всього одну десяту частину. Історичний процес західної й південної Русі знайшов собі новий спільний осередок після того, як впали колишні осередки в Києві і в Галичі. Можна було сподіватись, що литовська династія й сам литовський етнічний елемент відіграють роль, подібну до ролі варягів X — XI ст., скріпивши собою ослаблений руський елемент і засимілювавшись з руською стихією. Але сталось зовсім інакше: в кінці того самого XIV ст.

відбулася подія, що повернула історію Литовсько-Руської держави на зовсім інший шлях. Цєю подією була політична унія Литви з Польщею.

*

Ця унія не прийшла як щось несподіване, випадкове, вона мала свій ґрунт з двох боків — і з боку Польщі, і з боку Литви. Перш за все боротьба з німецьким орденом, що набирала чимдалі, то більш гострого характеру, вимагала спільної акції, бо німецький орден загрожував однаково Литві й Польщі, одрізуючи останню від моря. По смерті Людовика угорського в Польщі знову виникла усобиця; почалася конкуренція Велико-Польщі з Мало-Польщею. Перша висунула кандидатуру Земовіта Мазовецького. На руку Людовикової дочки Ядвіги було кілька претендентів, але польські пани хотіли вибрати їйкориснішого для себе; вони відкинули Леопольда-Австрійсько відкинули Земовіта й зупинились на Ягайлові. Знов же й Ягайло шукав опертя в чужій силі. Він не міг дати собі ради з своїми братами й родичами, котрі виявляли сепаратистські стремління, одні тягли до Москви, другі хотіли стати самостійними володарями. Найнебезпечніший був син Кейстута Вітовт, котрий склав формальну угоду з німцями й з їх допомогою воював з Ягайлом.

Для Польщі унія з Литвою мала істотні підстави соціально-економічного характеру: відтята німцями від моря й стиснута ними на заході, вона могла звернути свою експансію тільки на схід, на великі простори Литовсько-Руської держави.

Переговори між Ягайлом і поляками привели до заключення в 1385 р. так званої Кревської унії: Ягайло вибирався на польського короля і мав одружитися з Ядвігою, але наперед мусив охреститися за римським обрядом. Ягайло зобов'язувався вихрестити всіх своїх, ще не охрещених підданих, зобов'язувався звернути свої сили на те, щоб здобути назад втрачені на користь німців польські й литовські землі і обіцяв повернути на вічні часи свої литовські і руські землі до польської корони.

Але Кревська унія була здійснена лиш в перших своїх точках: з початком 1396 р. Ягайла вибрано польським королем, і він охрестився і взяв з Ядвігою шлюб. Він провів масове охрещення своїх литовців за римським обрядом. Литовські князі мусили підписати «присяжні грамоти» на вірність Ягайлові. Та реальне злучення Литви з Польщею натрапило на великі перешкоди, перш за все на незадоволення як литовського, так і руського елемента. Це незадоволення дуже зручно використав Вітовт і змусив Ягайла визнати себе за Великого князя Литовського, і тільки по його смерті Ягайло знову міг стати литовським князем. Отже, Кревська унія лишилась унією персональною, і тепер литовська політика 40 років обертається біля особи Вітовта.

Це був видатний політик і добрий вояк. Його успішна політика високо підняла йому міжнародний престиж. Він продовжував діло

свого дядька Ольгерда і зібрав під свою руку всі білоруські і всі (окрім Галичини) українські землі; його володіння досягали Чорного моря. Зручно використовуючи усобиці в татарській орді, він дістав від татарського хана Тохтамиша формальне зречення з його історичних прав на Руській землі. При гирлі Дніпра було збудовано фортецю св. Івана. Другий замок поставлено під Білгородом (нинішній Акерман). В Хаджибеї, де тепер Одеса, установлено порт, звідки руський хліб вивожено до Візантії.

Але цій експансії на півдні поклав кінець страшний погром, який зазнав Вітовт в бою з 1399 р. над Ворсклою з татарами. Тут поліг цвіт українського, білоруського й литовського лицарства. Береги Чорного моря були втрачені. Цей момент використали поляки для нових переговорів про унію: князі й бояри литовські мусили зоб'язатись на випадок смерті Вітовта не шукати собі іншого князя, як Ягайло, а в разі смерті Ягайла поляки обіцяли вибрати собі на короля Вітовта. Крім того, заключено обоюсторонній союз для взаємної оборони.

Цей союз дав сполученим силам Польщі й Литви рішучу перевагу. В славнозвісній бою під Грунвальдом 1410 р. литовські, польські, білоруські, українські полки Вітовта й Ягайла завдали Ордену страшного погрому. Але Вітовт не захотів нищити Орден до кінця і у себе в Литві провадив самостійну політику, прямуючи до того, щоб стати литовським королем. Перебуваючи весь час під загрозою одірвання Литви, поляки раз у раз поновляли спроби надати унії більш реальний характер. В 1413 р. в Городлі унія дістала нову формулу, в якій практичне значення мав пункт, що литовська шляхта римського обряду дістає такі ж права, які вже мала в Польщі шляхта польська. Поза тим і далі Литва являла собою окрему державу.

Вітовт був одним з могутніх володарів Європи. Свою єдину дочку Софію він оддав за московського великого князя Василя. Свого небожа Жигимонта вислав на престол до Чехії. Нарешті він рішив здійснити свій проект коронації королівською короною. На весну 1429 р. до Луцька на Волині було скликано блискучий з'їзд для цієї урочистості. Прибули цісар Жигимонт, московський князь Василь, король датський, Ягайло, послі візантійського імператора й т. д. Але не прибула сама корона, затримана в дорозі поляками. Справу було відложено до нового з'їзду у Вільні, але тим часом Вітовт помер (1430).

Це розв'язало руки польським політикам, однак ідея самостійності Литви уже укріпилася настільки, що ліквідувати її самим фактом смерті Вітовта було неможливо: сорокалітнє правління Вітовта сформувало й організувало Литовську державу. Вітовт завдав удару удільній системі, вигнавши найбільш амбітних або властолюбних князів; але він залишив самим землям їх автономію, садовлячи тільки замість князів своїх воевод або намісників. Цю автономію він гарантував особливими т. зв. «земськими установними грамотами», в котрих підтверджував права церкви й духовенства, забезпечував

особисті права населення, його самоуправу й місцевий суд, а також регулював фінансову справу.

Загальна тенденція внутрішньої політики Вітовта полягала в тому, щоб «з ласки господарської зберегти старовину, закріпити соціальний, політичний і юридичний лад землі».

Місцеве управління цілком опинилося в руках місцевого боярства. Суд був зосереджений в руках воевод і старост, на яких можна було апелювати до самого Великого князя. В земських уставних грамотах згадуються і віча, на яких сходились бояри, міщане, міська шляхта і «чорні», себто прості люди. Населенню гарантувалась безпечність особи: карати можна було тільки в судовому порядку. Громадяни держави діставали право вільного від'їзду за кордон. При закріпленні цього нового ладу, який в головних рисах затверджував лад старий, удільні князі зійшли зі сцени, залишившись службовими князями, такими, як і старші бояри.

Але в усім тим в державі проявився антагонізм литовського й руського елемента, антагонізм, який навмисне піддержували поляки. Між українсько-білоруськими князями й боярами, з одного боку, і литовськими — з другого, було вбито клин — римо-католицьку віру й зв'язані з нею привілеї, виразно підкреслені, наприклад, в Городельській унії 1413 р. Супроти сепаратизму українських та білоруських князів Вітовт висував значення своїх литовських магнатів, садовлячи їх на Русі намісниками й воеводами.

По смерті Вітовта мали б вибрати, згідно постановам унії, Ягайла, але литовсько-руські пани вибрали молодшого сина Ольгерда Свигайла, відомого з своїх авантюрих пригод. Ягайлові не залишилось нічого, як санкціонувати цей вибір. Обставини склались так, що Свигайло мимоволі став, коли так можна висловитись, шефом руської партії в Литовській державі. Українські й білоруські князі й бояри, незадоволені з тої переваги, яку мав тепер у Великому князю латино-польський елемент, горнулися до Свигайла, хоч він виявив себе зовсім незручним політиком і нещасливим вождем. Але з Свигайла були незадоволені природні литвини за його симпатії до руського елемента. В протигагу Свигайлові вони висували молодшого Вітовтового брата Жигимонта Кейстутовича, якого піддержував Ягайло й поляки. В кінці дійшло до міжусобної війни, яка завершилась в 1435 р. погромом Свигайла під Вільком: 42 руські князі потрапили в полон; полягли найкращі українські й білоруські полки. В Польщі тріумфували. Але Україна ще 4 роки трималась Свигайла, аж поки литовці й поляки не добили його до кінця. Жигимонт став єдиновладним Великим князем Литовським. Та не довго він попанував; в 1440 р. він упав жертвою змови руських князів, які замордували його в замку Троках недалеко Вільни.

У Польщі вже не було в живих Ягайла, і там сидів його син Володислав. Але Литва по смерті Жигимонта вибрала собі окремого князя в особі молодшого сина Ягайлового Казимира. На польському й на литовському престолах сиділи окремі володарі, хоча й рідні брати між собою. Фактично унія була розірвана.

Казимир повів на Литві дуже зручну політику, яка значно заспокоїла русинів: він посадив на Волині Свитригайла, а в Києві Олелька Володимировича, яко своїх підручних князів. Білоруським землям видав нові привілеї. Коли по смерті брата Володислава, що загинув у відомім поході проти турків під Варною, Казимир був обраний і на польський престол, він видав нові привілеї руській шляхті.

Але коли Казимир почув себе міцно на обох престолах, то перестав церемонитись з русинами. Литовські магнати піддержували його в приборканні Русі. По смерті в 1470 р. київського князя Симеона Олельковича було скасовано київське удільне князівство, і в Києві замість князів засів литовський воєвода, природний литвин-католик. Тоді українська ірредента підняла голову. На чолі її стали українські удільні князі. Син останнього київського князя Михайло Олелькович, в спілці з кількома іншими князями почав таємні переговори з Москвою, обіцяючи їй уступки на Білій Русі за поміч проти Литви. Але змову було викрито, і князь Михайло Олелькович заплатив за неї своєю головою. Але це не спинило князів, а лиш показало їм дорогу до Москви.

Поки Гедимін та Ольгерд об'єднували білоруські й українські землі біля Вільни, на сході серед маси дрібних великоруських князівств виріс осередок, який так само почав об'єднувати навколо себе землі великоруські. Цим осередком стала Москва. Касуючи один по однім уділи та прилучаючи їх до себе, емансипуючись поволі від татарської зверхності, московські князі встигли до кінця XV ст. створити сильну централізовану державу. Вони анексували Твер, Рязань, Новгород й почали приєднувати сіверські князівства. Тут вони зіткнулися з Литвою.

Об'єднавши майже всі великоруські землі, великий князь Іван III починає претендувати на землі білоруські й на українські, як на історичну спадщину Рюрикового дому. Він титулує себе «Государем всеї Русі». З династичного погляду його претензії були оправдані. Для Великого Князівства Литовського виріс грізний суперник.

Раніш, за часів Вітовта, удільні великоруські князі тягли до Литви супроти московської небезпеки. Тепер навпаки: дрібні удільні князі з сіверського пограниччя самі горнутья до Москви, і протягом двох останніх десятиліть XV ст. цілий ряд дрібних сіверських князів перейшов під московську протекцію разом із своїми уділами. Між Москвою й Литвою наростав конфлікт. З огляду на це зросли в Литві уніонні змагання, підтримувані литовсько-католицьким елементом. Поляки й литовці вибирають собі спільних короля і князя й підтверджують унію раз у раз новими пактами, хоч при тім Литва й зберігає свою державну окремішність. Проти українсько-білоруського елемента в державі вже починаються національні й релігійні утиски, правда, ще в слабкій формі. Але це тільки зміцнює ґрунт для руської ірреденти. Незважаючи на шлюб Литовського Великого князя Олександра з дочкою Московського князя, між Литвою й Москвою вибухає 1501 р. війна, і московські воєводи побивають литовське військо та окупуєть Сіверщину. Війна двічі затихала

й двічі відновлювалася. В результаті згідно з миром 1514 р. Москва здобула Смоленськ, Сіверщину аж до границі сьгоднішньої Полтавщини, і велику частину Білої Русі. В межичасі в самій Литві вибухло повстання під проводом українського князя Михайла Глинського. Це був останній акорд в боротьбі української та білоруської аристократії за національні інтереси. Повстання було придушене, і Глинянський утік до Москви. Стати представником і оборонцем інтересів руського елемента в Литовській державі судилось іншим суспільним верствам, які тільки що входили в силу; це була шляхта, міщани й козаки.

Погром Литви Московію й непевність руського елемента в державі додали прихильникам унії ще більшої енергії в їх стараннях зв'язати Польщу й Литву до купи. Потреба в цій унії диктувалася ще й тою небезпекою, яка вже з кінця XV ст. загрожувала Литовській державі з півдня.

У половині XV ст. від татарської т. зв. Золотої Орди відокремилась Кризька Орда, на чолі якої стала династія Гіреїв. Кримські (перекопські) татари спочатку перебували у васальній залежності від Литви. Вони боронили українські землі Литовської держави від татар східних. Політика Кримської Орди змінилась з появою турків. 1475 р. турецький флот появився в Криму. Хан Менглі-Гірей став васалом турків. Це мало фатальні наслідки для України. Нерішучий литовський уряд не зміг вдержати свого союзу з Кримом. Менглі-Гірей вступив в союз з Москвою. На прохання свого спільника Івана III московського Менглі-Гірей 1484 р. вдарив на українські землі. Київ зазнав страшного погрому, якого не пам'ятав з часів Батия. Місто було спалене, і золоті чаші з св. Софії Менглі-Гірей послав у дарунок своєму союзнику з Москви. Вся Київщина була спустошена, її населення було частиною знищене, частиною забране в кримський полон.

Але цей погром був тільки прелюдією дальших, ще страшніших погромів. Року 1485 було спустошено Поділля. Року 1488—Київщина. Року 1490—Волинь й Холмщину, і далі майже кожен рік повторюються страшні татарські наїзди, які спустошать цілий край аж до Поліських болот і Десни. Ці наїзди мали страшні наслідки. Здобутки культури й цивілізації двох століть були знищені за кілька років. Вся Україна вздовж Росі й Десни обернулась в пустиню. Сотні тисяч людей пішли в неволю. «Усі страти в людях,— каже новіший український історик,— які потерпіла Україна протягом одного покоління після 1480 р., були такі, що ними можна б сколо-нізувати величезні простори лугів та степів».

За влучним висловом Стрийковського, литовського історика XVI ст., «турок тримав Кримську орду напоготові, як мисливець держить у своїх руках напоготові свору хортів». Ця згряя щороку кидалась на нещасливий край і нищила його та обезкровлювала. Посол Литовського Великого князя Михалон Литвин (здогадуються, що це був Михайло Тишкевич), бувши в 1548 р. в Криму, бачив там українських невільників, які все прибували й прибували, так що

свідкам цього безконечного потоку полонеників з України здавалося, що там на Україні вже скоро не залишиться ніякого населення.

Литовський уряд не міг дати собі ради з цим лихом. Він не спромігся організувати оборони, і само населення мусило так або інак цю оборону організувати. Воно до цього і взялося. Уряд же шукав опори в тіснішій злуці з Польщею. Довге панування короля Жигимонта I (1506—1548) встигло дуже укріпити ідею унії між Польщею й Литвою. Аристократія ще трималася сепаратизму, але середній стан, шляхта від тіснішої злуки з Польщею жде поліпшення своєї долі: хоче збільшити свою політичну вагу, діставши такі самі привілеї, які мала вже шляхта польська: вона сподівалася знайти через унію піддержку в обороні від наїздів татар та турків. Шляхта кількох земель вже подавала в такому дусі петиції до Великого князя.

За панування Жигимонтового сина Жигимонта II Августа (1548—1572) почалась тяжка війна з Москвою за Ливонію. Цілий її тягар упав головнь на Литву, спеціально на її білоруські провінції. Шляхта цих провінцій почала налягати на князя-короля, щоб перевів унію. Її піддержувала волинська шляхта, яка терпіла від татар. Почалися переговори. Король був бездітний, і по його смерті знов могло постати питання про окремих вибір короля для Польщі й Великого князя для Литви. Сам король рішуче став за унію. Він скликав в 1569 р. спільний сейм до Любліна. Тут польські представники виступили з проектом повної інкорпорації литовських провінцій до Польщі, так що литовські магнати, прихильні до унії, мусили тепер боронитись од неї. Сейм затягнувся на кілька місяців, і його засідання набирали часом дуже драматичного характеру. Щоб прихилити до себе українську й білоруську православну шляхту, король під час сейму видав цілий ряд спеціальних привілеїв для неї. Так дістала привілеї шляхта Волині, Київщини й Поділля. Проти неслухняних вживано різних репресій. Нарешті королю й полякам удалось перемогти противників унії, і трактат був заключений. Зміст цього многоважного в історії чотирьох народів — польського, литовського, українського й білоруського — договору був такий:

- 1) Польська корона й Литва зливались в одну Річ Посполиту.
- 2) Король і Великий князь мав бути спільний, вибраний спільним сеймом і сенатом.
- 3) Король присягав при коронації на права обох народів.
- 4) Спільний сейм і сенат.
- 5) Спільна зовнішня політика.
- 6) Спільна монета.
- 7) Право набувати землі для польської шляхти в Литві і для литовської в Польщі.

Залишилися окремими: 1) Державний герб і печатка. 2) Міністри. 3) Військо. 4) Фінанси. 5) Законодавство. 6) Адміністрація.

Спеціальні права новоприлучених українських областей були зазначені, як сказано, в окремих привілеях. У Волинському привілеї стояло, що стани Волинської землі зрівнюються в правах з коронними. Задержується Литовський Статут з тим, що уневажнюються його постанови про військову службу шляхти: ці «тягари» з неї здійснювалися, як «противні вольностям коронної шляхти». По всіх урядах і по судах задержувалася руська мова і в цій мові мали

видавати всі акти королівської канцелярії: тільки до міст можна було писати грамоти по-польськи. Шляхта грецького закону в усім зрівнювалася з католицькою шляхтою й могла займати всі посади до сенаторської включно. Волинські уряди, духовні й світські, можна було давати лиш осілим обивателям, шляхтичам Волинської землі.

Король мусив особливо рахуватися з Волинню, бо тут саме сиділи значні українські пани, всі оті князі Чорторійські, Острожські, Корецькі, Вишневецькі, далі Сангушки, Тишкевичі й інші, що стояли в опозиції до унії, боячись втратити своє провідне становище.

Брацлавщину прилучено до Волинського привілею, Київщині надано окремих привілеїв, який мав такий же зміст, що й Волинський: так само задержувалася чинність Литовського Статуту, забезпечувалися права руської, себто української, мови й зазначалася рівноправність православної шляхти з римо-католицькою.

Прилучення до Польщі українських провінцій Литви — Київщини, Волині й Поділля одразу давало Польщі фактичну перевагу в цім новім державнім творі, який являв собою дивну мішанину принципів унії й федерації, свого роду компроміс різних державних і національних інтересів.

Яка ж була вага Люблінської унії, особливо для українського народу? Польські історики творять їй величавий апофеоз як акту виключної державної мудрості. Справді, поляки мали чого пишатись своїми досягненнями: Польща робилася великою державою, розпоряджаючи при тім силами й засобами ще й Литви. Багаті українські землі відкривали широкий простір для колонізації. Але для України і Білорусії, як каже Грушевський, «прославлений пізніше як акт любови, братерства, пожертвування, — в дійсності Люблінський сейм був ланцюгом насильств над чужими переконаннями, чужими правами, насильств, довершених пресією державної влади й тяжких політичних обставин».

Але й для самої витвореної на основі унії нової спільної держави різні особливості її штучного устрою скоро дали себе відчутти. Перш за все пішла дуже швидким темпом гіпертрофія відтепер спільного сейму. Тяжко було засимілювати литовсько-руський сейм, що вже мав свої власні традиції, з сеймом польським. Литовські послі трималися окремо, й сейм розбився на дві частини. Бувши в меншості, литовські послі раз у раз хапалися за «протестації», а знамените «Liberum veto» було вжито уперше 1652 р. литовським послом з Жмуди. Спільний сейм, як каже проф. Лаппо, зробився більше конгресом, ніж парламентом. Литовські послі, як сурогат колишнього свого сейму, почали збиратись перед початком сесії на т. зв. «головний сейм» у Волковиську, а потім у Слонімі, де й намічали свою програму й тактику для будучого сейму. На час безкоролів'я з'їзди Великого Князівства Литовського здобували ще більше значення, беручи на той час усю повноту влади в Литві у свої руки. І взагалі литовські послі й політики ревниво берегли автономію своєї обкраяної батьківщини, з того не раз виникали тяжкі ситуації для Польщі. Найбільше виявилось стремління литовців зберегти

свою автономію в кодифікації т. зв. 3-ої редакції Литовського Статуту (1588).

Але з цього часу доля Великого Князівства Литовського, під яким залишилися всього два невеликі окрайки української території — Берестейська й Пінська області, втрачає для нашого огляду ближчий інтерес.

ЛІТЕРАТУРА

Грушевський М. Історія України-Руси. Т. III. Львів, 1905. Т. IV. Львів, 1907. Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. I Харків, 1928. Сергієвич В. Древности русскаго права. Т. I і II. Прѣсняковъ А. Княжое право въ древней Руси. Петербургъ, 1909. Новицький В. Схеми руської землі X—XII віків. Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. Т. III. К., 1927.

Про литовські літописи: Багалій Д. Нариси української історіографії. Т. I. К., 1923. Сушицький Т. Західно-Руські Літописи. Ч. I. К., 1921. Ч. II, К., 1929. Самі літописи видано в т. XVII «Полнаго Собранія русскихъ лѣтописей», Петербургъ, 1907. Загальні огляди історії Великого князівства Литовського. Антонович В. Очеркъ історії Великаго князства Литовскаго, «Монографіи», К., 1885; український переклад в т. VI «Руської Історичної Бібліотеки», Тернопіль, 1887. Дашкевич Н. Замѣтки по історії Литовско-Русскаго Государства. К., 1885. Любавскій М. Очеркъ історії Литовско-Русскаго Государства, Москва, 1910. 2-ге вид. 1915 р. Про окремих литовських князів. Wolf I. Rod Gedymina. Kraków, 1886; Kniaziowie litewsko — ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. Stadnicki K. Olgierd i Kiejstut. Lwow, 1870. Його ж: Sunowie Gedumina. Lwów, 1881. Барбашевъ А. Витовтъ и его политика до Грюнвальденской битвы, Петербург, 1885; Його ж. Витовтъ. Послѣднія двадцать лѣтъ княженія. Петербургъ. 1891. Vytautas Didysis 1350—1430. Redagavo P. Šležas. Kaunas, 1930. Pfitzner J. Crossfürst Witold von Litauen als Staatsmann. Brünn, 1930. Kolankowski J. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagellonow. T. I. 1377—1499. Warszawa, 1930. Ляскоронскій Б. Русские походы въ степи въ удѣльно-вѣчевое время и походъ князя Витовта на татаръ въ 1399 году, «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», кн. IV—V, 1907 і окремо. Петербург, 1907. Барвінський Б. Жигимонт Кейстутович, Львів, 1905. A. Prochazka. Wladislaw Jagello, 2 tt. Krakow, 1908. Важніша література про Люблінську унію: Пичета В. Литовско-Польскія унії і отношение къ нимъ литовско-русской шляхты, «Сборникъ статей, посвященныхъ В. Ключевскому». М., 1909. Kutrzeba S. Unia Polskiz Litwa. Kraków, 1914. Halecki O. Dzieje Unji Jagellońskiej. 2 tt. Kraków, 1919—20. Лаппо И. Люблинская Унія и Третій Литовскій Статутъ «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», V, 1917.

ІХ

УСТРІЙ І ПОБУТ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В XIV — XVI СТ. КНЯЗІВСЬКА ВЛАДА Й ОРГАНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ Й КРАЄВОЇ УПРАВИ. ПАНИ-РАДА. СУСПІЛЬНІ ВЕРСТВИ. ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ І КОПНІ СУДИ

Я довше зупинився на огляді зовнішньої історії Великого Князівства Литовського аж до того часу, коли воно після Люблінської Унії 1569 р. перестало відігравати самостійну роль в політичному житті Східної Європи. Зробив я це тому, що головна сила, спираючись на польський і білоруський елемент, виросла ця обширна держава, був елемент руський, себто український і білоруський. Саме ці народи вклали свій хист, свою творчу енергію, свої матеріальні засоби в будову Литовської держави; елемент литовський відіграв свою організуючу роль лише в самому початку; він послужив зв'язуючим, скріплюючим цементом, щоб знову зліпити до купи окремі частини українського й білоруського світу, розбитого удільною системою й татарською руїною. Він дав свою династію, талановиту й енергійну в її перших поколіннях. Сама окупація руських земель Литвою в XIV ст., як підкреслює Грушевський, мала характер не завоювання, не чужоземної напасти, а прилучення, збирання земель Руської держави, аналогічного з тим, як збирали колись розсипані частини Київської держави її провідники X—XI ст. Князі литовські дивилися на себе як на спадкоємців давньої Руської держави. Тому українське й білоруське населення дивилося на них як на своїх законних володарів, а на Литовське князівство як на свою власну державу. Цей погляд держався ще й за тих часів, коли після тіснішого зближення Литви з Польщею повіяло вже зовсім іншим духом.

Усі обставини, здавалося, вели до того, щоб Велике Князівство Литовське зробилося державою руського племені й забезпечило цьому племені вільний політичний і культурний розвиток. Але так не сталося. У руського елемента в Литві з кінцем XIV ст. появилася могутній суперник — Польща, яка володіла такою сильною для тих часів силою, як римо-католицька церковна організація, підпорядкована римській курії з її світовими завданнями. Вже на початку XV ст. польсько-латинська стихія бере в Литві гору над русько-православною. Руський елемент, поки він ще не зазнав обмежень і переслідувань, практично обмежувався лише до часткової опозиції. Ця опозиція все зростала в міру того як правні обмеження руського елемента давали себе чути на різних ділянках суспільного життя бездошкульніше. Коли ж більшість українських земель опинилася без-

посередньо під Польщею, почав дуже скорим темпом наростати конфлікт. Цей конфлікт виник тому, що Польща несла на українські землі зовсім інший соціальний уклад, ніж той, що був під Литовською державою. І тому конфлікт був фатально неминучий. Він і вибухнув уже в кінці того самого XVI ст., коли сталося остаточне об'єднання Литви з Польщею.

Як і сама державна організація, суспільний устрій Литовсько-Руської держави — так правильніше було б називати Велике Князівство Литовське — є органічним продовженням, розвитком і еволюцією суспільних форм давньої Русі. Державне право, взагалі правові відносини Великого Князівства Литовського, вирости і розвинулися безперечно на ґрунті староруського права та його практики. Розуміється, старе українське право зазнало певних змін, які викликалися новими обставинами життя. Але ці зміни були до половини XV ст. нормальним внутрішнім, органічним процесом. Тільки від половини XV ст. починаються на Литовській Русі польські та німецькі впливи й дають суспільному розвитку новий напрям. До того ж часу руські впливи панують в усіх сферах політичного, суспільно-економічного й культурного життя.

Більшість істориків сходиться на тому, що Велике Князівство Литовське за своєю структурою наближалось до типу федерації (Грушевський, Любавський, Довнар-Запольський). Новіші дослідники (М. Чубатий і Л. Окиншевич) вважають його за «Staatenstaat», себто «державу держав» — така форма сполучення державності, коли суверенна держава виявляла свою зверхність над залежними від неї державами в тім, що вони, маючи дуже широку незалежність у внутрішніх справах, у зовнішніх підлягали певним обмеженням: вони повинні були видляти у розпорядження суверенній державі своє військо або й платити данину. Але треба мати на увазі, що таке становище існувало недовго, доти лиш, доки князь Вітовт не посадив удільних князів та не посадив своїх намісників: наступники Вітовта довершили його діло, і при кінці XV ст. Велике Князівство Литовське вже було вповні об'єднано одною центральною великокняжою управою, хоч кожна з його областей, колишніх удільних князівств, зберігала досить широку внутрішню автономію.

Носієм суверенної влади в державі був рід Гедиміна, так, як в старій Русі рід Рюриковичів. Однак в способі наслідування Гедиміновичі хоч і ділили свою державу на уділи (відповідно до історичних країв, що входили до складу держави), але на Великого князя призначали не так старшого сина, як найбільш здатного або улюбленого батьком. Але трудно говорити про якийсь сталий порядок наслідування, бо рід Ягайла, який задержав Велике Князівство в своїх руках, а навпаки, зменшувався і в другій половині XVI ст. зі смертю Жигимонта-Августа II вигас. Так, як на Русі великокняжий престол був зв'язаний з Києвом, так на Литві він був зв'язаний з Вільною, головним містом корінної етнографічної Литви. Великий князь був зверхником цілої держави, він полагав відносини й суперечки між удільними князями, заміщав опорожені уділи, керував спільною військовою силою, провадив закордонну

політику, репрезентуючи державу назовні. По уділах сиділи представники Гедимінового дому, або призначувані Великим князем, або ж діставши в спадщину по батькові. Відіграла тут певну роль й воля самого населення. По деяких областях воно прив'язувалося до своїх князів, як от на Київщині, де протягом трьох поколінь сиділи князі з династії Володимира Ольгердовича, що дуже дбали за свою землю й багато для неї попрацювали. Протягом цілого XV ст., як ми бачили, велася боротьба Великого князя з системою уділів, і з цієї боротьби вийшов переможцем принцип єдиновладдя.

У зв'язку з питанням про устрій Литовської держави стоїть питання про існування в ній феодалізму. Про те, що державний і суспільний устрій Литовсько-Руської держави розвинувся на основі феодальних відносин, говорили вже перші дослідники державного права цієї держави на початку XIX ст. Пізніше феодальний устрій Великого Князівства Литовського визнали цілий ряд українських і білоруських учених: В. Антонович, Дашкевич, Молчановський, Линниченко, Багалій, Лаппо, Пічета. Так само й польські вчені Прохазга Кутшеба. Один з молодших українських учених І. Балінський розпочав спеціальну працю «Нариси з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві та на Україні» (1926), на жаль, не скінчену з-за його передчасної смерті. З деякими застереженнями визнають існування феодальних відносин такі авторитети з історії Литви, як проф. М. Любавський та М. Довнар-Запольський. Так само з великими застереженнями ставиться до феодалізму в Литві й Грушевський. Він вважає, що теорія рецепції феодальних порядків з Заходу зовсім неправдоподібна, однак сам «не бачить простого виходу з цього питання». Автор розвідки про «Державно-правне становище українських земель Литовської держави» Чубатий є тої думки, що феодалізм на Заході та удільно-княжий лад у Великій Литовсько-Руській князівстві на сході Європи мають між собою багато лиш зовнішніх подібностей: у феодалізмі зверху й до низу маємо діло з наскрізь служебним ладом, ієрархічна драбина виступає тут ясно, а в удільному порядку, як було й на Литві, головну роль відіграв чинник династично-родовий.

Немало й інших учених виступило проти рецепції феодальних порядків у Литві, вважаючи, що відносини, аналогічні до феодальних, виникли в Литві як місцеве явище внаслідок певних умов суспільно-політичного життя. (Владимирський-Буданов, Леонтович, Сергієвич та ін.). Як писала Ол. Єфименкова, «устрій литовсько-русського суспільства, маючи деякі істотні риси феодального устрою, був дуже далекий від тієї виробленості форм, що характеризує феодальну систему Західної Європи, і тому не слід прикладати до соціальних відносин Литовсько-Руської держави цієї доби такий певний термін, як феодалізм, бо інакше ми створимо шкідливу плутанину в термінології».

Однак всі ці непогодження щодо феодалізму в Литві мають здебільшого чисто формальний характер, бо справа йде про певну назву явища, котре, як тепер уже загально признано в історичній науці, існувало всюди: майже всі країни, перебуваючи в стані нату-

рального господарства, на певнім шаблі свого розвитку пережили добу феодалізму й феодальної системи, модифікуючи її форми в залежності від своїх економічних, політичних та інших умов. Ще один з старих польських істориків Литви І. Ярошевич (у своїй праці «Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi, 1844/45») вказував, що феодальні порядки в Литві без усяких зовнішніх впливів виникли ще за часів Гедиміна через внутрішні обставини: потребу Великого князя тримати в послузі місцевих князів і потребу у військовій силі. Великий князь роздавав землю найбільш впливовим боярам-рицарям, з умовою відбувати військову службу. Отже, земельна власність була умовна, зв'язана з відбуванням військової служби. Згодом феодальні повинності ленників зменшувалися, натомість право вільно розпоряджатись землею, як своєю власністю, збільшувалося. І як би ми не називали ці відносини, чи прикладаючи до них термінологію західноєвропейського феодалізму (як то, між іншим, практикувалося й в самім Великій Князівстві Литовським), чи визначаючи якимось інакше, суть цих відносин зостається та сама: як влучно висловився Грушевський, воєнна служба була альфою й омегою постулатів, які ставила влада Великого Князівства Литовського своїй суспільності. А відбування цієї воєнної служби було нерозривно зв'язане з володінням землею, що вважалася власністю Великого князя. Великий князь роздавав її під умовою служби якому-небудь панові, той віддавав частину своєї округи іншій особі, та особа могла віддати частину третій особі, і так устанавлялася васальна ієрархія відносин, певна суспільна драбина, що на її найвищому шаблі стояв сам «господар» землі, Великий князь.

У другій половині XV ст. зникли останки старого удільного ладу. На чолі держави стояв тепер Великий князь, по суті, необмежений монарх. Він не був зв'язаний ніякими правними нормами, але фактично з кінця XV ст. змушений був ділити свою владу з Панами-Радою. Круг компетенції й діяльності Великого князя був дуже широкий: в його руках сходились, так би мовити, усі нитки державної управи, всі справи зовнішньої й внутрішньої політики. Він був не тільки «господар», але й найбільший земельний власник: прибутки з великокняжих маєтків — це була головна стаття великокняжого скарбу. Великий князь був завалений масою справ: розгляд земельних і взагалі маєткових тяжб, спори про спадщину, про шляхетство, про грабунки й образи... Подвійність становища Великого князя відбивалася на складі органів центральної управи: одні виникають в зв'язку з потребами двірцевого господарства, другі — маршалок двірний, підчаший, крайчий, стольник, мечник, підскарбій і т. д.

Паралельно виникають уряди земські: підскарбій земський — з функціями міністра фінансів; канцлер — начальник державної канцелярії і міністр закордонних справ; гетьман — військовий міністр. Аж до половини XVI ст. всі ці земські уряди не мали самостійного значення, були лиш виконуючими органами. Але коли

на перший план виступає шляхта після 1569 р., ці уряди дійсно робляться міністерськими.

При Великому князеві помалу сформувався постійний орган — Пани-Рада. Так як і більшість форм та установ Великого Князівства Литовського, і це був пережиток і спадщина старих руських часів: це була княжа рада або боярська дума, що існувала й за останніх галицько-волинських князів.

Проф. М а л и н о в с ь к и й, який у своїй праці «Рада Великого Князівства Литовського вь связи съ боярской Думой древней Россіи» (1904—1912) провів дуже докладне порівняння між обома цими установами, признає, що боярська Дума була першим генеалогічним ступенем до Ради і що вона правно вповні була оформлена з кінцем XV ст. Проф. В л а д и м и р с ь к и й - Б у д а н о в каже, що Рада була організована «по образу і подобию» старих боярських дум: первісні литовські князі, великі й удільні, сиділи на руських землях й користувались з готових давніх установ руських, між іншим і найбільше з думи боярської тих земель, що їх вони захопили. Отже, Рада як установа, це безпосереднє продовження руської Думи. Так само каже й О л . Є ф и м е н к о в а: литовська Рада, як і москвська боярська Дума, були дальшим розвитком княжої думи удільної доби. Звичайний характер, неформальність компетенції відзначають цю установу, як і за руських князів. Ми бачимо, що Вітовт постійно радиться з своїми вірними панами, закликаючи також католицьких біскупів і провінціальних намісників. Те саме й за Свитригайла й Жигимонта. За Казимира вже виразно виступає склад Ради: князі, намісники, біскупы, вищі двірські і земські достойники. За Олександра й за Жигимонта-Августа I вже цілком оформлюється постійний склад Ради. З особистої ради при Великому князеві Пани-Рада виростає в державну Раду Великого Князівства Литовського, яка працює й без князя в його відсутності. Спеціальні привілеї 1492 і 1506 років закріпили правне становище Ради: вони наділили її правами, які звужували прерогативи велико-княжої влади: Рада дістала законне право вести дипломатичні зносини вкупі з Великим князем; Великий князь без Ради не міг змінювати чи скасовувати її постанови у внутрішніх ділах: зобов'язувався «не держати гніву» за противність своїм думкам і словам, виявлену на Раді кимсь з її членів; Великий князь не міг одбирати урядів і карати когось без поради з Радою, так само не міг роздавати самовільно і староств; нарешті не міг витратити державних коштів або вивозити їх за кордон без відома Ради. Привілеї 1509 р. просто казав, що всі закони видаються по обміркуванню їх Панами-Радою.

Що стосується національного складу Ради, то руський елемент у ній був сильний лиш на початках, до унії з Польщею, коли не тільки русини, але й природні литовці стали польщитися, приймаючи римо-католицьку віру. Так що ті князі й пани руського імені, що засідали в Раді в XV ст., були русинами тільки на ім'я. Безперечних представників як української, так і білоруської народності було там дуже небагато. Виняток творило лиш князювання Свитригайла. Унія з Польщею між іншим впровадила до Ради як постійних її членів

чотирьох католицьких єпископів Великого Князівства Литовського. Ці члени Ради мали в ній великий вплив і вживали його, звісно, в інтересах своєї церкви, які за тих часів покривалися з інтересами польської народності й польської духовної культури. Звичайно, на єпископів призначувано не русинів, а литовців уже спольщених.

Пани-Рада обмежила владу Великого князя на користь аристократії. Вплив і значення Панів-Ради зменшується в міру зросту значення сейму й шляхти. Вже Статут 1566 р. закріплює перевагу за сеймом, але все ж таки вища адміністрація й підготовка законопроектів для сейму залишилась й надалі в руках Ради.

Коли виник литовсько-руський сейм? Він виріс і дійшов до свого значення органічно. Спочатку ми бачимо надзвичайні з'їзди лицарства для вирішення дуже важливих справ. Такий був з'їзд 1401 р. литовського й білоруського лицарства для обміркування унії. Те саме повторилось в 1413 р. В 1446 р. зібрався з'їзд для вибору Казимира Ягайловича. Це був уже властиво перший вальний сейм в дійснім розумінні слова. Потім сейм повторюється все частіше, але в XV ст. ініціатива його скликання не належить Панам-Раді, і компетенція його неповна. Але в XVI ст. компетенція сейму безмірно поширюється, формується шляхетське представництво, і Статут 1566 р. юридично закріплює сейм як постійну інституцію, установлює і порядок представництва: по 2 чоловіки від кожного повіту (хоч в теорії шляхта ніби може засідати поголовно). Сейм ділиться на два «кола»: коло Панів-Ради, яка входить до сейму in corpore, і лицарського кола. Вальні сейми послужили доброю політичною школою для шляхти, яка виробила собі звичаєве право сеймів, закріплене Статутом 1566 р.

Професор Владимирський-Буданов в одній з своїх останніх праць, підкреслюючи, що литовсько-руський сейм розвинувся з поширеної Ради, каже, що протягом цілого XV ст. властиво не було сеймів, бо за сейм треба вважати таке зібрання, де виступають люди не тільки від своєї особи, але й від інших людей, заступаючи їх інтереси. Тим часом усі зібрання, що їх звать сеймами, склалися з людей, що їх поіменно, персонально було запрошено: це були постійні члени Ради, князі й пани, що не були членами Ради, але особисто були запрошені. Отже, на думку Владимирського-Буданова такі збори правильніше називати «Посполитою Радою», себто поширеною.

Перший справжній сейм, каже Владимирський-Буданов, відбувся допіру 1507 р., коли справді явилися на нього обрані представники від шляхти.

Особливе значення мали сейми 1564—66 років. Вони прийняли нову редакцію Статуту, вироблену в 1566 р., провели судову реформу, поділивши Литву й руські землі на 30 судових повітів з виборними суддями з-поміж шляхти, провели адміністраційну реформу: державу поділено на 13 воєводств, а кожне воєводство — на повіти. Воєвод мав призначати Великий князь, але компетенцію воєводи було обмежено. Старост обирала шляхта, і князь лише затверджував їх. На українських землях були воєводства: Берестейське (повіти

Берестейський, Кобринський, Пінський і Туровський), Підляське (повіти Більський, Мельницький і Дорогичинський), Київське (повіти Київський, Овруцький, Мозирський, Житомирський, Канівський, Черкаський, Чернігівський, Новгород-Сіверський і Путивльський) (останні три відійшли до Москви), Волинське (повіти Луцький, Володимирський і Крем'янецький) і Брацлавське (Брацлавський, Винницький і Звенигородський).

Шляхта кожного повіту складала окремих військовий відділ під проводом повітових хорунжого й маршалка. Повітові відділи об'єднувалися в більші військові одиниці по воєводствах під командою воєвод. Головним начальником війська був великий гетьман.

Повітові мали значення й судових округ. В кожному повітовому місті були три судових установи (для шляхетського стану): суд земський для вирішення різних маєткових справ: він складався з судової колегії, обираної повітовою шляхтою: суд підкоморський — для справ про границі й межі шляхетських маєтків; суд гродський або замковий для справ карних, на чолі якого стояв повітовий староста. Цей же староста був і головою повітової адміністрації.

Усі ці реформи, зафіксовані в Статуті 1566 р., зробили Великого князя Литовського конституційним монархом, який сам без згоди сейму й Панів-Ради не міг нічого робити. Але обмежено також і панів. Тепер пануючим станом стає шляхта. Та пани вдержують ще фактичну силу в міру свого економічного багатства, зв'язків і політичного впливу.

Як уже мені приходилось говорити, стара князівська Русь не знала станів — лише суспільні класи. Вільні громадяни поділялись на три головні категорії: бояри (і «люди княжі»), городяни і смерди (селяни). До них прилучилась ще четверта категорія «людей церковних». Поруч з вільними людьми існували напіввільні «закупи» й «челядь». В такому складі опинилось руське суспільство під владою литовських великих князів.

Дальша еволюція витворила ще одну — вищу верству — князівсько-панську, сформовану з нащадків удільних князів і вищих бояр. Вона стояла біля Великого князя й допомагала йому порядкувати державою.

Згодом витворився ще один клас, який пізніше став відігравати роль основного класу в державі, — військово-службовий, або шляхта. За зразком Польщі й під її впливом він став привілейованою верствою, станом, який адсорбував права всіх, хто стояв нижче од нього. З привілеюванням шляхти зникла рівновага класів: економічно сильні й політично упривілейовані опинилися нагорі, а економічно слабкі й політично упосліджені — головню смерди, селяни, помалу тратили свої громадські права й попали наприкінці в кріпацьку неволю. Посередині стояли міщани, а понад класами — духовенство. Ось основний процес внутрішньої еволюції в Литві.

Придивімся до кожної з цих верств зокрема. Пани-аристократія. Ця верства була не дуже численна: до її складу увійшло близько 20 князівських і 50 боярських фамілій. В старій Русі боярство не було

замкнутим класом: особисті заслуги, багатство, вплив давали доступ до цього класу і «поповим» або «смердям внукам». Тепер до панської верстви увійшли лиш видатніші боярські фамілії, й надалі доступ до неї був замкнений за дуже нечисленими винятками. Удільні князі, сходячи зі сцени як суверенні володарі, робились старшими слугами Великого князя і в панській верстві творили лиш титуловану її частину, не маючи якихось особливих привілеїв. Основною силою панської верстви були земельні латифундії, а головним привілеєм — право мати свої хоругви й власні військові відділи. Ці відділи склалися з кінних воєнків: один кінь виставлявся з 8 селянських «служб» (дворів). Перепис 1528 р. дає нам, наприклад, такі цифри: князі Слуцькі цілою своєю фамілією виставили в поле 433 «коней». Князі Острозькі — 426 коней, Радзивілли — 628. Сапіги — 153, а князі Вишневецькі — всього 98.

Осередком княжих і панських фамілій була Волинь. Тут сиділи князі Острозькі, Сангушки, Чарторійські, Дубровицькі, Збараські, Вишневецькі, Порицькі, Воронецькі, Курцевичі, Четвертинські, Сокольські, Мосальські, Любецькі, Ружинські та інші, усе — потомки удільних князів. Крім них цілий ряд старих панських родів: Боговигини, Монтовти, Загоровські, Семашки, Гулевичі, Чапличі, Козинські — всі вони відігравали видатну роль в політичному й культурному житті краю. Уся ця родова аристократія зосередилась в своїх руках вищу адміністрацію. Уряди гетьмана, канцлера, маршалка на сеймі, підскарб'я, воєводи, каштеляна, старости — це все було в руках представників небагатьох родів. Навіть дрібніші посади намісників і повітових старост перебували переважно в руках аристократії. В її руках опинилась і Рада Великого князівства — сенат і кабінет міністрів вкупі. Основою впливу панства стали фактичні, закріплені звичаєм привілеї. Особливі права аристократії були закріплені спеціальними грамотами — «привілеями» 1492 і 1506 років: 1) Пани діставали імунітет від суду провінціальної адміністрації; 2) на суд Великого князя їх можна було кликати лише за 4 тижні до терміну суду; 3) скарги на панів можна було подавати лиш самому Великому князю або Панам-Раді; 4) князі й пани мали виступати на війні під власною короугою на чолі власних озброєних відділів.

Коли взяти національний склад литовсько-руської аристократії, то природних литвинів серед неї було дуже небагато: переважали старі українські й білоруські князівські та боярські фамілії. Фронта руських князів у половині XV ст. привела до еміграції Глинських, частина княжих родів потроху вимерла, так що клас магнатів став замкненою верствою. Він дуже скоро піддався, як побачимо, полонізації, так що вже в XVII ст. був зовсім втрачений для української народності.

Середньою верствою між аристократією й нижчими верствами люду став військово-службовий клас (бояри, земляни), який згодом прийняв од поляків назву шляхти. Основою цього класу була військова служба. Держава потребувала військові сили. Старі княжі дружини були дуже слабкі й не відповідали новим вимогам часу. Колишні земські полки не годились для далеких походів — отже,

треба було іншої організації. Коштів для утримування постійної великої армії не було. Тому уряд притягає до воєнної служби всіх заможних людей в розмірі, який відповідає доходності їх земельної власності. Так установився принцип служби з землі. Хто ж належав до цього військово-службового стану, з яких елементів він складався? Передовсім «земські бояри», нащадки бідніших боярських фамілій старої Русі, які не увійшли до аристократичної верстви. Далі — воєнні слуги панів (milites, sodales, як звать їх тогочасні акти); нарешті міщани й заможніші селяни, яких задля цього увільнено від «тягла», себто робочих повинностей. До кінця XIV ст. склад верстви був ще дуже рухомий, несконсолідований; тільки з кінця XIV ст. починається процес консолідації. Спочатку литовські великі князі виявили було тенденцію створити привілейовану військову верству з самих лиш литвинів-католиків; в такім дусі були видані привілеї Ягайла 1387 р. і Вітовта 1413 р. Але в процесі боротьби з княжим сепаратизмом великі князі мусили опертись також і на українсько-білоруський службовий елемент, і привілеї Жигимонта 1432 і 1434 рок беруть до уваги й українців та білорусів православної віри, остаточно увільняючи їх від усяких натуральних податків. Привілей Казимира Ягайловича 1447 р. дає право «княжатам, панам, рицарям і боярам» вільно виїздити за кордон «для набуття ліпшого щастя або задля рицарських вчинків». Шляхетські піддані увільнялись від грошової данини, од обов'язку лагодити мости, замки і давати «стації», або постачати Великому князю коней при переїзді й утримувати його в дорозі. Цей обов'язок був пережитком старого руського «полюддя». Суд над підданими оддавався шляхті. Цей привілей вже цілком виразно окреслював соціально-політичне становище шляхти й робив її пануючою верствою. Дальші привілеї вже не додають нічого нового, а тільки підтверджують попередні права. Боротьба за переведення Люблінської унії супроти панської опозиції принесла нову хвилю привілеїв для шляхти, сформульованих у грамотах на ім'я окремих земель: Волині, Київщини і т. д. Нарешті права шляхетського стану знайшли свій повний вираз у Литовському статуті, цьому справжньому кодексі шляхетського права.

Головною державною повинністю була військова служба. Її тільки й виконувала шляхта. Сеймова ухвала 1528 р. установляла, що один кінь ставиться з 8 дворів, так як і для панів — магнатів. Всі шляхтичі ставали під короугою свого повіту. На випадок хвороби треба було вислати замість себе сина або слугу. За неявку або самовільний від'їзд можна було позбутись маєтку.

Паралельно з шляхтою повноправною, привілейованою, можна сказати, пануючою верствою у державі була ще категорія неповноправної: це була збідніла шляхта, яка сиділа цілими гніздами-селями в різних місцях держави, була обложена певними повинностями на користь держави: відбувала замкову службу, сторожеву по границях, поштовою. Звалася ця шляхта «околичною». Її існування нормувалося не писаним правом, а звичаєм, силою факту. Такої шляхти було найбільше на південнім Поділлі коло міста Бару, на Київським Поліссі в Овруцькому повіті, на Чернігівщині коло Любеча

й Остра. Вона мала аналогію до т. зв. «ходачкової» шляхти в Галичині коло Перемишля й Сянока.

З часом різниця між привілейованою й непривілейованою шляхтою зникає: одні підіймаються вгору, стають в ряди звичайної шляхти, другі опускаються до селянського рівня, зберігаючи, правда, свою особисту свободу.

У міру виділення шляхетського стану відбувається виділення й формування міщанства. Стара Русь не знала міщанства, як окремої верстви, хоч міське життя було дуже розвинене: міста були осередком політичного, економічного й культурного життя, але їх «гражани» складались з тих самих елементів, що й «земля». Але вже в кінці XII ст. помічасмо занепад міст і зріст великої земельної власності (особливо в Галичині). Під Литвою цей процес ще більш прискорюється. Вся вага й значення переходять до панів і до шляхти, що сидить на землі. Однак ще Галицько-Волинська держава розуміла вагу міст для торгівлі й промисловості й почала шукати виходу в залюдненні міст чужоземними колоністами, головно німцями. Цим колоністам надавали самоуправу в формі т. зв. німецького або Магдебурзького права. Суть магдебурзького права полягала в увільненні міського населення від юрисдикції урядової адміністрації й в наданні місту самоуправи на корпоративній основі. Міщани складали свою громаду з власним судом і управою — на основі окремих в кожному випадку грамот. На чолі управи ставали виборні бургомістри й ратмани, на чолі суду — вїйт і лавники. Тільки міщани підлягали їх юрисдикції: хто жив у місті, але на землі замкової або єпископській, той уже їй не підлягав.

Хоча перший документ про надання німецького права зберігся лиш від 1339 р. (про надання Болеславом Тройденовичом німецького права місту Сяноку), але можна думати, що фактично німецьке право було заведене по містах Галицько-Волинської держави значно раніше, ще з кінця XIII ст. Та з кінцем XIV ст. починають надавати українським містам самоврядування на німецькому праві литовські князі. Як уже було згадано, в 1374 р. таке право дістав Кам'янець на Поділлі, в 1390 р. Берестя, а далі цілий ряд інших міст. В кінці XV ст. дістав Магдебурзьке право Київ, в XVI — Крем'янець і Луцьк.

Надаючи німецьке право містам, Великі князі Литовські зобов'язували їх тримати в порядку укріплення й відбувати сторожову службу. Особливого значення це набирало по містах, ближчих до границі держави, на півдні й на південному сході, себто на Україні.

Бургомістр і ратмани завідували міськими доходами й видатками. Бургомістр виконував звичайно свої обов'язки лиш один місяць і потім передавав старшому з ратманів, аж доки не перебули всі, а тоді керування верталось до старшого. Вїйт і лавники вибирались на все життя й складали судову колегію. Дуже часто вїйтів призначав сам Великий князь, і такий вїйт зосереджував у своїх руках суд і управу. Судив він разом з присяжними лавниками.

Однак самоуправа мало поліпшила економічне становище міщан. Шляхта забезпечила себе свободою від сплати мита за продук-

ти свого господарства або з краму, який спроваджувала для власного вжитку з-за кордону. Ремісників пани і багато хто з шляхти мали своїх власних. Міщанам заборонено було володіти маєтностями, купленими у шляхти. Отже, міщани були тісно замкнуті в мурах свого міста. Участь в сеймі вони не брали. Над православними міщанами тяжіли ще й конфесійні обмеження, які почались з часів Вітовта і в кінці усунули зовсім русинів від участі в міських урядах. Їх місце в чисто українських містах (таких, як Кам'янець на Поділлі) зайняв чужий напливовий елемент: поляки й німці. А на полі економічним грізними конкурентами були вірмени й жиди.

Нарешті підходимо до основної маси населення — селянства. Його доля й його еволюція тісно зв'язані з долею шляхетського стану. Як уже говорилося, в старій Русі існували такі категорії сільського населення: 1) вільні смерди, 2) напіввільні закупи й 3) невільники. Еволюція була така: невільництво помалу тратить свій елементарний характер, і раби наближуються до становища звичайних вільних селян; але становище останніх з часом погіршується.

Литовсько-руське право ще на початку XVI ст. знає невільну «челядь», призначену здебільшого для хліборобської праці. Частина жила на удержанні з панського двору, друга частина мала свої малі господарства. Статут 1529 р. знає ті самі джерела невільництва, що й стара князівська Русь; полон, походження від невільних батьків, шлюбі з невільницею, заміна смертної кари невільництвом. Але він знає і право викупитись за 7 років. Статут 1566 р. скасовує заміну смертної кари неволею. Нарешті Статут 1588 р. касує невільництво, залишаючи тільки полон, а вся челядь переводиться на селянські «тяглі» ґрунти. Так, каже Грушевський, «невільництво вимерло протягом XVI віку».

Але й од волі для селян залишилось небагато. Вільні селяни ділились на три групи: 1) люди тяглі або работні, 2) данники і 3) слуги путні. Тяглі — це такі, що сиділи на панській землі й платили «оброк» та виконували різні господарські роботи. Вони складали головну масу сільської людності й основну робочу силу панських маєтків. Їхні повинності все зростали. Зрідка натуральні повинності перекладались на гроші.

Данники — це селяни, що платили натурою певну данину з свого господарства. Основою оподаткування служила більша земельна одиниця «дворище». Платили продуктами, рідше грошми. Крім цієї данини зберіглося ще старе полюддя — обов'язок годувати князя та його обоз в переїздах, але й воно було з часом переведено на гроші. До данників належали: бобровники, бортники, псарі, ловці, сокольники, свинухи, конюхи, теслярі, рудники, риболови, дегтярі, млинарі й т. д. Кожен одбував свої повинності продуктами свого виробу або своєї здобичі.

Слуги путні — це селяни служебні, котрі відбували службу, зв'язану з охороною границь держави або замків; також це були різні сільські ремісники: ковалі, боднарі, колесники, які відбували службу працею. Селяни цієї службової категорії особливо багато було

на південному пограниччі Сіверщини й Київщини, на Брацлавщині й на київському Поліссі. Головна їх служба полягала в тому, щоб «конми на войну ходити». Останній київський князь Симеон Олелькович зробив був спробу притягти їх до замкової служби та ще хотів їх примусити «сіно косити й на толоку ходити», але це викликало серед них велике незадоволення. Взагалі ж селяни усіх трьох категорій були перемішані між собою.

Переважним типом селянського господарства було так зване «дворище», велике селище хуторського типу. Таке селище-хутір складалося з одного, двох і більше господарств і перебувало в спільній володінні кількох родин, здебільшого між собою споріднених. На Київщині такі селища-господарства називались «землями», на південній же Київщині в степу появляється пізніше так розповсюджена у нас назва «хутір». Назва двориче вживалася на Волині, на Поліссі, на Поділлі і в Галичині. Іноді вживалося як назва дворича й старе руське слово «дим». Тому що двориче, як уже згадувалося, служило одиницею оподаткування, яке виявлялося в певній «службі» державі хоча би в формі натуральної данини, то слово «служба» вживалося як синонім «дворича». Двориче не мало якогось сталого, раз назавжди виробленого розміру: його розмір залежав від кількості добрих і вільних ґрунтів навкруги, які можна було зайняти силами даного дворича для хліборобського господарства. Але з часом число вільних і незайнятих ґрунтів меншало, потреби держави більшали і от, щоб поставити певні межі для селянської займанщини та щоб підняти доходність земель, в першій лінії земель самого Великого князя, щоб перевести одностайне оподаткування відповідно до доходності ґрунту, в половині XVI ст. була проведена дуже важлива земельна реформа. Було точно перевірено кількість землі в селянських руках і зафіксовано надалі розмір селянського господарства; введена т. зв. «волока», що рівнялась 19,5 десятин. Кожне селянське господарство діставало 1 волоку, боярське — 2. Примусово вводилася трьохпільна система. Всі селяни, осажені на волоках, мали платити певний чинш натурою й грошми, а крім того, робити панщину. Ввесь цей порядок був виложений в т. зв. «Уставі на волоки Господаря его милости во всем великом княжені литовском» 1557 р.

Волочна реформа ще не прикріпляла остаточно селянина до землі: він міг піти геть, посадивши на своє місце іншу особу, але фактично це було тяжко зробити. Селяни підпадали під догляд дрібної адміністрації, втрачалося значення давньої сільської громади, обривався зв'язок, яким вона тримала всіх своїх членів укупі.

Сама праця селян тепер дуже точно регламентувалася: «а ставати до роботи піддані мають, як сонце сходить, а зійти з роботи, як сонце заходить. Відпочинку — годину перед обідом, годину в обід, годину на вечір. Хто не вийде рано на роботу через недбалство, мусить відробити пропущене на другий день». Працювати мали два дні на тиждень.

Волочна реформа була проведена на Берестейщині, Пінщині й Волині. На Наддніпрянщині до кінця XVI ст. держались старі

данні порядки, аж поки там не запанували нові, зв'язані з переходом Українських земель до Польщі.

Правова свідомість суспільства Литовської держави XVI ст. (головно його шляхетської верстви) і взагалі його політичний та соціальний світогляд знайшли найбільш яскравий вираз у законодавчій пам'ятці, що носить назву «Литовського Статуту». Цей кодекс на цілі століття пережив Велике Князівство Литовське (ще 1819 р. він друкувався як збірник діючих законів), він зробився національним правом Лівобережної України й був чинний на значній частині Української території мало не до половини XIX ст. Наукове дослідження Литовського Статуту розпочав польський вчений і відомий діяч на полі освіти Тадеуш Чацький своєю розprawoю «O litewskich i polskich prawach» 1801 р. Ці дослідні продовжували Данилович і Ярошевич, професори університету у Вільні, де інтерес до литовського права, Статуту, як кодексу, мав не тільки наукове, але й чисто практичне значення. Пізніше за студії над Литовським Статутом узялися російські та українські вчені, останні особливо з огляду на те, що Литовський Статут був діючим правом Гетьманщини і взагалі мав великий вплив на українське право. З цих розвідок треба згадати працю Ол. Кістяковського «Права, по котримъ судится малороссійській народъ» (1879), розвідки Баршевського, Владимирського-Буданова, Бершадського, Леонтовича, Ясінського, Демченка, Малиновського, Максимейка. З праць польських учених особливо важливі розвідки Пекосінського. За останні часи інтерес до Литовського Статуту проявився з новою силою в численних розвідках українських учених (С. Борисенко, М. Максимейко, М. Товстоліс), білоруських (І. Лаппо, В. Пічета, Бурдзейка, Забела) і польських (Ст. Кутшеба, С. Еренкройц, С. Пташицький та ін.).

Уже в перших студіях над Литовським Статутом було поставлено питання про його зв'язок з старим руським правом, висловленим головню в «Руській Правді». Більшість учених однодушно погодилися на тому, що саме Литовська Русь, себто Білорусь і Україна, найбільше зберегла й розвинула староруські правові норми і таким робом, на противагу Москві, стала безпосередньою спадкоємицею дотатарської удільної Русі. Підкреслюючи надзвичайну схожість між «Руською Правдою» й Литовським правом (в обсягу цивільного й карного права й в обсягу судового процесу), проф. Максимейко й проф. Ясінський поясняли цю схожість тим, що Руська Правда виникла саме на тій ґрунті, де пізніше виник і Литовський Статут, себто на Київській Русі. Грушевський зробив до цього твердження дуже важливу поправку: Наддніпрянщина, Київська Русь (де повстала Руська Правда) в XIV і XV ст., коли формувалося Литовське право, стояла в дуже слабкій зв'язку з Литовською державою і, наслідком упадку у себе політичного й культурного життя, не могла мати ніякого безпосереднього впливу на формування його права. Підкреслюючи, що найбільшу роль у «зрущенні» Великого Князівства Литовського відіграв не так український, як білоруський елемент, Грушевський вказує, що правні традиції Руської Правди вплинули на Литовський Статут не безпосередньо з України, там, де вони виро-

билися, а з Білорусії, куди вони були занесені і прицеплені київською династією, київською дружиною й кодифікаціями київського права. В новіші часи деякі українські дослідники (М. Максимейко й С. Борисенко) зазначають, що за змістом Литовський Статут поділяється на ті самі рубрики, що й Руська Правда, і навіть відхилення від прийнятої системи в обох пам'ятках ті ж самісенські; вони думають, однак, що цим ще не установлюється неодмінно факт рецепції, запозичення Литовського Статуту з Руської Правди: ця подібність, на їх думку, пояснюється тим, що упорядники обох пам'яток наслідували одні й ті ж зразки й перебували під впливом однакових понять про правні відносини.

Перед виданням Статуту Литовська держава не мала загальнообов'язуючого кодексу, а правувалася, окрім краєвих установ і привілеїв, по своїх місцевих звичаях. Сам уряд ще на початку XVI ст. мав намір знести докупи всі «права», але фактично ініціатива кодифікації належала верстві шляхетській, представники якої на сеймі 1514 р. подали Великому князеві прохання, щоб дав писані права та закони. На сеймі 1522 р. справу порушено знову. Проект Статуту був зложений юристами великокняжої канцелярії, обміркований на кількох сеймах і нарешті ухвалений восени 1529 р. Він не був надрукований, а переписувався для практичного вжитку, через що в тих списках, які збереглися до нашого часу, зустрічаються різні зміни, виправки, додатки. Цей перший Литовський Статут мав 13 розділів, поділених кожен на кілька артикулів. Усіх артикулів було 264. Перший розділ трактував про верховну владу й відношення до неї населення, другий — про «земську оборону», себто про організацію військової служби; третій — про шляхетські вольності, четвертий — про суддів та про суди, всі інші містили норми цивільного й карного права, а також порядок судового процесу. Остаточна редакція Статуту була, безперечно, результатом певної боротьби між панамі-магнатами та шляхтою й фіксувала ту суму прав і привілеїв, які здобула собі шляхетська верства. Шляхті було гарантовано, що її не можна карати «безправно», себто без судового публічного процесу. За шляхтою забезпечувалося володіння землею, яку не можна було одібрати без вини. На суд шляхтича можна було викликати лиш оповістками. Відповідальність шляхтича за злочин установлювалася чисто індивідуально. Коли шляхтича обвинувачували в злочинстві, але вкраденої речі у нього не знаходили, він міг очиститися присягою. Шляхтич діставав право апеляції на суд воеводи або старости просто до Великого князя. Він мав свободу виїзду за кордон. Шляхетські піддані увільнялися від усяких податків і повинностей на користь князя й адміністрації.

За убивство шляхтича платив шляхтич 100 коп грошей «головщини» родині вбитого і стільки ж «вини» Великому князю. За убивство путого боярина, службеного ремісника чи тивуна платилося 20 коп, а за вбивство мужика всього 10 коп. Шляхтич за те, що вдарив шляхтича, платив 10 коп штрафу, але коли б вдарив шляхтича «простий хлоп» або міщанин, то йому врубали руку. За убивство ж шляхтича хлоп платив головою.

За критерій приналежності до шляхетського стану було визнано принцип давності; до шляхетського стану належали ті бояри, які здавна, від кількох поколінь належали до боярства й користувалися з боярських прав. В окремих випадках на доказ шляхетського походження треба було виставити певне число свідків-шляхтичів, які мусили б присягнути, що дана особа «єсть зроду шляхтич». Наново шляхетство можна було набути лиш через надання Великого князя.

Процес збільшення шляхетських прав і привілеїв протягом середини XVI ст. і бажання шляхти закріпити ті права в законодавчому кодексі привели до видання нової редакції Статуту, до т. зв. Другого Литовського Статуту 1566 р. Ця редакція була переведена спеціально обраною в 1551 р. комісією, так само, як і перша була переглянута кілька разів на сеймі й нарешті затверджена. Другий Литовський Статут (так само не друкований, як і перший) мав уже 14 розділів і 366 артикулів. Система й розподіл лишилися ті самі, але значно поширено розділ про шляхетські права й про карні злочинства. Внесено, наприклад, артикул, що чоловікові нешляхетського стану за те, що ганьбив шляхтича, врізується язик. Коли шляхтича вбило кілька шляхтичів гуртом, то за голову вбитого могла бути страчена голова тільки одного з убивців; тоді ж коли шляхтича вбило кілька хлопів, то їх треба було покарати на горло всіх. Слово «боярин» в Другому Литовському Статуті вже майже зовсім не уживається, натомість скрізь стоїть слово «шляхтич».

Та не встигла друга редакція Статуту увійти, як слід, в ужиток, як сталася важлива зміна у житті держави, особливо ж її українських провінцій, — Люблінська унія. Люблінський сейм ухвалив виправлення Литовського Статуту, вибрав комісію й доручив їй зредагувати Статут в тім дусі, щоб погодити його з польськими законами, так щоб по цілій Речі Посполитій суд відбувався одним тим самим способом. Однак комісія, зложена з самих лиш литовців, не думала в'язати себе цією директивою й зредагувала Статут так, що в ньому навіть не згадано було за Люблінську унію і, як каже один з дослідників, — значення Великого Князівства Литовського як самостійної й повноправної держави виступає в ньому з такою ж ясністю й виразністю, що й в Статуті 1566 р. До Статуту внесено артикули, в яких говорилося, що Великий князь під присягою за себе й за своїх нащадків зобов'язувався не порушувати території Великого Князівства й знову прилучити до нього області, од нього одрізані. І взагалі до Статуту внесено ряд артикулів, які йшли врозріз з постановами Люблінської унії. Сам проект, вироблений Комісією, був розглянутий і доповнений литовсько-руськими повітовими сеймиками і спеціальним з'їздом литовсько-руської шляхти, так що вона могла вважати його за вислів волі цілого шляхетського «народу».

Але цей проект через його суперечність з духом і ухвалами Люблінського сейму не міг бути прийнятий польськими членами спільного тепер сейму. Тоді литовські пани й шляхта, використовуючи обставини війни з Московією, добились від короля Стефана Бато-

рія в 1584 р. обіцянки, що він таки проведе нову редакцію Статуту. Та він не встиг цього зробити, бо в 1586 р. вже помер. В часі безкоролів'я трохи не дійшло до розриву між Польщею й Литвою, і новий король Жигимонт III таки затвердив Третій Литовський Статут 1588 р., хоча й без ухвали сейму. Статут 1588 р. був надрукований у Вільні і став діючим правом не тільки на землях обкраяного Великого Князівства Литовського, але й в українських провінціях, які одійшли до Польщі. Він мав значення не тільки права шляхетського, права пануючої привілейованої верстви, але й права «посполитого», всенародного, і яко такий, служив нормою й для чисто народного, так званого копного суду.

Окрім судів державних і статуткових серед українського й білоруського населення Литовської держави існував ще народний, громадський суд, як установа звичаєвого права, відомий під назвою «копи». Цей суд, який новіший дослідник вважає за найяскравіше явище в історії західноруського взагалі, та, зокрема, українського звичаєвого права, звернув на себе увагу в українській і російській історіографії після появи невеликої розвідки київського професора Іванишева «О древнихъ сельскихъ общинахъ Юго-Западной Россіи» (1857). Тепер це питання має вже цілу літературу, серед якої відзначається велика розвідка Ір. Черкаського «Громадський (копний) суд на Україні-Руси XVI — XVIII віків» (1928). Копний суд стояв у тіснім, генетичнім зв'язку з старим вічевим зібранням (в актах копа дуже часто так і називається вічем). Населення певної території складало певного роду союз для охорони себе від злочинних елементів і боротьби з ними. Коли хтось помічав злочин або сам став його жертвою, той скликав «копу», себто віче всіх правоздатних осіб своєї округи, які мусили являтися самі або присилати заступників, щоб учинити слідство й суд. Звичайно перші копні збори, що мали завдання перевести слідство по гарячому сліду, складались з ближчих сусідів і носили назву «гарячої копи». Потім уже сходилась велика копа, що на неї збиралися всі члени округи, і в урочистій обстанові, додержуючись певних обрядів і формальностей, відбувала судовий процес, виносила присуд (на словах або на письмі) і виконувала його. Компетенція копного суду була дуже широка: до неї належали майже всі карні й цивільні справи, які могли виникнути серед населення. До копного суду могли звертатися всі стани суспільства. Копний суд передавав справу як до вищої інстанції — до суду гродського. Туди ж можна було й апелювати на його вирок.

Більшість дослідників відносить початок копного права на часи Руської Правди, себто на XI — XIII ст., і взагалі підкреслює тісний внутрішній зв'язок між копними судами й громадськими вічевими судами старої Русі. Найбільший розквіт практики копних судів, наскільки можна судити з актів, припадає на XVI ст. А додержались вони майже до кінця XVIII ст. Взагалі ж за литовської доби бере свій початок або вже й вповні формується цілий ряд суспільних явищ, яким судилось пізніше відіграти величезну роль в житті українського народу упродовж цілих століть.

- Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V. Львів, 1905.
 Єфименкова О. Історія українського народу. Т. I. Харків, 1922.
 Любавській М. Очеркь исторіи Литовско-Русскаго Государства. М., 1915. Чубатий М. Правне становище українських земель Литовсько-Руської держави під кінець XIV віку // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка. Т. 134—135, 144—145. Львів, 1924—26. Kutrzeba St. Historia państwa polskiego w zagysie. Tom II. Litwa. Lwow, 1921. Любавській М. Областное дѣление и мѣстное управление Литовско-Русскаго государства, М., 1892. Малиновскій І. Рада Великого Княжества Литовскаго въ связи съ Боярской Думой древней Россіи. В 2 т., Томскъ, 1903—1914. Леонтовичъ Ф. Рада великихъ князей Литовскихъ // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. IX — X. 1907. Владимірскій-Буданов М. Рада Великого Князівства Литовського // Записки Соціально-Економічного Відділу Укр. Академії Наук. Т. IV, К., 1926. Леонтовичъ Ф. Правоспособность литовско-русской шляхты // Журналъ Мин. Нар. Просвѣщенія. III V — VII, 1908, II — III, 1909. Ливскій М. Литовско-русскій сеймъ. М., 1901. Максименко Н. Сеймы Литовско-Русскаго Государства до Люблинскої унії. Харьковъ, 1902. Леонтовичъ Ф. Центральныя судебныя учрежденія въ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ // Журналъ Министерства Юстиціи. II. 1910. Лаппо И. Земскій Судъ въ Вел. Кн. Литовскомъ // Журналъ Мин. Нар. Просвѣщенія, VI, 1897; Його ж: Подкоморскій судъ. Там же, VIII, 1899; Його ж: Гродскій судъ. Там же, I, 1908. Довнаръ-Запольскій М. Очерки по організації западно-русскаго крестьянства въ XVI в. К., 1905. Ефименко А. Дворянское землевладѣніе въ Южной Руси, «Русская Мысль», IV — V, 1892 або Збірник «Южная Русь», Т. I, Петербург, 1905. Владимірскій-Будановъ М. Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Литовско-Русскомъ Государствѣ // Київскій сборникъ въ пользу голодающихъ. 1893; український переклад в т. 22 «Руської Історичної Бібліотеки», Львів, 1902. Леонтовичъ Ф. Крестьянскій дворъ въ Литовско-Русскомъ государствѣ // Журналъ Мин. Нар. Просв. II — IV, VII, X, XII, 1896; IV, V, 1897. Довнаръ-Запольскій М. Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонахъ. К., 1901. Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа въ Литовско-Русскомъ Государствѣ, М., 1917. Про устрій міст і німецьке право в Литовсько-Руській державі: Владимірскій-Будановъ М. Нѣмецкое право въ Польщѣ и Литвѣ, «Журналъ Мин. Нар. Просв.» VIII, XI, XII, 1868 (український переклад: «Руська Історична Бібліотека». Т. 23—24, Львів, 1903—1904). Кистяковскій А. Права, по которимъ судится малороссійскій народъ, 1879. Тарановскій Ф. Обзоръ памятниковъ Магдебургскаго права западно-русскихъ городовъ литовской эпохи. Варшава, 1897. Антоновичъ В. Исслѣдованіе о городахъ Юго-Западной Россіи. К., 1870; укр. переклад: «Руська Історична Бібліотека», Т. 23—24, Львів, 1903—1904. Грушевскій А. Города Великого Княжества Литовскаго въ XIV — XVI вв. К., 1918. Про Литовський Статут: Ehrenkreutz S. Stan badan nad statutami litewskimi, «Ateneum Wilénskie». II. 1924. Баршевскій Г. Краткая исторія Литовскаго Статута. К., 1882: Лаппо J. Litevský Statut

a jeho sankce v. r. 1588 // «Sbornik věd pravnych a statnich, Ročník XXII. Praha, 1922; Piekosiński L. Statut litewski // «Rozprawy Akad. Um.» Wydział histor.-filozof. Serja II. T. IV, Krakow, 1900; Борисенко С. Списки Литовського Статута 1529 р. // Праці Комісії Україн. права. Т. VI, К., 1929. Лашенко Р. Литовський Статут, як пам'ятник українського права // Науковий Збірник Українського Університету в Празі. Т. I. Прага, 1923. Про копні суди: Иванишевъ Н. О древнихъ сельскихъ общинахъ Юго-Западной Россіи, К., 1863. (укр. переклад «Руська Істор. Бібліотека». В 22 т. Львів, 1902); Ефименко А. Народний судъ въ Западной Россіи и Копные суды въ Лѣвобережной Украинѣ // «Южная Русь». Т. I. Петербург, 1905; Лашенко Р. Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій // Збірник правничої секції Наукового Т-ва ім. Шевченка Т. I—II, Львів, 1925—27; Черкаський Ір. Громадський (копний) суд на Україні-Руси XVI—XVIII вв. Праці Комісії українського права. Т. 4—5. К., 1928; Яковлів А. Про копні суди на Україні, Науковий Ювілейний Збірник Укр. Університету в Празі. Ч. II Прага, 1930.

Х

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ПОЛЬЩЕЮ. ЇХ ПОЛІТИЧНА Й СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ЕВОЛЮЦІЯ. НАСЛІДКИ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ ДЛЯ СХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ. НАДДНІПРЯНСЬКІ ЗЕМЛІ Й НОВА ЇХ КОЛОНІЗАЦІЯ

Одним з важливіших наслідків Люблінської унії для українського народу було те, що українські землі — і ті, що належали перед тим до Литви (Київщина з Задніпрянщиною, Волинь і Поділля), і ті, що належали вже до Польщі (Галичина з Холмщиною), зійшлися тепер разом в одній державі і, незважаючи на певні різниці в політичному й соціальному устрої, могли знову пізніше зблизитись і впливати взаємно, перш за все на полі духовної культури. Ослаблений матеріально, український елемент західноукраїнських областей все ж зберіг свої національні традиції й, спираючись на моральну й матеріальну підтримку східноукраїнських областей, за дуже короткий час після об'єднання встиг розвинути у себе живий культурно-національний рух, який призвів до загальнонаціонального відродження українського народу.

Але для того, щоб ясніше уявити собі роль західноукраїнських земель у цім відродженні, ми мусимо зупинитись взагалі на становищі цих земель з часу переходу їх під владу Польщі. Польсько-українські змагання, як ми бачили з попередніх розділів, почалися саме за ці західні області, головно за Галичину, ще на світанку нашої історії, ще з часів Володимира Великого. З того часу починаються постійні стосунки між Польщею та Руссю — то мирні, скріплені союзами й династичними зв'язками, то ворожі, які виявлялися у війнах та походах. Стиснута на півночі й на заході німецьким елементом, Польща шукала собі виходу в напрямі на схід і південний схід, використовуючи ослаблення Русі після татарської руйни. Зріст Литовського князівства на сході давав лиш одну можливість експансії на південний схід, на Галичину, і в половині XIV ст., як ми бачили, Галичина стала провінцією польського королівства. На цю першу непольську провінцію королівства спрямувалася з усією силою польська колонізація, польські впливи — політичні й національно-релігійні.

З політичного погляду Галичина в XIV ст. була в значній мірі дезорганізована і, хоч не уступала Польщі культурного погляду, була значно слабша від неї щодо внутрішньої консолідації, вона була ослаблена боярськими усобицями, не мала сильної влади, а маса населення давно вже була відучена від якоїсь участі в політичному житті. Супроти того наступала на неї держава, король якої знав,

і просто шляхтичів; 2) з бояр та шляхти, що, сидючи безпосередньо під королем, були обтяжені різними службовими обов'язками: замковими, сторожевими, конюшими та ін. Така неповноправна шляхта оселилася більшими гніздами в околицях Сянока, в околиці Медики біля Перемишля й навкруги Бару на Поділлі. Вона мала аналогію собі в подібній службовій шляхті під литовським володінням в Овруцькому повіті на Київщині, коло Любеча й Остра на Чернігівщині.

Зрівняна й еліта з масою польського шляхетства, живучи під польським правом і маючи раз у раз діло з польськими установами, українська шляхта руських провінцій дуже легко піддавалася полонізації. Тільки в більш глухих і далеких від центру околицях, на Поділлі задержала вона своє національне обличчя ще на кілька століть в своїй масі — принаймні до кінця XVII ст.

Ще на початку XV ст. трималися в значнім числі представники старих місцевих родів, їх імена фігурують в різних урядових актах, і вони займають іноді урядові посади, виборні або королівські. В XVI ст., як констатує Грушевський, значних родів, які держалися української народності, в Галичині вже не було, і мало вже було навіть заможнішої шляхти, яка б держалася української народності. Тільки дрібна шляхта, якій незможність не давала спроби доступитися вищого рівня освіти й культурності, зберігала свою українську народність, і до неї в XVII ст. прилучилися майже всі ті українські роди, що, розмножившись і підупавши, відсунуті від усього, що несло доходи і впливи, ще не вигасли й не спольщилися протягом XVI ст.

Шляхта північно-західних українських земель — Холмщини і Підляшшя піддалася полонізації ще швидше, ніж у Галичині, тим більше, що серед неї рано оселилося багато дрібної польської шляхти з сусідніх Мазовії й Малої Польщі.

У той час як руська шляхта, дістаючи права коронної, дуже виграла з погляду соціального, стаючи вповні упривілейованою верствою, руське міщанство, переходячи під Польщу, могло тільки щось втратити, а не виграти. Діло в тім, що в самій Польщі міщанство не мало особливо блискучих перспектив. Сейми XV ст. виносили ухвали, згідно з якими міщанам заборонялося володіти землею, а увільнення шляхти від мита за продукти імпорту й експорту завдавало великої шкоди інтересам міщанської торгівлі й промислу. Позбавлені участі в сеймі, міщани були витіснені зовсім з політичного життя. Німецьке право, яке стало ширитись ще за руських часів, а під Польщею стало явищем загальним, вело до тісного обмеження міщан в границях мурів кожного окремого міста, поривало зв'язок між містом і околицями людністю. Та найбільший удар українському міщанству при заведенні німецького права наносився тим, що в привілеях на Магдебурзьке право звичайно говорилося, що міські уряди можуть займати тільки католики, а що католиками були лиш німці та поляки, то вони скоро зосередили в своїх руках усю муніципальну управу, обмежуючи русинів в

торгівлі, в ремеслах, в купуванні будинків, присудах, у відправлюванні церковних обрядів і церемоній.

Становище православної церкви і духовенства так само погіршало, але про це мова буде далі, в огляді церковного життя. Тепер же поглянемо, в якому стані опинилася головна маса українського населення — селянство.

У Галичині так само, як і по інших областях старої України-Русі, основною селянською верствою були вільні й економічно-самостійні смерди, які сиділи на своїх власних ґрунтах. Поруч них були різні категорії селян безземельних, що працювали на чужій землі й тому були обмежені також і в своїх громадянських правах. Нарешті, існувала й категорія невольників-рабів. Економічна й політична еволюція селянства йшла, як знаємо, в тім напрямі, що безземельні й невольні категорії поповнювалися за рахунок селян-власників. Селянські землі переходили в руки бояр, які орудували працею людей невольних і панів-вільних. Щодо XIV ст. ми не маємо майже ніяких документів, які могли б освітити становище селянської верстви й її еволюцію. Для XV, а особливо XVI ст., ми розпоряджаємо вже багатим матеріалом в формі т. зв. люстрацій королівщин, себто описів королівських маєтків. Ці люстрації переводилися на основі сеймових постанов і робились з завданням зрев'ювати й наказу особливими комісіями, які мали завдання зрев'ювати й зложити інвентарі доходів з маєтностей. Так, в 1563 р. було переведено люстрацію королівщин в землях Галицькій і Перемишльській, а в 1565 р. на Поділлі, в Сяноцькій землі, Холмській, Белзькій і Львівській. В результаті цих ревізій одержано надзвичайно цінний матеріал; зібрано відомості географічні, економічно-господарські, побутові, історичні, складено реєстри людності й інвентар доходів; взагалі — маємо картину заселення й господарського стану, а головне — стану сільської людності. Матеріал зібрано не тільки про села королівські, але й про приватні маєтки, якщо права власників цих маєтків на володіння ними не були зовсім певні. Так само описувано колишні приватні маєтки, пізніше виміняні або сконфісковані. Ці матеріали, що переходять головно у варшавських та галицьких архівах, були опубліковані головно Грушевським у «Джерелах до історії України-Русі» (1895-1910), почасти Владимирським-Будановим в т. 2, ч. VI «Архива Юго-Западной России», який опублікував між іншим особливо цінний опис Ратенського староства (Холмщина й українське Полісся, верхів'я Прип'яті) початку XVI ст., в цім глухім кутку збереглося багато архаїчних пережитків і вживано ще стародавню термінологію. Отже, матеріал люстрацій дає нам змогу ясніше уявити собі економічне й правне становище селян не тільки в королівських маєтках, де вони мали змогу більше задержати свій старий побут, але й в маєтках панських та шляхетських.

У XV ст. колишні невольні й півневільні люди, що їх раніше називали закупами, сябрами та іншими іменами, виступають під іменем селян тяглих (glebae adscripti), а смерди під іменем данників. Процес зміни старих форм пішов у тім напрямку, що становище невольних під польським пануванням покращало, а вільних погіршало.

ло, бо все рівнялося на безземельного, обтяженого панщиною робітника. Під владою Польщі староруський принцип селянської власності зустрівся з польським принципом, що право власності на землю належить її привілейованому державцеві, князю, шляхтичу, церкві, а селянину прислуговує лиш право користуватися землею. Спочатку видно було певні уступки, певний компроміс, але з часом польське право взяло гору. Право вільного переходу селян з одного господарства на друге помалу обмежується, а потім і зовсім скасовується. В 1435 р. шляхта Галицької землі ухвалила, що селянин може вийти лиш раз на рік по Різді й має дати панові копу грошей, міру пшениці, дві колоди вівса, чотири руські калачі, четверо курей, віз сіна й віз дерева. Давши це все, він міг вільно відійти. Сейм 1505 р., що відбувся в Радомі, постановив, що селянин взагалі не може відійти без згоди свого пана. Поруч із тим селян виключено з загальної юрисдикції й піддано під юрисдикцію пана, на чий землі він сидів.

З актів XV ст. видно, що скрізь існувала вже панщина, хоч ще й невелика: в середньому 14 днів на рік. В 1447 р. шляхта Холмської землі на своїм сеймику в Красноставі ухвалила, щоб селянин окрім грошового чиншу своєму панові (по півгривни на рік) і певної кількості продуктів, працював один день на тиждень, а крім того ще два дні на рік: один при сівбі озимій і другий — яровій. Понад те мали ще селяни на заклик свого пана, на його харчах, виходити на толоку й робити, «скільки пан схоче і скільки буде треба». Так само селяни були зобов'язані поправляти своїм панам греблі й млини, «коли буде треба». Сейм в Торуні 1519 р. постановив, що всі селяни по маєтках королівських і шляхетських мали робити один день на тиждень на короля або на своїх панів. І цей один день був мінімум панщини. Матеріали з люстрацій показують, що розмір панщини протягом XVI ст. усе зростав.

Говорячи про панщизняні повинності, треба мати на увазі певну різницю, яка існувала в практиці сіл, які були осажені на праві німецьким і на праві волоським.

В основі устрою сіл, осажених на німецьким праві, лежав устрій міст з німецьким правом, тільки що він тут був простіший. Осадник німець або поляк, заплативши певну суму урядові або панові, засновував на певнім місці село «in jure teutonico», як тоді називалося. Він сам діставав привілей на те, щоб бути дідичним війтом в тому селі й одержувати з нього певні доходи. Він ставав ніби другим дідичем: старшиною села й посередником між селом і паном, а також і суддею. Села, осажені на німецьким праві, платили власникові землі тільки чинш. Але з часом пани почали насідати й на ці села, позбавляючи війтів їх привілеїв або викупали їх і заводили панщину по цих селах з німецьким правом. Уже в другій половині XVI ст. фактична різниця між селами старого «русського права» й німецького права майже зникає.

Села волоського права існували в Галичині й на Холмщині. Інші українські землі цього не мали. Волоське право було занесено з Угорщини, з Молдавії й Семигорода, де така форма звісна вже

з кінця XVII ст. До українських земель її було занесено під впливом Угорщини й її участі в українській житті XIII-XIV ст., а також самими волохами-колоністами. Найстарша документальна звістка про осадку на волоським праві в Галичині походить з 1378 р. Осадчий (в Угорщині — «кнез») за певну суму грошей дістав привілей осадити село й бути в ньому дідичним старшиною. Він діставав певний шматок ґрунту, одну третину чиншів, даней і судових доходів, право поставити млин, іноді й право на певну панщину селян. Як установлюють дослідники волоського права (особливо професор Р. Кайндль), ідея волоського права була позичена у німецького права. Головна різниця полягала в тім, що осадчі на волоським праві були переважно русини й мали своїх селян «судити своїм руським правом». Коли німецьке право на українських землях почали надавати лиш католикам, отже, лиш німцям та полякам, то українське населення під орудою «волоського» права діставало фактично варіант німецького права.

Устрій і господарство сіл на волоським праві були більш пристосовані до пастушого побуту, особливо щодо характеру чиншів і даней. Але панщина заводиться в половині XVI ст. й тут: установлюється праця 14 днів на рік. Іноді селяни відкуповувалися від неї, але кінець-кінцем потреба в робочих руках у зв'язку з розвитком панського господарства призвела до загального установлення панщини. За дуже рідкими винятками привілейоване становище сіл на волоським праві супроти сіл руського права зникає в другій половині XVI ст.

Отже, як бачимо, села на німецьким й на волоським праві зрештою опиняються в становищі, мало чим відмінним від звичайних сіл руського права. Відомості з люстрацій показують, що в другій половині XVI ст. практика панщини значно розвинулася й поширилася супроти сеймової постанови 1519 р. в Торуні: середньою невисокою нормою стає дводенна панщина, два дні на тиждень. Села з одноденною панщиною стають вже рідкістю, а з другого боку, зберігалися скарги на те, що подекуди пани вимагали вже щоденної панщини. Як думає Грушевський, працювали, однак, не цілий день, а певну частину. Поруч панщини існували ще й інші натуральні одробітки, які характеризуються по документах тим, що селяни «роблять, що (їм) скажуть», отже, возять дрова з лісу, возять борошно з млину до двора, їздять з продуктами до міста й т. п.

Взагалі треба сказати, що розвиток великого й середнього господарства в Польщі, що в зв'язку з загальною економічною ситуацією в Європі досяг найбільшого розмаху в половині XVI ст., відбився на становищі селянської маси негативно. Старовина майже скрізь була скасована, заведено нові порядки, збільшено натуральні повинності й закріплено панщину. Польський уряд, бачачи з численних скарг, які надходили особливо під час ревізій на різні обтяження й надужиття, робив спроби прийти на поміч, але не міг нічого зробити, бо виконавці його розпоряджень класово належали до тієї самої шляхетської верстви, яка позаводила тяжкі для селян порядки. Селяни драгувалися. Серед них росло глухе незадоволення. Часом вони відмовлялися виконувати неприйнятні для них розпорядження,

не виконували королівські універсали і зневажали їх. Більш активні й непокірні тікали в гори, формували загони опришків. Серед них нарастали той настрій, який привів до одвертих вибухів у половині XVII ст., коли в Галичині з'явилися козацькі полки Богдана Хмельницького.

За Люблінською унією більша частина українських земель, як ми бачили, увійшла до складу Польської Корони: Галичина, Холмщина й Підляшшя вже в XIV ст. були прилучені до Польщі; тепер були прилучені ще Поділля, Волинь, Київщина й широкі задніпрянські простори, південна Чернігівщина й теперішня Полтавщина. Під Литвою залишилися тільки північно-західні окраїни: Берестейщина й Пінщина. Сіверщина вже з початку XVI ст. одійшла до Москви, а Закарпаття, після короткого перебування під владою галицьких князів, залишилося під Угорщиною. Отже, основна маса українських земель з своїми історичними осередками (крім Чернігова, який, однак, як побачимо, також опинився в початку XVII ст. під Польщею) була тепер об'єднана приналежністю до одної держави, під одним спільним правом і режимом.

Як уже було згадано, всі українські землі було поділено на 6 воєводств: Белзьке, Подільське, Руське, Брацлавське, Волинське й Київське. На степових окраїнах, на південній Київщині й на Поділлі сиділи коронні старости з широкою адміністративною й судовою компетенцією. Таких старостів було 8. Кожне воєводство мало свої сеймики й посиляло своїх депутатів до Варшави на сейм. Для Волинського, Брацлавського й Київського воєводств залишено Литовський Статут і українську мову в діловодстві. Як найвищу судову установу для цих земель засновано «Трибунал» у Луцьку, перенесений року 1589 до Любліна. В ньому засідали як судді по 4 або по 5 депутатів від кожного воєводства, обрані шляхтою. Це вело до політичного зближення української шляхти й панів із польськими вищими верствами й відкривало широкий шлях польським впливам в усіх ділянках життя.

Та ледве чи не найважливішим наслідком Люблінської унії були ті зміни в соціальному й економічному укладі українських земель, які повела за собою колонізація Наддніпрянських земель. Ми бачили, що наслідком татарської руйни в половині XIII ст., а потім нової хвилі татарських погромів з кінця XV ст. українські землі значно обезлюдніли. Населення покинуло відкриті й нічим не захищені степові простори й посунуло на північ і на північний захід, в область лісів і боліт. В кінці XV ст. найбільш залюдненою областю на Україні була Волинь. За обчисленнями польського історика Ал. Яблоновського, Волинське воєводство (яке складалось з повітів Луцького, Володимирського й Крем'янецького й обіймало приблизно 2/3 населення. Новіший український дослідник (Ол. Баранович) обрахував, що в 1629 р. Волинське воєводство мало понад 665 000 населення й було залюднене густіше, ніж тодішні Пруссія, Данія, Шотландія й Померанія. Велику різницю між цифрами Яблоновського й своїми пояснює Баранович не так великим зростом населення між

1578 і 1629 роками, як просто недостатністю обрахунку Яблоновського. Ця велика маса складалась з 655 000 селянської людності, яка перебувала в залежності від невеликого числа поміщиків, всього 250 фамілій і груп юридичних осіб. Серед них було 13 магнатів, яким належало більше половини землі й селянських на ній господарств — «димів». В числі цих магнатів були князі Острозькі, Заславські, Любомирські, Збаразькі, Корецькі, Вишневецькі, Чарторийські та інші дуки.

Порівняно густо була населена північна Київщина, хоча й вона, а особливо середня київська околиця були страшенно спустошені в часи татарських погромів у кінці XV ст. Багато населених пунктів тоді зовсім зникло, і по них зосталася сама згадка. Усі головні міста, починаючи з самого Києва, мусили бути добре укріплені, і тільки під охороною цих укріплень могло провадитись яесь торгівельне й промислове життя. Як видно з люстрацій 1552 р., київський замок на горі Кисілівці над Подолом був обведений кам'яними мурами з 15 вежами, а торгівельне життя тулилось внизу в Поділлі, де були й колонії литовська, польська та вірменська. Інших міст Київщини були сильно укріплені Чорнобиль, Мозир, Овруч, Житомир. На півдні понад Дніпром значнішими пунктами були тільки Канів та Черкаси.

До Київського воєводства належали й Задніпрянщина, колишня Переяславська земля, здобута Литовською державою за часів Вітовта, навіть за формальною уступкою її з боку Орди. Вона знову почала була заселюватися, й її осадки за часів князя Симеона Олельковича (1455—1470) досягли до річок Самари на півдні й Оскола на сході. Ми знаємо, що в ці часи понад Сулою були обширні володіння князів Глинських. Руїна Менглі-Гірея в 1482 р. завдала страшного удару цій колонізації, повернувши Задніпрянщину мало не в таку пустелю, якою вона зробилася була після Батиевого погрому. Як бачимо з люстрацій половини XVI ст., Задніпрянщина перебувала в сфері адміністративного й економічного впливу старостів Канівського й Черкаського, а почасти самого Києва. Притягуючи до себе увагу мешканців цих трьох міст та їх околиць своїми природними багатствами, ця обширна територія стала тереном так званого уходницького господарства: земляни, бояри, міщани, козаки ходили далеко вглиб Задніпрянщини для експлуатації її природних багатств: ловля звіра, особливо «боброві гони», рибальство, пасічництво — ось головні форми цього уходництва в значній мірі промислу. Як бачимо далі, на ґрунті цього уходництва в значній мірі розвинулася й козаччина. В уходницькому господарстві брали участь й деякі монастирі, а прибуток з них мали старости канівський і черкаський. Не можна думати, однак, щоб місцеве населення Задніпрянщини, особливо в північно-західному куті, що складав область колишньої Переяславщини, зникло цілком і після руйни кінця XV ст. В XVI ст. воно появляється тут знову під іменем «севруків». Більшість учених схиляється до думки, що севруки — це стара місцева людність південної Сіверщини й Переяславської землі, з певною домішкою турського елемента; в часі руйн вона розбігалася,

переховувалася по більш захищених місцях і потім знову повертала-ся на старі попелища.

Сама Сіверщина за литовських часів не зазнавала таких наїздів і руїн, як інші українські землі, й тому була залюднена доволі густо, особливо головна її частина на північ від лінії Сейму й Десни. Більшу частину літописних назв і багато сучасних зустрічаємо серед назв її населених пунктів на початку XVI ст. Тільки південна смуга, яка прилягала до колишньої Переяславщини, зосталася дуже мало-залюдненою й служила для чернігівців і інших задеснянців тереном таких же уходів, як і Полтавщина для канівців та черкасців. Але саме на початку XVI ст. Чернігово-Сіверська область була уступлена Москві. За Литвою залишилась тільки вузька смуга вздовж лівого берега Дніпра з Любечем, район нижньої Десни з Остром і потім південна погранична смуга пізніших повітів Остерського, Козелецького, Ніжинського й Борзенського. Отже, можна сказати, що Задні-пряничина одійшла до Польщі як дуже рідко заселена область, як «Дике поле», яким була й південна Київщина й південно-східне Поділля. Але це «Дике поле» мало найкращий чорнозем у Європі, це були землі, надзвичайно багаті природними дарами й наділені прекрасним кліматом, це була дійсна «обітована земля», за опанування якої для хліборобської культури цілі покоління українського народу клали свої голови у боротьбі з кочовим азіатським світом.

На основі постанов Люблінської унії впали заборони для підданих Польської Корони здобувати землю на колишніх областях Великого Князівства Литовського. При роздаванні земельних маєтків король не був більше обмежений національністю. Для поляків це мало велике значення: в самій Польщі вже майже не було порожніх земель, а на Україні стояли порожнем і притім багаті, родючі, великі простори. Якраз тоді в другій половині XVI ст. наступила в Європі така економічна ситуація, що ведення сільського господарства в широких розмірах давало для польських поміщиків величезні прибутки: занепад сільського господарства в Іспанії викликав великий попит на продукти сільського господарства з Польщі в цілому ряді країн: у Франції, Італії, Португалії, навіть самій Іспанії. Так само, як ще в XV ст. в зв'язку зі знищенням лісів у середній та західній Європі розвинувся попит на ліс, який вивозився (властиво сплавлявся по річках) з Польщі й Литви, так тепер розвивається попит на хліб зі сходу. Експорт цього хліба зосереджувався в Балтійських портах, головню в Данцігу, де посередниками були голландські купці. Ціни на хліб росли надзвичайно швидко. Зростання цін робило дуже вигідною сільську господарку, викликало інтенсифікацію сільського господарства, заходи до розширення площ орної землі, до здобування нових просторів під господарство. Польські пани зараз же після унії починають випрошувати у короля грамоти на порожні, але надзвичайно родючі землі на Україні — фактично влада була в їх руках, і тому їм не тяжко було діставати прохане. Поруч польських панів випрошують собі величезні земельні маєтки й пани українські. Один з перших королів після вимертя разом з Жигимонтом-Августом II династії Ягеллонів — король Стефан Баторій дуже охоче

роздавав землю, маючи на увазі, що власники подарованих латифундій подбають про їх колонізацію й оборону. Вже в рік унії — в 1569 р. зроблено ревізію всіх пустопорожніх земель у воєводствах Волинському, Подільському, Брацлавському, і сюди зараз спрямувався переселенський рух. Ще більш широко пішла роздача земель за короля Жигимонта III Вази. Українськими землями король наго-роджував своїх партизанів, які помогли йому захопити польський престол. Сеймова постанова 1590 р. надала королю повне й необмежене право роздавання земель. Внаслідок цього на Україні дуже скоро почали виростати величезні латифундії. Так, наприклад, винницький староста Каліновський дістав пустинь «Умань», цілу тепе-ницьку південну Київщину. В 1580 р. канівським й черкаським старо-стою стає князь Олександр Вишневецький, чий брат Михайло також був перед тим старостою. Він захоплює величезні простори землі в середній Полтавщині, майже цілу її третину і береться енергійно за її колонізацію. Постають десятки міст (Лубни, Ромен, Пирятин, Прилуки та ін.), сотні сіл, величезні господарства. І так чимало польських, а за їх прикладом і українських панів дістало великі земельні простори, котрі зараз же треба було заселити й упорядкувати, щоб дістати дохід з новозаведеного господарства.

У самій Польщі й на її західноукраїнських землях до половини XVI ст. вже цілком запанували кріпацькі відносини. Закон 1573 р. установив повну владу поміщиків над селянами. Заселяючи землі на українських просторах і закликаючи туди селян із внутрішніх провінцій, пани мусили давати їм різні пільги й свободи. Відкриття нових просторів з багатою родючою землею й з більш вільними умовами життя викликало масовий рух селянства на схід. Цей рух ішов головню з Волині, Поділля, Галичини, Холмщини й Полісся. Польський вчений Яблоновський висловив був погляд, що селянська колонізація мала польський етнографічний характер, що нібито на Україну переселялись селяни-поляки з Мазовії й Малої Польщі. Але дослідни Владимирського-Буданова, Грушевського, Лазаревського точно установили, що рух ішов з Волині, Полісся, Поділля: назви сіл на нових місцях ті самі, що й там, ті самі прізвища, той самий побут: та й перекази старих дідів, зафіксовані пізніше під час ревізій, точно зазначають місця, звідки прибули перші колоністи. Так само Яблоновський надає головну роль в заселенні українських просторів старостам і магнатам, а також польському урядові. В одній своїй праці він каже, що унія 1569 р. становить собою епоху в розвитку колонізаційного руху, який мав наповнити новим життям пустині України. Ініціативу в справі осадництва бере на початку сам уряд: головним для того мотивом була очевидно, пекуча потреба запевнити південному пограничю України оборону, а зовсім не якісь меркантильно-економічні міркування. Грушевський і Владимирський-Буданов за головний чинник уважають самостійний рух українського населення, яке шукало волі і цю волю могло осягти лиш на порожніх просторах Наддніпрянщини. Вони кажуть, що першими колонізаторами була українська людність. Вони кажуть, що першими колонізаторами була українська людність, отсі земляни, бояри, міщани, козаки, а вже по їх слідах ішли шляхта

й магнати, щоб ширше експлуатувати природні багатства краю силами тої людності, яка сюди приходила й оселялась. Щоб привабити селян, пани їм давали пільги від усяких повинностей на довгий час, від 20 до 40 років. Населення радо йшло на такі умови, хоч на нових місцях грозила йому постійна небезпека від татар. Тому здебільшого сюди в степи йшов найбільш одважний і енергійний елемент, котрий волів небезпеку вільного життя, ніж спокійну працю, але в умовах кріпацької неволі.

Як би там не було, але протягом кількох десятків літ після Люблінської унії відбувся колосальний процес колонізації величезних просторів середньої і південної Київщини й майже цілої сьогоднішньої Полтавщини, себто обширу, який ще недавно перед тим носив офіційну назву Дикого Степу. Земля опинилась у власності кількох десятків магнатських фамілій, котрі побудували міста, містечка, укріплені замки, посаджували села. По цих селах розселилась українська хліборобська людність, котра мешкала перед тим більш густо, більш сконцентровано на західних українських землях, на Волині, Поділлі, Поліссі, північній Київщині. Користуючись з пільгових років, вона перші часи почувала себе зовсім вільно й виявила велику енергію в опануванні Дикого Степу і пристосуванні його до хліборобської культури. Але з часом ця свобода почала дуже обмежуватись. Насунула маса дрібної шляхти в ролі панських адміністраторів, управителів маєтків, орендаторів. Населення скоро знову почало відчувати на собі ту докучливу опіку, яка дошкуляла йому на старих місцях. Та й самі магнати поспішали використати свої нові володіння, що можна було досягти заведенням примусової праці в господарстві, себто тої ж самої панщини, хоч і не в такій тяжкій формі, як в глибині Польщі. Але населення реагувало навіть на невеликий примус далеко не так спокійно й покійно, як на місцях, де панщина вже увійшла в традицію. Тут, серед широких, малозаселених просторів, селяни звикли до більш незалежного, самостійного життя, повсякчасна небезпека від татарських наскоків виробляла в них сміливий, військовий дух, привчала володіти зброєю. Сама місцева адміністрація мусила часами мобілізувати сили місцевого населення, щоб оборонитись від татар. Взагалі потреба охорони краю стояла на першому плані, була насущним питанням життя. І якраз тоді, відповідаючи місцевим умовам і місцевим потребам, формується й виступає на громадську арену суспільна верства, якій в близькому часі судилося відіграти величезну роль в житті цілого краю. Це була козаччина.

ЛІТЕРАТУРА

- Загальна: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. У. Львів, 1905. К., 1907. Т. VI. Ефименкова Ол. Історія українського народу. Харків, 1922 Т. 1, (або рос. видання: История украинского народа, Т. 1. Петербург, 1906).
- Про західноукраїнські землі під Польщею: Линниченко И. Юри-

дическія форми землевладдіння и судьба древне-русского боярства въ Юго-Западной Руси XIV-XV вв. // «Юридическій Вѣстникъ», VII-VIII, 1892; Йо-го ж: Черты изъ истории сословій Галицкой Руси XIV—XV вв. М., 1894 (укр. видання в т. VII «Руської історичної Бібліотеки», Львів, 1898). 1894 (укр. видання в т. VII «Руської історичної Бібліотеки», wschodniej w Szaraniewicz I. Rys wewnetrznych stosunkow Galicyi wschodniej w drugiej polowie pietnastego wieku. Lwow, 1869. Jablonowski A. Zrodla dziejowe. T. XVIII. Cz. 2. Rus Czerwona. Warszawa, 1903. Див. також: «Pisma». Warszawa, 1910. Т. 1. Lozinski W. Prawem i lewem. Lwow, 1903. Владимирскій-Будановъ М. Населеніе Юго-Западной Россіи второй половины XV в. до Люблинской уніи // «Архивъ Юго-Западной Россіи». К., 1890. Ч. VII. Т. 2. Грушевський М. Економічний стан селян на Подністров'ю галицьким в середині XVI в. // «Джерела до історії України-Руси». Львів, 1895, Т. 1. Його ж: Економічний стан селян в Перемишльському старостві в середині XVI в. Львів, 1897; Т. II. Його ж: Економічне становище селян в Сяноцькому старостві в середині XVI в. Львів, 1900; Т. III. Його ж: Економічне становище львівських селян в середині XVI в. Львів, 1903. Т. VII. Крип'якевич І. Русини у Львові в першій половині XVI в. // «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка». Львів, 1909. Т. 77, 78, 79.

Українські землі в XVI ст. й їх заселення: Грушевський М. Барське староство. К., 1894; Його ж: Южно-Русские гоподарскіе замки в половинѣ XVI ст. К., 1890; Довнаръ-Запольскій М. Украинские староства въ XVI вѣкѣ. К., 1908 (вступна розвідка до т. 5 частини VIII Архива Юго-Западной Россіи); Антоновичъ В. О крестьянахъ Юго-Западной Россіи // «Архивъ Юго-Западной Россіи». К., 1870. Ч. VI, Т. 2. (укр. пер. в XXI т. «Руської Історичної Бібліотеки». Львів, 1901); Новицкій И. Очеркъ истории крестьянского сословія въ Юго-Западной Россіи в XV—XVIII вв. // Архивъ Юго-Западной Россіи. К., 1876. Ч. VI. Т. 1. (укр. пер. в XXI т. «Руськ. Істор. Бібл.»). Jablonowski A. Zrodla dziejowe. Zieme guskie. Wolun, Podole, Warszawa, 1889. Т. XIX. Ukraina (Kijow-Braclaw), Warszawa, 1897. Т. XXII. (див. також «Pisma Jablonowskiego A. Т. 1—3; Warszawa, 1919—1921). Львовережная Украина въ XV-XVII ст. (це є переклад розвідки Яблоновського «Zadniproze», «Кіевская Старина»). 1896. IV—VI. Jablonowski A. Historja Rusi Poludniowej do upadku Rzeczy Pospolitej Polskiej, Krakow, 1912. Лазаревскій А. Лубенщина и князя Вишневецкіе // «Кіевская Старина». 1896. Т. III. (і окремо. К., 1896). Грушевський М. Господарство польського магната на Задніпров'ю // Записки Українського Наукового Товариства у Києві. К., 1908 Т. I. (передруковано в книзі «Студії з економічної історії України». К., 1918). Баранович Ол. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство. К., 1931. Падалка Л. Прошлое Полтавской территории и ея заселеніе. Полтава, 1914.

XI

РІЗНІ ПОГЛЯДИ НА ПРИЧИНИ Й ХАРАКТЕР ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН XVI — XVII ст. ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ. УМОВИ Й ОБСТАВИНИ ФОРМУВАННЯ КОЗАЧЧИНИ

Уже наприкінці XVI ст. нові форми політичного й соціально-економічного укладу життя, які стали закріплюватись на східноукраїнських землях після Люблінської унії, починають викликати до себе опозицію з боку широких верств місцевого українського населення. Ця опозиція дуже скоро переходить в одверті конфлікти, які згодом ускладнюються ще й через питання релігійні. В цих конфліктах українського населення з новим режимом козаचना відіграла провідну роль. Тут ми підходимо до одного з основних питань нової української історії, до козацько-польської боротьби, яка в половині XVI ст. переходить в широку національну й соціальну революцію українського народу. Цілком зрозуміло, що як в українській, так і в польській історіографії історія цієї боротьби займає дуже значне місце. Нема нічого дивного, що обидві сторони мають неоднакові погляди на причини й навіть на характер цієї вікової боротьби двох сусідніх, споріднених і близьких історичною долею народів. Не залишилася безсторонньою й третя сторона — російська, для якої утиски над українським народом, а особливо над православною вірою в старій польській Речі Посполитій, служили немов історичним оправданням тих утисків, яких зазнавала польська народність у Росії після упадку Речі Посполитої й невдалих польських повстань.

Я не буду тут зупинятися на старій українській і польській історіографії — і та, і друга сторона ставлять і стараються розв'язати питання про причини польсько-української боротьби вже в XVII ст. — а перейду просто до нових часів, коли почалися спроби освітлити тяжке історичне питання науковим способом, за допомогою історичних дослідів.

У 1857 р. два історики — польський М. І. Грабовський і український П. Куліш умістили в однім українським виданні («Записки о Южной Руси», т. 2) по статті на одну й ту саму тему. Обидві статті носили однаковий титул: «Про причини взаємної ворожнечі поляків і українців в XVII віці». Обидва учені не однаково поясняли ці причини. Грабовський підносив заслуги польського елемента в ділі колонізації й оборони краю; він підкреслював дух релігійної толеранції з польського боку й брак

адміністраційного та панського гніту над українською людністю. Козаччина, на його думку, виросла й розвинулась на ґрунті повної політичної свободи. Не польський уряд був винен в конфліктах, які виникли між козаками й Польщею, а насильства польських жовнірів і сурові способи приборкання незадоволених козаків. Це обурило народ. Стремління запровадити церковну унію, яка так обурювала український народ, диктувалась зовсім не бажанням придушити релігійну свободу, а звичайною в ті часи політикою уніфікації держави через заведення одностайного релігійного обряду.

Куліш на це відповідав у своїй статті, що причиною боротьби були шляхецькі погляди на народ: козаків і селян уважано за нищі істоти, над якими шляхта й пани могли знущатись, скільки хотіли. Отже, боротьба велась з-за ображеного почуття людської гідності. На ґрунті польської державності зустрілись дві цілком протилежні іх світоглядам народності; одна репрезентувала погляди аристократичні, друга демократичні. Виявилось, що існувати спільно в одних умовах вони не можуть.

Треба зазначити, що пізніше Куліш змінив свої погляди на козачину в значній мірі під впливом польської історіографії. Він став дивитись на козачину як на силу, що виявила більше руйнівчих, антидержавних нахилів, ніж творчих; він обвинувачував її в руйнуванні культури на Україні, а польських панів готовий був уважати за культуртрегерів, що старались приборкати козачину як перешкоду для мирної праці й для успіхів цивілізації.

Первісні погляди Куліша піддержав і розвинув другий український історик М. Максимович. Він спростовував заслуги поляків в ділі колонізації України і заперечував, щоб польське панування несло з собою мир і свободу. Народні пісні говорять про зовсім інше. Не було й «духа толеранції»: навпаки, релігійні утиски над православною вірою найбільше спричинилися до польсько-українського ворогування. В боротьбі за віру об'єдналися усі верстви українського народу, а провідну роль в боротьбі взяли на себе козаки.

Коли той же Грабовський кілька літ пізніше готовий був бачити в козацьких повстаннях звичайні бунти, то українські історики в цих повстаннях бачили прояви протесту проти національного, соціально-політичного й релігійного утисків. Київський професор Н. Іванишев знаходив, що боротьба велася на національному й на релігійному ґрунті, бо поляки хотіли спольщити й окатоличити український народ. Церковна унія мала чисто політичні цілі. Польський уряд хотів нею скріпити державний організм, а польські політики хотіли знищити моральний зв'язок України-Русі з Московською державою. Але вийшло навпаки. Сам польський народ, на думку Іванишева, не виявляв релігійної нетерпимості, але в його владі були чужі елементи — римський фанатизм: «як погребальний факел, фанатизм кидав свій зловіщий світ на всю історію Речі Посполитої і провадив цю державу до політичної смерті. Так само дивився на спірне питання й Костомарів, полемізуючи з польським письменником Т. Падалицею (Фішем), який закидав йому, що він у своїй

монографії про Богдана Хмельницького занадто вихваляє козаччину, не звертаючи уваги на її криваві вчинки й на руйніцтво. У відповідь на твердження Падалиці, що устрій польської Речі Посполитої ніколи не загороджував Україні шляхів для розвитку народної маси, що установи Речі Посполитої були благородні й мудрі, а що псували справу лиш виконавці законів. Костомарів казав, що закони Речі Посполитої не охороняли селян від утисків і зловживань з боку панів, що панська сваволя викликала, як реакцію, таку ж сваволю з боку селян, які йшли в козаки, і що тяжке становище селян у Польщі засвідчене не тільки чужинцями XVII ст., але й самими ж тогочасними польськими письменниками. В своїй відомій статті про «Дві руські народності» (в «Основі» 1862 р.) Костомарів писав, що поляки й українці близькі між собою вдачею й основою народного характеру, це ніби дві близькі вітки, які, одначе, розвинулись цілком супротивно: одні зростали в собі й угрунтували основи панства, другі мужицтва, або висловлюючись загально прийнятими словами: поляки — народ глибоко аристократичний, а українці — глибоко демократичний. Але ці терміни не зовсім відповідають умовам нашої історії й нашого побуту, бо «як польська аристократія занадто демократична, так навпаки, українська демократія аристократична». До польської аристократії, на думку Костомарова, ніяк не прищепився феодальний устрій, бо шляхта не допускала, щоб між нею в одних було більше прав, у других менше. З свого боку український народ, стараючи збудувати своє життя на основі рівності, не міг вдержати її так, щоб не появились окремі особи й роди, які захопили в свої руки владу й перевагу.

Події 1863 р. — польське повстання проти Росії — загострили історичний спір. Проф. Антонович, що саме тоді став на чолі наукових дослідів над історією українсько-польських взаємин, писав, що провідним принципом українського народу являється демократизм і віче; найяскравішим втіленням цих принципів була козаччина й Запорізька Січ. У поляків же головний принцип — аристократизм; поляки дбали про інтереси шляхти, українці про інтереси селян, піддержаних козаками. Звідси постав неминучий антагонізм. Як бачимо, Антонович тримався таких самих поглядів, що й Костомарів.

Польська наукова історіографія 60—70-х років ставилась в особі К. Шайнохи до козаччини негативно. Шайноха правильно пояснює генезис козацтва потребою для українського населення в самообороні. Та на зміну меча мусив прийти плуг, і починалася культурна праця. Але козакам не треба було спокою, бо вони тоді губили рацію свого існування. Шляхта хотіла повернути їх в хлопів-хліборобів, а вони не хотіли цього й боролися за свою свободу. Отже, козацько-польська боротьба це, по суті, боротьба між зброєю і плугом. Не релігійні справи були движучим нервом боротьби козаків з поляками XVII ст., а суперництво плуга й меча, суперництво мирної хліборобської культури й козацької вольниці.

Польський історик Ал. Яблоновський, який присвятив багато праці дослідам з історії України, бачить причини ворожнечі

у відносинах соціальних: у боротьбі між поміщиками й селянами; релігія не відіграла тут ролі, а ще менше національність: ніякої національної свідомості, ані своєї власної культури українці не виробили й зоставались українцями лиш доти, доки не зустрічались з чужою просвітою, в данім разі польською, та не переймали її. Другий польський історик Т. Корзон дивився на козаків як на болючий нарост на тілі як Польщі, так і Москви, однаково шкідливий для цивілізації. Центром цієї небезпеки для культури була Запорізька Січ, що приваблювала юрми хлопів, які прагнули дикої волі, лінивих, жорстоких пияків. Боротьба Польщі з козаччиною — це боротьба двох сил: колонізаційної, господарської, культурної і бунтівничої, руйнінської, яка довела до кривавого потопа — Хмельниччини. Ці погляди популяризувались в польському письменстві таким видатним письменником, як Генріх Сенкевич, а в ближчі до нас часи ще й істориком-белетристом Фр. Равітою-Гавронським.

Як же оцінювала польсько-козацькі чи польсько-українські відносини історіографія російська. Знаменитий автор «Історії Росії». Соловйов дивився на козаків як на елемент антидержавний. Козацтво, писав Соловйов, не було виселенням маси людей, які розійшлися з своїм суспільством через різницю поглядів політичних чи релігійних, або людей, що шукали більшого простору, більш зручних умов задля вжитку своєї праці або капіталу, а через те здатних покласти тривкі основи для громадського життя. Козак тікав у степ, шукаючи лиш особистої свободи; він ішов туди не задля того, щоб працювати. Вільний козак зовсім не хотів працювати або хотів працювати якомога менше, хотів жити чужим коштом, на кошти чужої праці. Вплив козацтва на суспільство не міг бути корисним. Навіть коли козаки обороняли державу від татар, то й тоді шкода від них не переважувалась оцією користю, бо козаки не тільки обороняли границі держави, але й самі хижацьким способом нападали на сусідів, кажучи, що коли не грабувати сусідів, то їм прожити нема з чого. Через те і Польща, і Москва, починаючи з XVI ст., ставились до козаків вороже. У Москві держава перемогла козаччину (в часі так званого смутного времени), але Польща мала свої внутрішні болячки: слабкість уряду, релігійний фанатизм, тяжке становище селян. Козаки зручно використали релігійні й національні мотиви в своїй боротьбі з Польщею, виставивши себе ніби оборонцями віри й народності.

Новий російський вчений професор В. Ключевський поділяв негативні погляди Соловйова на антидержавний характер козацтва й погляди Куліша на руйніцтво козаків. Проф. М. Покровський, який трактує російську історію з погляду історичного матеріалізму, пояснює козацько-польську боротьбу мотивами класовими. Козаки — представники дрібного землеволодіння, польські пани — великого. Пани запроваджували церковну унію, щоб легше досягти своїх інтересів, а козаки вхопились за православ'я. На стремління польських панів прибрати козаків до рук козаки відповіли організацією Запорізької Січі. Боротьба Польщі з запорізьким козацтвом — це боротьба панів капіталістичної Європи з Диким

Степом. Економічний розвиток загострював цю боротьбу й робив її непримиримою.

Нова українська історіографія в особі проф. М. Грушевського зробила спробу дати синтез усіх цих різних поглядів на суть і характер казацько-польської боротьби. Причину казацьких повстань бачить Грушевський в соціальному устрої Польщі: привілейованість шляхетського стану, безправство нижчих верств населення, згори запроваджена церковна унія й обмеження прав православної церкви, з одного боку; природна реакція проти всього цього — з другого — ось ґрунт для боротьби.

Перші казацькі рухи мають хаотичний характер. В них був лиш стихійний порив, але не було програми. Лиш тоді, як козащина входить в союз з духовенством та сучасною інтелігенцією, тоді лише у неї появляється ясно сформульована програма, і тоді вона стає оборонцем релігійних і національних інтересів українського народу. Борючись за віру, козаки обороняли й національні інтереси. Але в справі оборони інтересів селянства козащина зовсім не мала ясної програми. Вона не пішла далі принципіальної ворожнечі до польсько-шляхетського ладу. Взагалі казацьке неприйняття кріпацького права не вийшло поза межі стихійних погромів в момент повстання і не вилилося в форми яких-небудь програмових вчинків.

Представивши різні погляди вчених на польсько-українську боротьбу, спробуємо тепер самі розглянутись в цьому болочому історичному питанні, але для того нам треба перш за все уявити собі історичну обстановку, представити хід і розвиток подій, які сприяли появі української козащини як окремої суспільної верстви.

Козащина є не тільки найблискучішою, найефективнішою появою української історії; вона являє собою ще й добу найбільшого напруження сил українського народу і його державної, соціальної та культурної творчості, коли виявились яскраво найліпші ясні й найгірші темні боки української національної вдачі. В козащині український народ виділив з-поміж себе найкращий, найбільш активний елемент, утворив свою національну аристократію (в буквальному розумінні цього слово: по-грецьки *aristos* значить найкращий). Недурно в XVII ст. утворилась і довгий час трималась назва «козако-руська нація». Козащина — ідеал українського народу, оспіваний і опоетизований в піснях. Козак в народній поезії — це ідеал вільної людини, борця за громадське добро, за волю рідного краю. В жіночих піснях козак — це ідеал мужчини, юнака, сміливого, завзятого, який втілює в собі всі найкращі сторони чоловічої вдачі. Такий апофеоз дала козащині й романтична українська поезія нових часів, а вершиною цього прославлення козащини були твори великого українського поета Тараса Шевченка. Українська література XIX ст. розвивалась під знаком опоетизування козащини, і це накладало свій відпечаток і на наукові дослідження на полі історіографії. Але треба сказати, що українські дослідники таки зуміли стати вище романтичних поглядів і національних симпатій, і українська історіографія постаралась дати безсторонній образ зародження козащини,

її історичного розвитку й її історичної долі. З результатами цих дослідів нам тепер і треба познайомитися.

Козащина зародилась і розвинулась органічно, як результат особливих умов українського життя XV і XVI століть на степовім пограниччю, в сусідстві з хижацьким татарським Кримом. Процес її зародження й формування був довгий, і які-небудь окремі моменти цього процесу були малопомітні й не піддавалися зафіксуванню тим більш, що саме життя козащини проходило в глухих степових просторах, далеко від культурних осередків. Це призвело до того, що коли нарешті козащина виступила на широку арену історії як сформований військовий клас, то на питання, як вона постала й звідки взялася, ніхто не умів дати ясної й точної відповіді. А тим часом інтерес до повстання козащини, до її походження виник уже в початку XVII ст., коли ще не раніш. Польські й чужоземні письменники, стоячи перед фактом існування оригінальної суспільної верстви, аналогії до котрої вони ніде не могли знайти, пробували по-свому пояснити, звідки взяли козаки й хто вони такі. Від них не відставали й самі казацькі літописці. В дусі поняття сього часу й ті, й другі старались пояснити назву та походження козаків від якогось імені, вибираючи співзвучні імена та назви Польсько-литовський хроніст другої половини XVI ст. Матвій Стрийковський виводив козаків от якогось стародавнього ватажка «Козака», що, мовляв, щасливо боровся з татарами. Польські історики XVII ст. Павло П'ясецький і Веспасіан Коховський виводили назву козаків від слова «коза», бо вони були такі ж прудкі, проворні, як кози. Григорій Граб'янка, казацький літописець початку XVIII ст., виводив козаків від хозар, а другий казацький літописець Петро Симоновський з другої половини XVIII ст., вичитавши у одного римського географа, що на Кавказі була область Гірканія, вважав її за батьківщину козаків, бо *hircus* по-латині означає козел, отже, звідти й пішли козаки! Були й інші, не менш фантастичні теорії походження козаків.

Дехто з старих письменників, наприклад, польський історик XVI ст. Мартин Бельський, французький інженер Боплан (автор відомого «Опису України», 1640 р.) і наш казацький літописець Самійло Величко з початку XVIII ст., вважали козаків за місцевий, тубільний стан, хоч теж, як от Величко, називали його сарматами або козарами.

Українська історіографія початку XIX ст. не могла дати ясної відповіді про походження козащини, і автор «Історії Малої Росії» 1822 р. Д. Бантиш-Каменський виводив козаків од черкасів, або черкесів, що переселились з Кавказу на Наддніпрянщину. Наукове розроблення питання про походження козаків почалося геть пізніше, в 1863 р., коли появилася розвідка В. Анановича. «Исследование о козачестве по актамъ съ 1500 по 1648 годъ». В цій розвідці Антонович висловив погляд, що козащина стояла в тісному зв'язку з громадським, віковим укладом старої Русі, і що казацькі громади — це ті ж самі вікові громади, які вдержались

на південній Київщині й Поділлі під татарським і литовським пануванням в кінці XV ст. і виступають лиш під новою, запозиченою у татар назвою козаків. Вони зберегли своє віче, яке тепер зветься радою, а їх ватажки, що колись звалися князями, тепер зуться гетьманами. Один з таких ватажків, князь Остап Ружинський, надав козакам у XVI ст. правильну військову організацію. Але пізніше Антонович, в значній мірі під впливом критичних уваг з боку М. Максимовича (Історическія письма о козакахъ запорожскихъ, 1863), змінив свій погляд і в своїх «Бесідах про часи козацькі на Україні» (1897) бачить у козаччині воєнно-служебні громади, які діставали від старост землі під назвою «служб»; з кожної такої «служби» (що рівнялася 200 десятинам) громада мала виставити одного озброєного вояка до війська великого князя. Громада зберігала свій вічевий устрій, і до її внутрішніх справ адміністрація не втручалася.

П. Куліш у своїм «Першій періоді козацтва аж до ворогування з ляхами» (1868), а потім і в «Історії возсоединенія Руси» (1873), говорячи про походження козаччини, підкреслював, що козаччина була продуктом степового життя. Козаки були вояками-добичниками; вони склали ватаги й рушали в степ під проводом обраних ними отаманів і там промишляли полюванням і риболовством, а потім збували в городах продукти свого здобичництва. Постійна небезпека привчила їх володіти зброєю й добре пристосуватись до обставин степової боротьби з такими ж, як і вони, добичниками татарськими. Козацька верства складалася з різних елементів українського суспільства й вперше виступає на суспільній арені в кінці XV ст. Пограничні старости використовували козаків для своїх завдань охорони пограничних областей від татар.

У 1890-х роках в історичній науці знову було підняте питання про походження козаччини. Російські вчені М. Владимирський - Буданов і Любавський відновили старі теорії про походження козаків від торської колонізації українських степів за князівських часів. Першим вважав їх за нащадків чорних клобуків, другий — татар, які перемішалися з українцями. Любавський трохи згодом відступив від погляду, що в основі козаччини був зукраїнізований татарський елемент, і писав, що козаки являли собою озброєні промислові ватаги, які склалися з різного люду. Польський історик А. Яблоновський теж думав, що козаки постали з нащадків тих татар, що їх київські князі XV ст. Омелько й Симеон селили на південнім пограниччі. До них прилучився різний бродячий люд, який ніколи не переводився в українських степах і був відомий ще в XIII ст. під назвою бродників. Так само увійшли в козаччину й останки торків. Тільки згодом, у XVI ст. слов'янський елемент бере серед козаччини гору, і так постає на Україні особлива народність з своїм особливим характером, яка самостійно колонізує широкі степові простори. Спочатку погранична адміністрація прихильно ставилася до козаччини, але скоро вже не була в стані тримати її в руках. Козаки, як люди вільні, порядкувалися своїми

власними звичаями і своєю виборною старшиною, але аж до половини XVI ст. не були ще вповні зорганізовані.

Більшість дослідників стала на ґрунті поглядів Антоновича й Максимовича, вважаючи козаків за місцеву верству українського суспільства, ризнячись тільки щодо думок про те, який це був стан і де саме шукати його коріння у старій Україні-Русі. М. Дашкевич спробував зв'язати козаків з болоховцями і з тим проти-князівським рухом, який розвинувся після татарського приходу в XIII ст. І. Каманін у розвідці «Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго» (1894) теж шукав початків козаччини в тих автономних громадах, які вибирались з-під князівської влади й віддалились під татарську зверхність. Пізніше вони піддалися литовським князям і з того часу вже ворогували з татарами. Але й під Литвою вони зберегли свою внутрішню автономію й мали своїх власних отаманів.

На початку XX ст. виступив з новою ревізією питання про те, як і звідки постала у нас козаччина, М. Грушевський у VII томі своєї «Історії України-Русі» (1909). Він дав синтез тих поглядів, які з часів Максимовича вважали козаччину за органічне явище українського життя, і розвинув та углубив ці погляди, підкріпивши їх обширним джерельним матеріалом, призбираним цілими поколіннями дослідників. Грушевський зазначав, що козаччина, по суті, є старим побутовим явищем, викликаним сусідством українського народу з кочовим хижачьким степом. Вона була результатом невпинної боротьби з оцим степом, боротьби осілого хліборобського народу з кочовим розбишацьким населенням степу. Але хоч козаччина має певні аналогії до різних явищ українського життя попередніх століть, її не можна безпосередньо від них виводити. Як окрема суспільна верства, з своїм окремим устроєм, звичаями, організацією, козаччина почала формуватись лиш в XVI ст. й остаточно приймає певні вироблені форми лиш на порозі XVI та XVII ст. Справді, короткий огляд умов, при яких козаччина зародилася і розвинулася, як це нам показують документи, вповні підтверджує справедливості поглядів Грушевського, які й були загальноприйняті в українській науці.

Татарський погром в половині XIII ст. хоча й не обернув область середньої Наддніпрянщини (приблизно територію пізнішої Полтавської губернії на лівому березі Дніпра й Київської на правому) в справжню пустиню, та все-таки дуже її спустошив. Населення заціліло лиш в деяких пунктах над самим Дніпром, починаючи з Києва й кінчаючи Черкасами, а далі вглиб по обидва боки Дніпра справді простягнувся Дикий Степ. Дуже небагато зросло населення цих міст і тоді, як край опинився під Литвою. Уряд литовський побудував на окраїнах своєї держави укріплені пункти, які дуже гордо звалися «замками». Але не треба собі уявляти ці замки на західноєвропейський зразок в формі кам'яних фортець з зубчатыми мурами й високими вежами: це були скромні земляні укріплення, обнесені валом і ровом. Та їх вистачало, щоб оборонитись від наскоків ворога, який сам не мав ні гармат, ні машин для облоги.

Цим ворогом з кінця XV ст. були кримські татари. Після страшних погромів 1475 і дальших років, про які я згадував уже й які обернули в руїну Київ та спустошили українські землі аж до чернігівських лісів і поліських боліт, не проходило майже року, щоб татари не появлялися знову більшими або меншими купами, стараючись захопити найбільш цінну здобич — полонених. Ці постійні татарські наїзди, очевидно річ, не сприяли заселенню Дикого Степу: навпаки, населення мусило ще більше тулитись під захист північних боліт і лісів, під оборону давніх укріплених міст Волині й західного Поділля. Литовський уряд не мав інших засобів оборони, як побудувати то тут, то там згадані «замки», та й то обов'язок утримувати ці замки в оборонній готовності було покладено на саму ж місцеву людність, негусту й небагату. Фактично діло оборони лежало в руках пограничної адміністрації — українських старост, головню Канівського й Черкаського на Київщині й Барського на Поділлі. Ці старости мали широкі повноваження, але держава давала їм дуже мало засобів і коштів. Вони самі мусили ці засоби вишукувати, притім тут же на місці. Та їм не треба було далеко шукати: місцеве населення, яке саме мусило дбати про власну самооборону й уміло при потребі само давати собі раду, являло дуже добрий військовий матеріал. Та й незважаючи на всю небезпечність життя, цього населення не меншало, а навіть більшало. Діло в тім, що широкі наддніпрянські простори були занадто багаті природними дарами, щоб не приваблювати до себе людини, неважаючи на небезпеку: і Дніпро, і його незчисленні допливи аж кишіли величезними масами риби; околишні степи були густо населені всяким звіром, і таким, що давав дорогі хутра, як, наприклад, бобрі, куниці, лисиці, ведмеді, і таким, що давав м'ясну поживу. Багата природа вимагала мінімальної затрати сил з боку людини, щоб сторицею оплатити її труд. Це була країна, про яку один польський письменник писав 1590 р. такі ентузіастичні слова: «Україна — найбагатша частина Польської держави. Її поля так прекрасні, як поля Єлисейські. Вони то тягнуться рівниною, то перерізуються горами, борами й галями. Характер їх веселий і урожайний. На Україні така сила скота, звірів, різних птахів, що можна подумати, ніби вона була батьківщиною Діани й Цецери. По її пасіках і бортах добувається стільки меду, що забуваєш про сіцилійську Гелу і аттицький Гімет. Виноградна лоза росте там і легко можна насадити виноградарство. Волоських оріхів така сила на Україні, наче вона була колись італійською землею. Трудно перелічити, скільки в ній рибних озер. Але на що витрачати пишні слова, коли можна одним словом зазначити, що Україна це все одно, що обітована земля, яку Господь Бог обіцяв народові єврейському, яка тече медом і молоком. Хто тільки раз побував на Україні, той уже не може з нею розлучитись, бо вона тягне кожну людину, як магніт тягне залізо. А це виходить од її прикмети: небо над Україною наче усміхається, клімат її здоровий, а ґрунт родючий».

Отже, не диво, що така багата земля вабила до себе людей сміливих і активних, які оселилися в Каневі й Черкасах і звідти

ходили промишляти звіроловством і риболовством в околишні степи. Ходили, певна річ, не по одинці, а зібравшись в невеликі озброєні ватаги. Озброєні тому, що під час рибних ловів або полювання можна було наскочити на татарський загін, і треба було вміти дати йому відсіч. Найбільш приваблював до себе «Низ» Дніпра, та частина його нижче порогів, де Дніпро розливається безконечним числом рукавів, дрібних річок і озер в так званих плавнях, де риболовство й звіроловство давало найбільше здобичі. Це був Великий Луг, що його потім запорожці називали своїм батьком. Звичайно ранньою весною збирались в Каневі, Черкасах та других наддніпрянських населених пунктах ватаги промисловців і на все літо вирушали в свої «уходи», улюблені місця на «Низу» і пересиджували там до глибокої осені. Тоді вертались вони, навантажені здобиччю, яку продавали здебільшого в Києві. Місцевому воєводі платили десяту частину свого добутку.

Обороняючись від татарської небезпеки, ці здобичники засвоїли собі всі способи степової партизанської війни й іноді від оборони переходили до наступу: часом і самі нападали на татарських чабанів, які задалеко заганялись в степ з своїми отарами, або ж і на переїжджі каравани татарських, турецьких чи яких інших купців. Життя серед невпинної небезпеки, під загрозою щоденної зустрічі з ворогом, гартувало вдачу, утворювало відважні, уперті, витривалі характери. Вертаючись на зиму до своїх домівок і приносячи багатоцінну добичу, зароблену працею своїх рук або ж відняту від ворога, ці люди приносили з собою вільний дух степів, дух протесту проти всякого примусу, дух «сваволі й непослушенства», як казалося тоді. В очах мирного мешканця внутрішніх провінцій ці люди виглядали скоріше як якісь своєвольні розбишаки. Цих людей вже наприкінці XV ст. намножилося стільки, що вони склали вже окрему суспільну верству й мали вже свою окрему назву: їх звали «козаками».

Звідки взялося це слово «козак»? Це слово — тюркське. Ми знаходимо його вже в словнику половецької мови з року 1303, зложеному одним італійцем: Codex Cumanicus, який зберігається в бібліотеці при костелі св. Марка у Венеції. Там слово «козак» означає поняття варті, сторожі, караулу. В тюркському словнику російського вченого Радлова слово «козак» означає вільного незалежного чоловіка, волоцюгу. Та не тільки словники пояснюють нам слово «козак»: старі документи зберегли нам пам'ять про вживання цієї назви. Так, в XV ст., починаючи з 1449 р., стрічаємо цілий ряд звісток про татарських козаків, себто про легкоозброєних кінних вояків, які виконували вартову службу в Кафі та інших генуезьких колоніях Криму, але дозволяли собі й різні самовільні вчинки. Та ось маємо звістку й про козаків литовському, що кияни й черкаські хан скаржився великому князю литовському, що кияни й черкаські розбили під Тягинею (при гирлі Дніпра) турецький корабель і у відповідь на це князь обіцяв потрусити козаків. Коли ж 1493 р. черкаський староста князь Богдан Глинський погромив там же при гирлі Дніпра турецьку фортецю Очаків, хан називає його дружину

козаками. Отже, з того всього можна вивести, що, переймаючи від татарських воювників способи їхнього воювання, наші козаки перейняли від них і саме ім'я. Скоро про татарських козаків зникає всяка чутка, тоді як українські козаки добувають собі все більшого розголосу.

В історичній літературі про українських козаків уперше появляються замітки й довші оповідання в кінці XVI ст.: у Станіслава Сарніцького в його праці «*Descriptio veteris et novae Poloniae*» 1585 р. й у Йоахіма Бельського в його «Хроніці» 1597 р., де подано цілий розділ «*O kozakach*». Нарешті, в італійця Александра Гваньїні, в польським виданні його твору «*Sarmacya Europejska*» 1611 р. також подано розділ «*O kozakach nizowych, ktore pospolicie zarogozkimi zowieму*», зложений головню на основі Бельського. А вже за Гваньїні й за Бельським автор Густинського літопису (зложеного в 1623—1637 роках), що за нього дехто вважає тепер Захарію Копистенського, написав розділ «*O началі козаков*».

Як я уже казав, козаки являли собою дуже придатний для степової пограничної боротьби військовий елемент. І ми бачимо, як пограничні воеводи й старости використовують їх для воєнних цілей. Цілий ряд пограничних адміністраторів, починаючи з кінця XV ст., тримає в себе козаків на службі, або ж, ідучи в похід, закликає їх собі на допомогу. Найбільш вславився й придбав собі ім'я першого провідника й організатора козаччини Остап Дашкевич, що був черкаським старостою в 1514—1535 роках. Він уважався в Литві за першого спеціаліста по татарським справам. Не раз ходив він походом аж під Крим, але бувало і так, що разом із татарами він воював Москву. Року 1532, роздратований його наскоками, сам татарський хан приходив із військом і артилерією й обложив Черкаси, але взяти не зміг. Окрім Остапа Дашкевича історія зберегла імена Предслава Лянцкоронського, старости Хмельницького відомого своїм походом на Білгород (Акерман) в 1516 р.; барського старости Берната Претвича, черкаського старости Семена Полозовича, Криштофа Кмітича. Як прихильники й покровителі козаків виступають ще в кінці XV ст. сам київський воевода Юрій Пац, черкаський намісник князь Богдан Глинський, київський воевода князь Дмитро Путятич. Про них склалися легендарні оповідання, які були занесені на сторінки козацьких літописів, де вони фігурують як перші козацькі «гетьмани». Слава їх розходила по цілій Литві й Польщі й викликала в багатьох сміливих людей з-поміж шляхти і панів бажання й самим узяти участь в козацьких походах на татар і спробувати, як тоді говорилося, лицарського щастя. І дійсно, серед учасників або ватажків козацьких відділів, які вели безперестанну партизанську війну з татарами та турками, ми зустрічаємо представників дуже значних фамілій, от як князі Вишневецькі, Заславські, Збаразькі, Корецькі та ін.

Усіх їх перевищує своєю славою князь Дмитро Вишневецький, по народному Байда, що дійсно був видатною людиною, хоч і з великим авантюристичним нахилом. Він появляється

в 1550-х роках як організатор і ватажок козацького відділу, з яким воював татар. Розгнівавшись за щось на Великого князя, Вишневецький хотів перейти до турків, але Жигимонт-Август II його вдержав і доручив тримати сторожу на острові Хортиці нижче порогів. Вишневецький укріпився там, і сам хан не міг його звідти вибити. В 1566 р. Вишневецький взяв участь в поході на Крим московського війська, а скоро по тому й просто-таки перейшов на службу до московського великого князя. В 1558 р. на чолі московського війська він робить новий похід на Крим і доходить аж до Перекопу. В 1561 р. ми бачимо його знову в литовському підданстві й на острові Хортиці. В 1563 р. Вишневецький вплутується в молдавські справи (може бути, в надії здобути собі молдавський трон), воює тут з своїми козаками, але попадає в полон до турків і його страчують в Царгороді. Доля Вишневецького справила глибоке враження на тогочасне українське суспільство, про нього зложено пісню, яка збереглася в устах народу на всім просторі української етнографічної території.

До певної міри пішов по стопах Байди-Вишневецького другий гитулований ватажок козаків, князь Богдан Ружинський, також оспіваний в народних піснях. Як «гетьман низових козаків», він кілька разів ходив у походи на Крим і 1577 р. склав свою голову під Аслан-Керменом при гирлі Дніпра.

Хортицьке укріплення, так звана «Січ», або дерев'яна фортеця, послужила зразком і прототипом справжніх запорізьких «січей», які дійсно виникають трохи згодом і служать базою й осередком нової козацької організації, що формувалася вже не на старих місцях понад середнім Дніпром, а серед Дикого Степу нижче порогів, віч на віч з татарами, далеко від контролю й втручання королівської адміністрації.

Запорізька Січ — це вже чисто військовий табір. В ній нема іншого населення окрім козаків. Жінки туди зовсім не допускалися. Козацька громада була організована на подобу якогось напівчерне-Козацького ордену, виробила собі помалу своєрідні чого, панівлицарського ордену, пристосовані до суворих умов постійної війни. В 1580-х роках за порогами вже існує така Січ, і біля неї купчаться козаки, яким, так би мовити, тісно жилося в «городах» дець у Каневі або Черкасах, під оком королівської адміністрації, під її контролем. Тут, за порогами, козаки підпорядковувалися лиш своїй старшині, яку самі з-поміж себе вибирали. Вони жили в дуже суворій обстанові, мешкали в простих куренях, плетених з хмизу й вкритих від дощу конячими шкірами, часто терпіли голод і всяких недостачу. Вічна небезпека й суворе життя виробляли у низових козаків своєрідний аскетичний погляд на життя, презирство до його втіх та розкошів. Хоча щасливі походи збагачували запорізьке товариство не раз дуже коштовною здобиччю, але тут, серед пустині, далеко від осілого людського життя, яку вагу могли мати багатства й скарби? Тільки одбиті у ворога коні та коштовна зброя могли же Куліш, — гніздилася та воля, що давала козакові його вічний

епітет. В ці степи приходили козаки для звіриних і рибних ловів не тільки з польської України, але й з московського Дону. Тут, далеко від усього шляхетського, зложилося козацьке братство, де всі були рівні, і ватажок, наділений диктаторською владою, носив одягу, однакову з кожним іншим, а убраться в дорогі шати не вважалося за хвалькуватість і пиху тільки тоді, коли ці шати були власною рукою зняті з убитого турчина або татарюги. Це добровільно вбоге братство заснувало славу Запорізьку Січ, де переховувався військовий припас козацький, була лицарська школа козацької молоді, і куди ніяким чином не могла бути допущена жінка. Запоріжжя було притулком і, так би мовити, загальним огнищем всього козацтва, і тому все козацьке військо, де б воно не пробувало, називало себе Запорожським. На Запоріжжя пізніше посилали військові й промислові козаки свої скарги на утиски від панів та їх орендаторів; з Запоріжжя приходили на Україну месники для розправи з так званими душманами, себто душителями народу. Запоріжжя було, так би мовити, капітулою козацького лицарства: що воно рішало, на тім ставав увесь козацький народ».

Литовський, а пізніше польський уряд, спочатку старався тримати козаків під контролем своєї провінціальної адміністрації, а далі робив спроби організувати з-поміж козацької маси особливі відділи, які б перебували на державній службі, діставали від державного скарбу платню й підлягали призначенням від уряду властям. Цим способом думалося тримати козаків в руках і не допускати до своєвольних вчинків.

Первісна історія козащини довгий час була взагалі овіяна туманом легендарних переказів і доволі фантастичних уявлень, які дуже рано здобули собі місце на сторінках творів письменників XVII — XVIII ст., і були пізніше канонізовані українською історіографією доби нашого національного відродження на початку XIX ст. Лиш помалу, після довгої й упертої праці, історична наука з'ясувала обставини зародження й перших кроків козащини, одвіявши зерна історичної правди од казкових вигадок. До таких легенд, розвіяних порівнюючи дуже недавно, належить і легенда про так звану «реформу Баторія». Всі козацькі літописці однозгідно оповідають, що буцімто король Стефан Баторій в 1576 р. вибрав з козаків 6000 людей, поділив їх на шість полків, дав їм гетьмана, клейноди, печать з гербом: «рицарь з самодпалом і на голові колпак перекривлений», гармату; настановив полковників, обозних, суддів, осавулів, сотників і отаманів і наказав стерегти границю від татар; окрім міста Чигирина дав їм ще місто Тратемирів над Дніпром, щоб там козаки могли перебувати зимою й содержувати шпиталь для своїх поранених і хворих.

Як довела історична критика (А. Стороженко, Яблоновський, Доманицький, Крип'якевич та ін.) ніякої такої «реформи» чи широкої організації козаків Стефаном Баторієм не було, а справа стояла в дійсності значно простіше. Спроби організувати з козаків окремі відділи, узявши його на державну службу, виникають справді вже в першій половині XVI ст., з ініціативи самих пограничних

старост. Так ось, згадуваний вже вище черкаський староста Остап Дашкевич виступив ще в 1533 р. на сеймі в Петрокові з проектом тримати завжди на Дніпрі дві тисячі піших козаків, щоб вони охороняли границю від татар, та ще кілька сот кінних для зв'язку й постачання припасів задля цієї сторожі. Але з цього проекту нічого не вийшло, як і з проектів, що їх пізніше подавали пограничні старости центральному уряду: в уряді не було коштів, не було й справжнього зрозуміння справи. Він починав уже ставитись до козаків з острахом і недовір'ям, особливо коли козаки почали вплутуватись в молдавські справи, що загрожувало ускладненнями й небезпекою з боку турків. Так, в 1577 р. один з претендентів на молдавський престол Іван Підкова на чолі козацького відділу захопив молдавське господарство. Польський уряд мусив його заарештувати, і Підкові відрубано в 1578 р. голову у Львові. Немало прикростей і тривог чинили спочатку литовському, а потім польському урядові постійні скарги татар та турків на козацькі напади.

Проте спроба зробити з козаків державне військо, правда в скромних розмірах, була зроблена ще за великого князя Жигимонта I: в 1541 р. було наказано зробити козакам перепис і скласти реєстр, скільки їх є в Київській, Канівській і Черкаській округах. Невідомо, чи такий реєстр зложили, але більшість дослідників схиляється до думки, що метою цього реєстру було довідатись, скільки саме й де мешкає козаків, щоб легше за ними доглядати й пильнувати, щоб вони не робили самовільних походів на Крим. На козаків без перестанку йшли скарги й від татар, й від турків. В 1568 р. Жигимонт-Август II вислав до козаків грамоту, щоб вони перестали чинити туркам і татарам «шкоди та лупецтва» й повернулись з степів до міст. В зв'язку з цією грамотою й стоїть перша фактична спроба взяти певне число козаків на державну службу. Справу було доручено коронному гетьманові Юрію Язловецькому, який вибрав з-поміж козаків «певний почот» їх, зорганізував з них відділ і дав їм за «старшого» шляхтича Яна Бадовського, який мав порядкувати ними й судити по їх звичаях. Козаки мали діставати платню. Резиденцією Бадовського призначено Білу Церкву, де в нього був маєток. Король затвердив розпорядження Язловецького літом 1572 р. Однак відділ Бадовського проіснував недовго, скоро сам Бадовський помер (1575 р.), і ніякої чутки про його козаків більше не маємо. Та хоч відділ Бадовського був незначний і недовготривалий, але сама організація козаків з королівського наказу, відокремлення їх з-під юрисдикції старост мали значення для розвитку самої ідеї козащини, як окремого військового стану й його імунітету від звичайних королівських урядовців.

Король Стефан Баторій ставився до козаків як до своєвольного й неспокійного елемента, який завдавав лиш клопоту своїм шарпанням татар та турків, неприхильно. Але й він, в інтересах пограничної охорони, і щоб прибрати козащину ближче до рук, рішив зорганізувати з козаків службовий відділ, який би пильнував границь і приборкував свою ж братію — своєвольних козаків. У 1578 р. Баторій вислав на Україну свого земляка, маляра Янчі Бегера, набирати

легкі, як кози, і живуть, годуючись чим трапиться, по курнях, закритих очеретом. Вони живуть з рибальства, ловів і татарської здобичі. Хліба не їдять ніколи, а п'ють чисту воду.

Серед козаків є всякого народу: поляки, німці, французи, іспанці, італійці, різні утікачі, що чимсь провинились дома. Тут вони мають добрий захист, ніяка людська рука їх не досягне. Вони визначаються великою згодою між собою. Живуть на островах; як їх мало — то на малому; як намножитья їх — переходять на більший. Дерева там багато, і вони так уміють оборонити себе засіками, що й зимою, коли замерзне Дніпро, не бояться ворога. Для більшої певности вирубують лід кругом і роблять неначе вали. А влітку річки не можна перейти, бо по обох боках тягнуться великі болота, так що тих островів не то що здобути — навіть знайти не можна, коли хто не знає дороги. Козаки також добре воюють на морі, мають всякі човни і їздять грабувати чорноморські береги».

Я навмисне навів це оповідання, бо воно дуже типове: починаючи з кінця XVI ст. ми маємо і в польській, і в західноєвропейській літературах цілий ряд подібних оповідань про козацьке життя, котрі згодом переходять і в красне письменство та стають підставою загальних уявлень про запорізьке козацтво. Є в цих оповіданнях багато неточностей і пересад, передовсім щодо етнічного складу козаччини. Тепер, коли ми маємо в руках деякі поіменні списки козаків того часу, ми можемо з певністю твердити, що склад козаччини зовсім не був такий інтернаціональний, і всі ті німці, французи, італійці, іспанці, про яких каже нам Гамберині, якщо й були в складі козаччини, то тільки як одиниці: основна маса козаччини рекрутувалася з українців з домашньою білорусів, великоросів, поляків: решта попадалась як вийняток і, очевидно, асимілювалась серед основної української маси. Справжнє поняття про національний склад козаччини дає нам наведений вище реєстр полку 1581 р.

Спиралючись на свою січову організацію й на здобуті власними силами засоби, низова козаччина дозволяла собі не тільки самовільні походи на татар та турків, але почала вести й свою власну міжнародну політику. Це й послужило причиною для цілого ряду конфліктів з польським урядом.

ЛІТЕРАТУРА

Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. К., 1909.
Грушевський М. Історія українського козацтва. Т. 1. К., 1913.
Куліш П. Історія возсоединенія Руси. Т. 1. Петербург, 1873.
Куліш П. Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами // Руська письменність // Твори П. Куліша. Т. VI. Львів, 1910.
Ефименкова О. Історія українського народу. Т. 1. Харків, 1922.
Антонович В. Коротка історія козаччини. Коломия, 1912.
Василенко Н. Очерки по історії Західної Русі и України. К., 1916. (Начальна історія козацтва до кінця XVI в'єка). - Кама-

нинь И. Къ вопросу о козацествѣ до Богдана Хмельницкаго // Чтенія въ Обществѣ Нестора-Лѣтописца. Т. VIII, К., 1894 (і окремо). Яковлів А. Намісники, державці й старости господарського замку черкаського в кінці XV і в XVI вв. // Україна. 1907. Кн. IX; Його ж: Бунт каневцевъ і черкацевъ въ 1536 году. Там же: Кн. I; Його ж: З історії реєстрації козаків в 1-й половині XVI віку. Там же: Кн. III. Pulaski K. Szkice i poszukiwania historyczne, t. 1, Krakow, 1887 (Ostafi Daszkiewicz. Dzikie pola, та інші розвідки). Стороженко А. Стефан Баторій и днѣпровскіе козаки. К., 1904. Його ж: Сводъ данныхъ о Янѣ Орьшевскомъ, запорожскомъ гетманѣ временъ Стефана Баторія // Кіевская Старина. Кн. III. 1, 1897; Його ж: Князь Д. И. Вишневецкій. Там же. Кн. III. Грушевський М. Байда Вишневецкій в поезії й історії // Записки Українського Наукового Товариства у Києві. Т. III, 1909. Його ж: Гетьман Богданко // Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. Т. XVI, 1897. Новицький И. Князя Ружинскіе // Кіевская Старина, IV, 1882. Происхождение запорожскаго козацтва (стаття, правдоподібно, самого В. Антоновича). Там же: VIII і IX. 1884. Эварницкій Д. Історія запорожскихъ козаковъ. Т. II. Петербургъ, 1895. Падалка Л. По вопросу о существованіи Запорожской сѣчи въ первые времена запорожскаго козацтва. // Кіевская Старина. Кн. V і VI, 1894. Jablonowski A., Kozaczczyna a Legitymizm, dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy — batoryańska, «Ateneum», 1895. Доманицький В. Чи була реформа Баторія? // Ювілейний збірник в честь М. Грушевського, Львів, 1906. Крип'якевич І. Козаччина й Баторієві вольності // Жерела до історії України-Руси, Т. VIII. Львів, 1908. Барвінський Е. Причинки до історії зносин цесаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками в 1593—94 роках // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, Т. X, Львів, 1895. Його ж: Набіг козаків на Очаків 1545 року. Там же. Т. XVIII. Львів. 1897.

XII

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ЛИТОВСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ ДЕРЖАВАХ. ВІДОКРЕМЛЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ. ВНУТРІШНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ. ЗАНЕПАД ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст. ПОЧАТКИ ВІДРОДЖЕННЯ Й РОЛЬ В НЬОМУ МІЩАНСТВА. ЦЕРКОВНІ БРАТСТВА

У той час як в надніпрянських степах формувалась і скріплялась козаччина, а прилучення до Польщі несло в ці степи нові порядки, новий уклад життя, на західно-українських землях, на Волині й у Галичині, розпочинався великий культурно-національний рух, який стояв у тісній зв'язку з релігійними відносинами. Щоб зрозуміти й з'ясувати собі форми й значення цього руху, треба оглянутися трохи назад і пригадати становище православної церкви на українських землях з того часу, як вони втратили, свою державну самостійність.

На старій княжій Русі православна церква, до якої належали всі без винятку українці й білоруси, перебувала під зверхньою управою київського митрополита «всієї Русі». Він залежав, однак, від патріарха царгородського, бо й сама руська митрополія вважалась за одну з митрополій царгородського патріархату й займала в ієрархічному відношенні одне з останніх місць, дарма, що її територія в багато разів була більша за територію самого патріархату. Київський митрополит перебував у доволі тісній залежності від патріарха: царгородські патріархи самі, без порозуміння з руськими князями, вибирали кандидатів, звичайно греків, висвячували їх і висилали до Києва. Часом це викликало незадоволення на Русі. Так, ще за Ярослава Мудрого була спроба обійтись без патріаршого призначення й вибрати собором єпископів свого українського кандидата, священника Іларіона. Але справа з цим митрополитом не зовсім ясна, і на неї існують серед істориків української церкви різні погляди. Вдруге подібна історія сталася за князя Ізяслава Мстиславича в половині XII ст., коли так само собор українських єпископів поставив митрополитом відомого богослова Кліма Смолятича, ченця Зарубського монастиря. Але його вибір зустрівся з великими труднощами: царгородський патріарх за ніяку ціну не погоджувався випустити з своїх рук призначування митрополитів для Русі. І справді, потому весь час сидять у Києві митрополити-греки, що їх присилано з Царгорода.

Але значення й престиж Київського митрополита слабли в міру того, як Київ втрачав своє значення столиці Русі, а звисний руїник Києва князь Суздальський Андрій Боголюбський носився навіть з думкою заснувати у себе окрему митрополію й увільнитись таким способом від церковної залежності від Києва. Але в Царгороді на це не пристали. Після татарської руїни, хоч самі татари ставилися до християнського духовенства з повагою й навіть увільняли його від усяких податків, митрополити в спустошеному Києві почували себе, видно, кепсько. Князь Данило Романович по смерті митрополита-грека сам іменував митрополитом українця Кирила й добився того, що в Царгороді його признали й висвятили (1250). Але Кирило дуже мало сидів у Києві, все їздив по своїх північних великоруських єпархіях, і на Суздальщині застала його смерть (1281). На його місце прислали з Царгорода грека Максима. Та цей побув трохи у Києві, раз у раз їздив на північ, і в 1299 р. зовсім переїхав до Володимира-Суздальського й тут заснував свою резиденцію. Київ на якийсь час перестав бути церковним осередком Русі.

Тоді галицько-волинські володарі подбали про утворення своєї власної митрополії і за короля Юрія Львовича добились за формальною згодою не тільки царгородського патріарха, але й візантійського імператора, визнання окремої галицької митрополії (1303), на яку призначено якогось Ніфонта. До нової митрополії мали належати єпархії: Володимирська, Перемиська, Галицька, Луцька, Туровська й Холмська. Проти окремої галицької митрополії дуже інтригували на Суздальщині й у Москві. Мабуть, завдяки цим інтригам патріарх висвятив по смерті Ніфонта присланого з Галичини кандидата Петра Ратенського не на галицького митрополита, а на митрополита «всєї Русі», і Петро, дарма, що був українець-галичанин, перейшов на північ і осів у Москві, яка стала з того часу резиденцією митрополитів. Та в Галичині добились висвячення для себе нового, окремого митрополита, грека Теогноста. Але й цей зумів об'єднати в своїх руках обидві митрополії, галицьку й киево-московську. Нарешті противникам окремої галицької митрополії удалось добитися формального її скасування (головно заходами Москви, в 1347 р.). Відновлено її було в 1371 р., на бажання короля Казимира, очевидно, під впливом прохань про це місцевого українського населення, але й цим разом православна митрополія галицька продержалась недовго і в кінці XIV ст. зникла.

Тим часом об'єднання в одних руках управи церквами на Україні й на Московщині, притім з осередком у Москві, давало себе дуже чути з тої пори, як українські землі опинилися під Литвою. Великі князі литовські дуже нерадо дивились на церковно-ієрархічну залежність своїх українських і білоруських провінцій від Москви. Уже Ольгерд почав висувати свого кандидата, окремо від росіян, але московські впливи перемогли, і патріарх висвятив московського кандидата Олексія. Коли ж на домагання Ольгерда патріарх таки висвятив на митрополита для Литви болгарина Кипріяна Цамблака, то цей зараз же по смерті Олексія переїхав до Москви, і знову обидві митрополії злучились до купи. Очевидно, митрополитам біль-

ше подобалось жити в столиці православного князя московського та звідти правити й українсько-білоруськими єпархіями, титулом митрополита «всієї Русі», ніж сидіти під Литвою й правити самими лишень українсько-білоруськими єпархіями, та ще й без західноукраїнських земель, які тоді мали свою галицько-волинську митрополію.

Князю Вітовтові вдалося таки добитись висвячення окремого митрополита для литовських земель: в 1415 р. собор українських і білоруських владик в Новгородку-Литовськiм (теперішній Новогрудок) при участі світських людей вибрав митрополитом Григорія Цамблака, Кипріянового небожа. Та ще й тепер не сталося відокремлення від Москви: ще якийсь час після Григорія Цамблака існували митрополити спільні для Москви й Литви, аж поки вже в другій половині XV ст., після переходу на унію митрополита Ісидора, не відбулося остаточне розділення митрополій: в Москві на соборі 1448 р. вибрано собі митрополитом Іону без порозуміння з патріархом і тим положено початок незалежної московської церкви; а патріарх висвятив на київську митрополію грека Григорія (1458 р.). З того часу відновилася київська митрополія, яка обіймала всі українські (разом з Галичиною) й білоруські землі й яка підлягала патріарху царгородському. З часом ця залежність ослабла і вже в другій половині XVI ст. обернулася в просту формальність: патріарх давав своє благословення вибраному королем, за рекомендацією «князів і панів грецького закону», кандидатів. Митрополит мав титул «Київського і всієї Русі», в XVI ж ст. «Київського, Галицького і всієї Русі». Він мешкав то у Вільні, то в Києві. Всіх єпархій під його управою було десять. У XVI ст. до Москви одійшли єпархії чернігівська й смоленська.

Православна церква в Литовській державі хоча й втратила своє майже пануюче становище, відколи династія Гедиміновичів прийняла за Ягайла католицьку віру, однак сама ще не зазнавала правних обмежень. Правда, на основі Городельської унії 1413 р. до користування з шляхетських прав і до державної служби допускалися лиш особи римо-католицького віросповідання, але цей закон вже в 1432 і 1434 роках було скасовано, а Люблінський акт 1569 р. підтвердив рівноправність усіх християнських релігій у Литві. Та хоч не було обмежень правних, значення православної церкви падало в міру того, як князі й пани все більше нахилилися до католицтва, і православ'я лишалося вірою переважно нижчих верств населення. Його менше шановано, й воно поруч з церквою римо-католицькою, де єпископи засідали в Пані-Раді і взагалі мали великий вплив у державних справах, було релігією наче нижчою, менше шанованою. Все-таки доки до православ'я признавалася ще стара українська аристократія, потомки удільних князів і бояр, що зберігали в Литовській державі своє політичне й соціальне значення, становище православної церкви було непогане. Вона захоувала в своїх руках значні матеріальні багатства, а її вищі ієрархічні посади митрополитів, єпископів, ігуменів важливіших монастирів — заміщалися переважно представниками цієї самої аристократії. Ці-

лий ряд обставин, як зовнішніх, так і внутрішніх призводив до того, що православна церква і в Литві, а потім по Люблінській унії з спільній Речі Посполитій приходить до упадку й розладу.

Перш за все влада й авторитет митрополита, які колись на старій Русі стояли дуже високо, тепер значно підупали: митрополит тепер сам не призначав єпископів; кандидатів на єпископські кафедри вибирали або Пани-Рада, й Великий князь їх затверджував, або ж сам Великий князь призначав їх, здійснюючи своє так зване право «подавання хлібів духовних», себто тих маєностей, які належали до єпископської кафедри. Митрополит майже не мав ніякої влади над єпископами, поставленим з волі Великого князя, єпископом. Так само розпоряджались великі князі й архимандріями з їх багатими маєностями. Та й митрополитів великі князі вибирали й призначали самі. Правда, в XVI ст. ми бачимо таку практику, що великі князі й королі затверджують митрополитів, намічених зїздом князів, пани і шляхти й вищого духовенства. Коштом митрополічой значно зросла влада єпископів, особливо коли вони були люди енергійні й спиралися на значні матеріальні засоби, зв'язані з кафедрою. Своїми єпархіями єпископи правили за допомогою так званих соборних крилосів, себто ради священників кафедрального міста, які звалися крилошанами. Вони вибирали з-поміж себе старшого священника-протопопа. Від крилоса залежало й призначення священників на парафії по єпархії. Особа, яка хотіла висвятитись на священника, подавала єпископові рекомендацію патрона або громади тієї парафії, що її вибрала. Єпископ висвячував і брав за це таксу.

Право подавання ставило вищу ієрархію у залежність від світської влади й робило єпископські кафедри предметом аспірацій з боку людей, що не мали на них ані морального, ані формального права. Великі князі давали єпископські кафедри людям світським за військові або які інші заслуги. Такий «номінат» скидав жупан і одягав рясу, висвятившись на скору руку, і робився відразу єпископом, пройшовши за кілька днів нижчі духовні ступені. Грамоти на єпископство видавалися здебільшого вже наперед з правом зайняти єпископську кафедру, як тільки вона стане вільна. На цьому ґрунті часто виникали різні зловживання, суперечки, боротьба між різними претендентами. Дуже часто кандидати діставали єпископство або архимандрію за протекції, через зв'язки або за гроші, підкупивши близьких до короля людей. Розуміється, єпископські кафедри й значніші архимандрії давалися тільки шляхтичам. Такі кандидати виключно задля матеріальних користей, здебільшого зовсім не переймалися церковно-релігійними інтересами, зберігали свої світські звичаї, їздили на полювання, уряджали гучні банкети, робили наїзди на своїх сусідів, світських і духовних, стаючи на чолі озброєних відділів, чинили усіякі насильства й кровопролиття, провадили часом дуже розпусне життя. З цього погляду особливо вславився луцький єпископ Іона Борзобагатий. Діставши єпископство, він довгий час не хотів висвячуватися, і ледве його присиливав до того. Спочатку він мав грамоту на єпископство Володимирське, але мусив витримати за нього

справжню війну з облогами, штурмами, гарматами, з другим претендентом. Цю війну він, однак, програв і мусив вдовольнитися єпископством Луцьким. Тоді він гвалтом (оружною рукою) захопив багату Жидичинську архимандрію. Але його самого на другий рік вибив звідти також збройною силою луцький староста. Церковні маєтності й скарби Іона Борзобогатий роздавав своїм дітям і родичам. Він запечатував церкви й не дозволяв правити в них служби Божої, доки йому не заплачено відкупу. Та не ліпший був і його наступник, відомий пізніше діяч унії Кирило Терлецький: він судився за убивство, за насильства над жінками й за розбій. Та все це минало йому безкарно. Супрального архимандрита Тимофія Злобу патріарх царгородський Яремія, що приїхав на Русь в 1589 р., скинув його з уряду за убивство. Неморальність владик була причею во язиціх. Сам митрополит Київський Онисифор Дівочка був двоєженець, і його патріарх також усунув з кафедри. Розуміється, такі пастирі православної церкви тільки дискредитували її в очах своїх і чужих, а їх діяльність давала ворогам православ'я дуже вдячний матеріал для виступів проти нього.

Окрім права «подавання», що торкалося церковних верхів, не малу шкоду для православної церкви приносив ще й так званий патронат світських людей над церквами й монастирями, що, по суті, був тим самим «подаванням» у відносинах до ігуменів менших монастирів і до священників. Право патронату не було нормоване якимсь законом, воно розвинулось шляхом звичаю: деякі дослідники виводять його з старого «ктиторства», занесеного на Русь з Візантії, себто з права фундаторів і покровителів храмів і монастирів опікуватись ними і доглядати за їх матеріальним забезпеченням. Але ця опіка на Білорусії й на Україні за литовських часів розвинулась так широко, що патрони — пани й шляхтичі — стали дивитись на церкви й монастирі, які знаходились в їх маєтностях як на свою власність. Вони самі призначали або скидали священників без відома єпископів, розпоряджались церковними маєтками, користувалися з їхніх доходів. Так само й особи урядові — воєводи, намісники, старости засвоювали собі патронат над церквами й монастирями в межах своєї округи й так само розпоряджались духовними посадами й маєтками, як і патрони приватні. Це все вело до великих зловживань. Деякі патрони умисне довго не «подавали» новому ігуменові чи священникові церковних маєтків, щоб самим побирати з них доходи для себе. Інші просто присвоювали собі церковні маєтки, скасовуючи, наприклад, монастирі, що були під їх патронатом. Право патронату зробилося спадковим і передавалося по заповіту. В особливо незручне становище потрапляли церкви й монастирі, коли їх патронами ставали люди, що відпали від православ'я й переходили в католицизм, або в якусь протестанську секту. В таких випадках патронат замість опіки обертався в переслідування й зневажання православних священників і мирян, які перебували під зверхністю такого патрона. І таких патронів-чужовірців ставало протягом XVI ст. все більше та більше. Становище нижчого духовенства, особливо сільських священників, робилося дуже тяжким. Це

вело до того, що мало хто з людей порядних охотився на священницький сан, і сучасники гірко нарікали, що в православні священники іде саме «людське сміття», голодне й невчене, та що священника скоріше можна зустріти в корчмі, ніж у церкві.

Сама перебуваючи в стані великого розстрою, дезорганізації й занепаду, православна церква не могла виконувати як слід завданя, яке випало на її долю, з утратою українським народом власної державності: піддержувати стару духовну традицію, піддержувати рідну освіту й письменство й тим зберігати свою народність. «Руська віра» була синонімом руської народності супроти католицької польщизни, і їй судилося волею-неволею служити національним прапором для народної маси.

Польське громадянство в XVI ст. саме переживало добу значного культурного підйому. Ще й раніше, в XV ст., існували в нього певні культурні зв'язки з заходом так само, як і у громадянства Литовської держави. І з Польщі, і з Литви їздили молоді люди для науки до західноєвропейських університетів. Гуманізм і ранні реформаційні течії, наприклад гуситство, доходили однаково до Польщі, Білорусії й України. Новіші досліди (Грушевського, Яковлева, Огієнка та ін.) показали, наприклад, що впливи чеських правових понять і гуситського руху далеко глибше відбилися в українському культурному житті XV—XVI ст., ніж ми досі уявляли. Але в порівнянні з польським громадянством українське було більш інертне й консервативне, й довгий час усі оті культурні зносини з Заходом менше полищали серед нього свого впливу, ніж у поляків. В першій половині XVI ст. італійський ренесанс знаходить собі все більше поширення в Польщі через вплив італійського оточення королеви Бони, з роду Сфорци; не тільки діти магнатів, але й звичайні шляхтичі їздять вчитись до італійських університетів. Одночасно з італійським шириться в Польщі вплив і німецьких гуманістів, а за ними й німецьких реформаторів, чому сприяло значне число німців в північно-західних областях Польщі. Все це викликає живий розумовий рух, веде до оживлення, властиво до створення національної польської літератури (до поч. XVI ст. в польському письменстві уживалася майже виключно мова латинська) і XVI ст. в діях польської літератури звучить її золотим віком. Протестантизм, гніздом якого служила головно Пруссія, — васал Польщі після секуляризації Тевтонського лицарського ордену в 1525 р., — робить в половині XVI ст. такі успіхи в Польщі, що, здавалося, католицизмові вже приходив кінець. Давніші заборони проти реформаційних течій (наприклад, так званий Велюньський едикт 1424 р. проти гуситства) давно вже стали мертвою буквою. В той же час XVI ст. було добою, коли шляхта здобувала собі широку політичну свободу, й добою розквіту парламентарного життя. Все це справляло враження на українську шляхту й українських панів, особливо, коли вони після Люблінської унії увійшли в тісний контакт з польським політичним і культурним життям, стали спільно засідати на сеймах, в судових трибуналах, дістали доступ до сенаторських та інших високих становищ у Польській державі. Навіть

протестантський рух, який дуже поширився серед польської шляхти в половині XVI ст. і який знайшов свій відгук і на Україні, приходячи до нас в польській чи польсько-німецькій формі, приводив остаточно до ще тіснішого зближення з польською культурою.

Історія протестантського руху в Польщі і в Литві має доволі показну наукову літературу, головню польську. Але історики, пишучи про цей рух, дуже часто трактували його з свого власного релігійного штандпункту: отже, інакше дивились на нього й оцінювали його значення історики-католики, інакше протестанти. Але не бракує й праць справді безсторонніх, які об'єктивно змальовують реформаційні течії в Польщі (наприклад, давня вже праця В. Закшевської «Powstanie i wzrost reformacji w Polsce», 1870). Існує цілий ряд розвідок про реформацію в Польщі також російських учених (Н. Любович, І. Малишевський, П. Жукович та ін.) і німецьких. Але вони майже не відрізняли проявів реформації на Україні з загальнопротестантського руху в Польщі. Спеціально про реформацію на наших землях писав О. Р. Левицький («Социніанство въ Польшѣ и Западной Руси», 1882). Грушевський в «Історії України-Руси», т. IV, і в «Історії української літератури», т. V заперечував особливе поширення протестантства на Україні, знаходячи, що воно далеко більше було поширене на Білій Русі, а звідти вже його відгуки чи рефлекси, як він каже, долітали й на Україну. Але зложенний ним самим реєстр протестантських громад показує, що протягом другої половини XVI і першої половини XVII ст. понад 110 таких громад існувало в Галичині, Холмщині, на Поділлі, Волині, Берестенщині, а крім того, ще кілька громад на Київщині. Правда, адептами нової віри були майже виключно представники вищих класів — пани й шляхта — в широких масах протестантська наука коріння у нас не пустила.

Реформаційний рух в Польщі виявився спочатку в 1520—1530 роках в лютеранській формі, головню серед міщанства, але був зустрінутий дуже суворою репресіями. Та він скоро укріпився в східній Пруссії, яка стала протестантською країною, і в той час як у Кракові палили людей на вогні за ересь, у Кенігсберзі постав 1544 р. лютеранський університет, який мав певне значення й для польсько-литовських областей. Вже в половині XVI ст. протестантизм поширюється серед польсько-литовської шляхти, діти якої вчилися в закордонних університетах. Відомо, наприклад, що у Вітенберзі, осередку лютеранської пропаганди, в 1530-х роках вчилися студенти poloni, Rutheni, або такі, що подавали про себе, що вони з ex Russia, отже, це були українці та білоруси. З шляхтою католицької церкви й уряду стало тяжче давати собі раду. Король Жигимонт-Август II (1548—1572), вихований в оточенні прихильників нових ідей (його мати була італійська принцеса Бона Сфорца), ставився до реформаційного руху толерантно. Багато значних магнатів (наприклад, Радзивілли) навернулись на кальвінізм або лютеранство й стало могутніми покровителями нової віри. В самім краківським університеті появились професори-протестанти.

В 1548 р. явились у Польщі вигнані з Чехії й Австрії «чеські брати» й відродили спомини про гуситство.

Спеціально на Україні ґрунт для поширення реформаційних ідей був до певної міри підготований ще в другій половині XV ст. через вплив раціоналістичної секти так званих зжидовілих, яка створила на українській мові доволі значну літературу (перекладну). Ця секта, як відомо, мала своїх прихильників і на Московщині, але там вона була дуже скоро знищена. З реформаційних течій поширилася на Україні головню аріанська або антитринітарська, відома також під назвою соцініанства від імені її провідника Фавста Социна. На Волині прихильниками соцініанства була головню середня шляхта, із значніших українських родів до нього пристали тільки Гойські, Чапличі, Сенюти, Неміричі, князі Пронські. В Киселині на західній Волині один час існувала аріанська академія.

Протестантський рух, як уже було підкреслено, не захопив ширших верств українського суспільства: він відштовхував консервативні українські круги, які в своїй православній вірі і старій церковній організації бачили ознаку своєї народності. Багатьох він відштовхував своєю хаотичністю, а його різка критика церкви, маючи на увазі спеціально церкву римо-католицьку, менше промовляла до свідомості православних, які мали в своїй церкві зовсім відмінні порядки.

Протестантизм приніс з собою ідею перекладу св. Письма на народну мову. Але треба сказати, що перші спроби видання церковних книг мовою народною були зроблені білорусом доктором Франціском Скориною (в Празі, 1517—1519) незалежно від протестантських впливів. Єдиний, хто старався ширити друком кальвіністські ідеї білоруською мовою, був Симеон Будний, автор протестантського катехизису в 1562 р. Здебільшого протестантська наука, являючись на Україну в чужій, польсько-німецькій формі, не сприяла розбудженню якогось національного почуття й тому треба згодитись з Грушевським, що «в організації нововірських громад, в переході на протестантизм чи аріанство православних панів ми мусимо бачити один з проявів піддання української суспільності, українських панів новій польській культурі, яка дає себе знати в останній чверті XVI ст., а не самостійний прояв культурної еволюції української суспільності».

Однак реформаційний рух зробив таки своє діло в підготовленні українського культурно-національного відродження: він розворушив думку української суспільності. Як каже той же Грушевський, «в атмосфері неустанної релігійної полеміки, з котрою спліталися питання про прерогативи державної влади, про законність та її джерело, про право індивідуального самоозначення, соборності, єрархії, традиції, ні одна скільки-небудь інтелігентна й жива людина не могла залишитись індеферентною. Відлітав безповоротно віками вихований безоглядний послух, консерватизм, як догмат руського життя, що «не подобаєт переступати предлов старих, яке положили отцове наші»... Не могли минати без вражіння методи дискусії, сміливий критицизм і навіть нерозбірливість в поборюванні ідейного

противника, вироблена в цих гарячих, повних пориву й захоплення часах». Це все дуже придалося, коли довелося обороняти православну віру від натиску латинства в кінці XVI ст.

Супроти зовнішнього блиску польської культури в XVI ст., супроти тої ідейної боротьби, яка хвилювала польське суспільство, супроти буйного політичного життя польської шляхти старі форми свого українського життя, консервативні й часом архаїчні в глибині київських і волинських пуц, або в степах Брацлавщини й Наддніпрянщини, здавалися українському панству чимось відсталим і старомодним. А щоденні зустрічі в практичній сфері суду, адміністрації, при дворі часом дуже дошкульно давали відчуття «провінціальний» характер того життя. Отже, само собою бувало, що українське панство й заможніша шляхта дуже легко піддавалися польським впливам і, може, непомітно для самих себе польщилися, переймали польську мову, польські звичаї. Правда, і серед українського й більшою мірою польського панства траплялись люди, які свідомо піддержували руську просвіту і разом з нею й інтереси православної церкви, були меценатами піонерів українського друкарства й діячів українського письменства, але вони скоріше були винятками, ніж явищем типовим. Такими були: Григорій Ходкевич, гетьман литовський, що у своїм маєтку Забудові дав у 1568 р. притулок вигнаним з Москви друкарям Івану Федорову й Петру Мстиславцю; князь Юрій Слуцький, що в 1560-х роках заложив у себе в Слуцьку школу й друкарню; князь Михайло Вишневецький, староста Овруцький, чоловік Раїни Могилянки, добродійки скиту Манявського в Галичині; до них можна зарахувати й московського емігранта, князя Андрія Курбського, що втікши 1564 р. з Москви, дістав ковельське староство на Волині й витворив тут певний культурний осередок у своїй резиденції в селі Милянчицах. Та всіх їх перевершив могутній волинський магнат, князь Костянтин Острозький (1526—1608). Він заложив школи в Турові й Володимирі, а 1580 р. у своїй резиденції Острозі, яку сучасники звали колегією або академією. Він запросив на професорів учених греків, до котрих пізніше прилучилися й свої. В школі вчили головню мов (слов'янської, грецької й латинської й звичайних сім «вільних наук», *trivium* (граматика, риторика й діалектика) *quadrivium* (арифметика, геометрія, музика й астрономія). Біля Острозької школи згуртувався ряд освічених і талановитих діячів, які виявили себе на полі науки й церковного життя: Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Христофор Бронський, Даміян Налівайко, Клирик Острозький. Із школи вийшов і знаменитий Мелетій (син Герасима). Ще перед академією князь Острозький заложив у себе друкарню, яка вже в 1580 р. випустила знамениту Біблію на слов'янській мові. Діяльність Острозького центру дуже тишила православних. Один сучасник писав, що завдяки Острогу «православ'є наше почало сяяти, як сонце, і люди вчені почали в церкві Божій показуватися, учителі й будівничі церкви Божої, та книги друковані почали множитися». Однак заходи Острозького та других меценатів коло піднесення своєї віри й народності були самі по собі відокремлені і тільки ще

більше відтінювали енергійність і байдужість до них загалу українського панства.

Ще доки римо-католицька церква, захитана реформаційними течіями, сама перебувала в стані певного розладу, православні могли спокійно спостерігати з боку за релігійними суперечками в польським суспільстві. Але з 1560-х років католицька реакція починає скріплятися і в Польщі. В ній появляється орден єзуїтів, якому вдалося зупинити поширення реформації в Польщі й Литві й зорганізувати наступ не тільки проти протестантів, але й проти православних. Єзуїти появились спочатку в східній Пруссії й заложили там в 1565 р. свою колегію в Браунсбергу. До Польщі їх впровадив кардинал Гозій, єпископ Вармійський (в Пруссії), учасник Тридентського собору. В 1569 р. була заснована єзуїтська колегія у Вільні, потім пішли школи в Несвіжі, Любліні, а в 1575 р. постала вже єзуїтська колегія в Ярославі в Галичині. За нею пішли школи у Львові, Луцьку, Замості, Кам'янцю, Винниці, Барі, Перемишлі, Бересті, Фастові й т. д. До єзуїтів дуже прихильно поставився король Стефан Баторій і надав у 1578 р. їх Віленській колегії титул академії, себто вищої школи університетського типу. Наука в єзуїтських школах носила схоластичний характер, але головна увага приділялася словесним наукам: граматичі, риторичі й поетичі, щоб учні навчалися володіти словом, щоб звикали сперечатися й промовляти. Єзуїти були добрі педагоги: вони головню увагу приділяли не так навіть науці, як вихованню, і вміли прихилити до себе учнів. Скоро про єзуїтські школи пішла добра слава як про найкращі школи свого часу, і шляхта та пани почали віддавати туди своїх дітей, не тільки католики, але й протестанти й православні. Так, один волинський пан Василь Загоровський, великий прихильник православної віри й руської просвіти, пишучи в татарським полоні заповіт, наказував дати дітей «до Вільні до єзуїтів на науку, бо там хвалять дітям добру науку». І сам князь Курбський похвалював княгиню Чарторийську за намір дати сина до науки до єзуїтів. За ньо порівняно короткий час єзуїтам удалося виховати нове покоління польських панів і шляхти в дусі повної відданості католицькій церкві, причім немало дітей завзятих протестантів або ревних прихильників православ'я стало католиками: сини або дочки Ходкевичів, Радзивілів, Слуцьких, Острозьких були вже католиками й жертвували єзуїтам величезні фонди спеціально на заснування єзуїтських шкіл та колегій. Другим могутнім засобом єзуїтської пропаганди була проповідь. Єзуїти, маючи в своїх руках талановитих проповідників, таких, як Венедикт Гербест, а особливо Петро Скарга, виступали з проповідями, диспутами, полемікою, де тільки могли, одночасно ведучи свою пропаганду й друком, випускаючи в світ збірки проповідей і полемічних розправ. Особливе враження зробила книга Скарги «О jedności kościola Bozego pod jednym psterzem» (1577), в якій він доводив спасенність католицької церкви та її вищість над православною. Говорив про помилки православної віри супроти християнської науки, закидав різні «хиби» в церковнім житті, от як подружнє життя священників, слов'янську мову в богослужбі, втру-

чання світських людей в церковні справи, закликав для порятунку до унії з римською церквою під зверхністю папи. Ще раніш від Скарги Венедикт Гербест (в 1567 р.) звинуватив православне духовенство у неуцтві й темноті і також рекомендував церковну унію.

Цей натиск, що розпочався в 1570-х роках, застав православу сторону невідготованою. Православні тримались спочатку тактики — не зачіпати іновірців, уникати суперечок, не реагувати на їх виступи. Однак римо-католицька сторона, вбиваючись серед українського й білоруського громадянства в силу, робилася все більше агресивною. Отже, мовчати ставало неможливим, і ми бачимо, що й з православної сторони появляються полемічно-оборонні твори, здебільшого — вибірки й компіляції старих полемічних писань проти латинців, доповнень новішим матеріалом. Але це все не дорівнювало талановитим писанням Скарги або Гербеста, і Скарга хвалився, що не в силі нічого відповісти на його аргументи, заможні русини просто скуповували й палили його книги. Та й справді, дезорганізація й непорядки в православній церкві, особливо серед вищої ієрархії, були такі великі й так усім очевидні, що простим заперечуванням фактів і повторюванням старих докорів і «обличень» латинства тяжко було що-небудь вдіяти. Треба було піднести рівень власної освіти на православній ґрунті й реорганізувати церковне життя, оздоровити й обновили його. І чимало ревнителів православ'я, бачачи, що не гаразд, приходили до такої думки, а деякі пани, як ми бачили, й ділом старались допомогти батьківській вірі й народності. Але їхніх розрізнених зусиль не вистачало. Стара проповідна верства русько-українського суспільства, видно, пережила себе й вже не відповідала завданням, які покладала на неї історія.

І от в цей критичний час виступає на громадську арену верства українського суспільства, яка досі грала дуже незначну й скромну роль в українськiм житті — міщанство. Воно бере до своїх рук діло оновлення церковного й взагалі духовного життя української народності (те саме чинить і міщанство білоруське у себе у Вільні та по інших осередках), йому справді удається, за допомогою вірних православ'ю панів і шляхти, зупинити натиск латинства саме тоді, коли воно вже тріумфувало свої успіхи на українських та білоруських землях. Організоване в своїх церковних братствах, міщанство енергійно береться за рятування віри й народності.

Перший відмітив вагу й значення міщанства та його братств у нашій історії М. Максимович у своїй невеличкій статті про Луцьке братство (1841), а ширше з'ясував роль міщанства в ділі оборони віри й національності П. Куліш в I томі «Історії возсоединенія Руси» (1873). Оpubлікування Київською Археографічною Комісією (в її «Памятникахъ», тт. I — IV, 1845—1859) актів Луцького, Київського, Львівського та інших братств Правобережної України дало змогу дослідникам приступити до вивчення діяльності братств і з'ясування її характеру. Тепер питання про братства має свою доволі значну літературу, яка, однак, не в усьому погоджується між собою, особливо що стосується питання про те, як братства виникали й звідки вони взялися.

Російський історик С. Соловйов висловив погляд (1856), що первісною громадською організацією, з якої виникли братства, були відомі за князівських часів «братчики», себто банкету в складчину, що походили від поганських культових звичаїв і були спільні всім слов'янам. Священник Флеров зв'язував братства з «вечерями любови» старохристиянських часів і з церковними ремісничими організаціями, які розвинулись в Білорусії й Україні під німецьким впливом. Більш-менш так само дивились на походження братств Ф. Лебединцев (1862), М. Коялович (1864), М. Скафанович (1871), а пізніше А. Папков (1900) — усі зв'язані з духовною школою. Папков доводив зв'язок братств з староруською парафіяльною організацією й старими «медовими братствами», коли братчики по великих святах сходились, варили мед і спільно бенкетували. С. Голубев (1880) вважав братства за патрональні організації для колективної опіки над церквою. Так само дивиться й А. Криловський — автор розвідки про Львівське братство (1904). Ол. Єфименкова в своїй прегарній розвідці про українські братства (1880) основою, прототипом пізніших братств вважала братство родове. Вона вказувала на їх оригінальність і неподібність до західноєвропейських цехів, підкреслювала релігійно-етичні основи, брак якихось матеріальних тенденцій і широкі освітні стремління, чого не було у цехів. Український економіст Мик. Зібер (1881) ще ліпше підкреслював зв'язок і аналогію українських братств з слов'янськими й загальнолюдськими організаціями на певнім шаблі культурного й економічного розвитку.

М. Грушевський (т. VI, Історія України-Руси, 1907) пояснював походження братств так, що в примітивно-суспільному Устрою це був союз братів, які, вилучившись з спільної сім'ї, не поривали родових зв'язків, що їх зв'язували: спільні господарські інтереси, спільна оборона від ворогів, спільна участь у шануванні божества — покровителя роду. В міру того як слаб і розкладався родовий устрій, місце цих родових союзів заступали різні територіальні і професійні об'єднання. В світі східнослов'янському, де родовий устрій розклався дуже швидко і місце родового союзу дуже рано зайняли союзи мішаного територіально-родового й чисто територіального характеру, ім'я братства затрималось правдоподібно тільки за тими союзами релігійного характеру, які перебрали на себе опіку над старими родовими патрональними культурами. Коли місце старого поганського культу стало займати християнство, воно помалу перенесло звичаї поганського культу на культ християнський, Церква стала поганські свята й церемонії церковно-християнськими. Церква стала релігійним осередком, що зв'язував далі в один союз групу сіл чи осад; до їх храмових свят прив'язувалися старі ритуальні традиції й пири. І за цим союзом задержалось старе ім'я братства. Грушевський не вважає потрібним зв'язувати наші братства з якимись західними цехами чи гільдіями, хіба що мова йде про деталі братського устрою там, де були сильніші німецькі впливи. З розвитком церковного устрою, що припадає на другу половину XV і XVI ст., братська

1922. Антонович В., Коротка історія козаччини. Коломия, 1912, Василенко Н. Очерки по історії Західної Русі и України. К., 1916 (Начальна історія козацтва до кінця XVI вѣка). Каманинъ, Къ вопросу о козацествѣ до Богдана Хмельницького. // Чтенія въ Обществѣ Нестора-Лѣтописца. Т. VIII. К., 1894 (і окремо) Яковлів А., Намісники, державці й старости господарського замку черкаського в кінці XV і в XVI вв. // Україна. 1907. Кн. IX; Його ж: Бунтъ каневцевъ і черкасцевъ в 1536 году. Там же: Кн. I: Його ж: З історії реєстрації козаків в I-ій половині XVI віку. Там же. Кн. III. Pulaski K., Szkice i poszukiwania historyczne. t. I. Krakow, 1887. (Ostafi Daszkiewicz. Dzikie pola, та інші розвідки). Стороженко А. Стефан Баторій и дніпровскіе козаки, К., 1904. Його ж: Сводъ данныхъ о Янѣ Орышевскомъ, запорожскомъ гетьманѣ временъ Стефана Баторія // Кіевская Старина. Кн. I, 1897; Його ж: Князь Д. И. Вишневецкій. Там же: Кн. III. Грушевський М. Байда Вишневецкий в поезії і історії // Записки Українського Наукового Товариства у Києві. Т. III. 1909. Його ж: Гетьман Богданко // Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, Т. XVI. 1897. Новицький И. Князья Ружинскіе // Кіевская Старина, IV. 1882. Происхождение запорожскаго козацтва (стаття правдоподібно самого В. Антоновича). Там же: VIII і IX. 1884. Эварницький Д. Історія запорожскихъ козаков. Т. II. Петербургъ, 1895. Падалка Л. По вопросу о существованіи Запорожской сѣчи въ первые времена запорожскаго козацтва // Кіевская Старина. Кн. V і VI, 1894. Jablonowski A. Kozaczyna a legitymizm, dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy — batoryanska i baturynska // Ateneum. II, 1895. Доманицький В. Чи була реформа Баторія? // Ювілейний збірник в честь М. Грушевського, Львів, 1906. Крип'якевич І. Козаччина й Баторієві вольності // Джерела до історії України-Руси. Т. VIII. Львів, 1908. Барвінський Е. Причинки до історії зносин цесаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками в 1593-94 роках // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. X. Львів, 1895. Його ж: Набіг козаків на Очаків 1545 року. Там же. Т. XVIII. Львів, 1897.

XIII

ЦЕРКОВНА УНІЯ В БЕРЕСТІ. СПРОБИ УНІЇ В XIII — XV ст. ПРАВОСЛАВНІ ЄПІСКОПИ НА ЧОЛІ УНІОННОЇ АКЦІЇ. БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ СОБОР І ЙОГО БЛИЖЧІ НАСЛІДКИ. РЕЛІГІЙНА ПОЛЕМІКА Й БОРОТЬБА. ПЕРШІ КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ. РУХИ КОСИНСЬКОГО Й НАЛИВАЙКА

Питання про церковну унію кінця XVI ст. має широку літературу в історіографії як українській, так і в польській та російській, історія самої унії та її відгуків в тодішнім українським житті розроблена дуже докладно. Однак не можна сказати, щоб історична наука щодо питання про церковну унію на Україні й Білій Русі дійшла до якихось одноставних поглядів і висновків. Діло в тім, що в цім питанні сплелися крім чисто релігійних ще й моменти національні та політичні. Сама справа унії, внісши такий страшний заколот в старе українське життя, не переставала бути актуальною на західноукраїнських землях протягом цілих трьох століть, та ще й сьогодні не вляглися навколо неї пристрасті релігійні, національні й політичні. Кожна сторона є тут заінтересованою, й нема нічого дивного, що рідко хто з дослідників, які працювали над історією унії на Україні, міг зайняти строго об'єктивне становище, незалежне від конфесійних і національно-політичних поглядів. Як справедливо зазначає Грушевський, історія унії й досі трактується занадто *summa et studio*, і поступу в збиранні й збагаченні фактичного матеріалу далеко не дорівнює поступу в зрозумінні й справедливим з'ясуванні цих матеріалів.

Що торкається самого Берестецького собору, то його історію прихильники й вороги унії писали зразу ж по гарячих слідах, але розуміється, кожен з свого штандтпункту: на історію Берестецького собору, видану Петром Скаргою 1597 р., православні негайно ж відповіли документальною історією собору в книзі «Ектезіс», виданій того ж 1597 р., і знаменитим «Апокрізісом» Мартина Бронецького (1597). Тут же подано історію й документи про собор. І пізніше вийшло немало праць у зв'язку з собором і початками унії, але всі вони мали явно суб'єктивний і полемічний характер. Справжня наукова історія унії появилася аж наприкінці XVII ст. Це була праця василіянина Ігн. Стебельського «Dwa wielkie swiatla na horyzoncie polockim» (1781—1783), де було подано цінний документальний матеріал. Ще більше значення мала праця Миколи Бантиша-Каменського (батька історика

України) «Историческое извѣстiе о возникшей въ Польшѣ уніи», написана в 1795 р., але видана лиш в 1805 р. З неї властиво й починається наукова література про унію. В 1842 р. вийшла дисертація М. Костомарова «О причинахъ и характерѣ уніи въ Западной Россiи», але вона була зараз же конфіскована й знищена російською владою. Перевидана вона була лиш недавно Українською Академією Наук у Києві (1928). Працею М. Кояловича «Литовская церковная унія», у 2 т., (1859—1861) odkривається цілий ряд розвідок про унію російських і українських істориків, писаних з церковно-православного штандтпункту з його дуже негативним поглядом на унію та її наслідки. Важнішими з них були розвідки Н. Іванишева (1859), М. Макарія, Ор. Левицького, Н. Петрова, Ф. Кудринського, П. Жуковича та ін. З польських і чужоземних праць, треба назвати праці Є. Ліковського, А. Прохазки, А. Левицького. Дуже важна праця відомого єзуїтського історика П. Пірлінга «La Russie et le Saint-Siege», 1896.

Наукові праці про унію, писані українцями з уніатського (греко-католицького) погляду, починаються німецькою працею єпископа Ю. Пелеша «Geschichte der Union» (1878—1881). Далі вийшли праці Ант. Добрянського, К. Студинського, Ол. Сушка, Б. Бучинського, М. Чубатого, Ст. Томашівського, які звернули також увагу й на уніонні спроби перед Берестейською унією. Взагалі за останні часи дослідники греко-католицького табору стараються вишукувати й підкреслювати в нашій давнині факти, які свідчать взагалі про місіонерську діяльність римо-католицької церкви на українських землях, і спеціально про змагання до унії з Римом на старій Русі.

Справді, уніонні змагання на українським ґрунті почалися дуже давно, в кожному разі не пізніше XIII ст., і в той час, коли справа унії була поставлена вповні реально, в кінці XVI ст., вона мала за собою стару традицію. Досліді М. Чубатого й Ст. Томашівського підтвердили вже раніше сконстатований в історичній науці факт, що стара Русь-Україна, прийнявши головню культуру візантійську, в той же час стояла на перехресті занадто різних культурних впливів, щоб так чи інакше не зазнати на собі також і впливів латинського Заходу. Вже за часів Володимира Великого і його синів ми бачимо в Києві західних місіонерів, а київські церковні полемісти того часу вже вважають за потрібне виступати також і проти латинян та їх «блудів»: доказ, що латинська пропаганда була справою актуальною. Та й пізніше ми зустрічаємо на Русі постійно представників римо-католицьких монаших орденів і взагалі релігійних місій, а династичні зв'язки українських князів з західноєвропейськими пануючими домами вели до дуже частих зустрічей з римо-католицьким світом. Новіші дослідники підкреслюють, наприклад, католицькі симпатії чернігівського князя Михайла Всеволодовича, убитого в Орді. Нам важко сказати, наскільки в уніонних проектах, які виникають в Галичині вже в XII ст., грав роль момент ідеальний, себто змагання до об'єднання обох відламів недавно ще єдиного християнства

в одну цілість, в інтересах християнського універсалізму. Але моменти політичні, бажання ціною вигнання папської зверхності дістати поміч на Заході супроти небезпеки зі Сходу — грали тут, безперечно, свою роль. Так само, як в трохи пізніших змаганнях Візантії з першої половини XV ст., які знайшли свій відгук також на Україні, грало роль бажання знайти на Заході опору супроти турків. Однак ці змагання не давали реальних наслідків. Православ'я, як для греків, так і для українців було тісно зв'язане з народністю й національною культурою, латинство уявлялось їм релігійно-культурною формою, котра сприяла національним та політичним впливам з боку тих сусідів, які джерела своєї культури мали в Римі. Тому всі спроби заключити церковну унію з Римом навіть при найліпшій вірі їх ініціаторів, зустрічали на Україні рішучий опір тих суспільних верств, які в данім моменті грали провідну роль. Але не можна заперечити того, що якимраз в кінці XVI ст., при розширенні культурних взаємин українців із Заходом і при оживленні темпу культурного розвитку взагалі, ідея унії мала більше для себе ґрунту, ніж колись, незважаючи на те, що мала й більш різких противників.

Ініціатива до злуки з Римом вийшла цим разом від львівського єпископа Гедеона Балабана, ображеного постійними конфліктами з Львівським братством. Як уже було згадано вище, царгородський патріарх Єремія в свій приїзд на Україну в 1588—1589 роках узявся упорядкувати там справу православної церкви, але не ознайомлений як слід з місцевими відносинами повівся доволі незручно й нетактовно супроти єпископів, особливо супроти львівського владика Гедеона Балабана, що мав конфлікт з Успенським братством. Надавши особливі права братствам Львівському й Віленському, він викликав незадоволення владик, яким взагалі не по нутру був характер реформи братств, проведеної патріархом. Усунення митрополита Онисифора з кафедри й наставлення Михайла Рогози без собору духовенства також не було владикам приємне. І ось Балабан скликає в Белзі в 1590 р. приватну нараду владик, у якій брали участь, окрім самого Балабана ще Кирило Терлецький, єпископ луцький, Діонісій Збіруйський — холмський і Леонтій Пельчицький — туровський. Балакали про становище православних єпископів, і тут була вперше кинута думка про унію.

Властиво ця думка була, як ми бачили, не нова на західно-українських землях, доволі пригадати короля Данила, участь Григорія Цамблака в Константинському соборі 1418 р. й його таємні розмови про унію, Флорентійську унію 1439 р.; деякі (не зовсім ясні) зноси митрополитів XV — XVI ст. з Римом в справі унії. Тепер же її дуже енергійно пропагували єзуїти. На нараді в Белзі унію з Римом представлено як засіб до виведення православної церкви з її припущеного становища в Польщі і разом до скріплення авторитету й поваги самих єпископів.

Душею справи виявив себе Кирило Терлецький, до якого згодом пристав Іпатій Потій (1541—1613), сенатор і каштелян, що зайняв кафедру Володимирську в 1593 р. по смерті єпископа Мелетія Хребтовича. Сам митрополит Михайло Рогоза був

згодом втягнутий в справу унії, але він, як людина боязка й нерішуча, активної ролі не грав. Літом митрополит скликав до Берестя синод православної церкви, на якому мали обміркувати різні непорядки в церковній житті й способи їх усунення. На нараді крім тих чотирьох єпископів, що з'їздилися у Белзі, був сам митрополит і Мелетій Хребтович Володимирський. Народа винесла кілька постанов: з'їздитись щороку на нараду, не вмшуватись владикам до справ чужих епархій; розглянуто було й вирішено деякі біжучі справи. Але далеко важливішим було те, що всі чотири учасники Белзької наради зібрались потаємно окремо і склали декларацію про унію, яку Кирило Терлецький мав вручити королеві. В декларації її автори заявили, що бажають мати своїм верховним пастирем римського папу, вимовляючи собі свої попередні обряди й увесь церковний порядок православної церкви. Усі четверо: Кирило Терлецький, Гедеон Балабан, Діонісій Збіруйський і Леонтій Пельчицький підписалися під декларацією. Але тільки в 1590 р. доложив її Кирило Терлецький королеві. Жигимонт II прийняв її дуже прихильно, обіцяв, що уніатів буде зрівняно з католиками в правах, і просив, щоб проект нарешті був оголошений до загального відома. Досі справа велася у великій таємниці. Хоча єзуїти дуже гаряче саме в той час агітували за унію, але владики боялись ще прилюдно виступати з своїм наміром. Ще пару років справа велася конспіративно. Аж нарешті в кінці 1594 р. остаточно вироблено акт про унію й запропоновано його королю та папському нунцію в Кракові. Вихідним пунктом догматичних умов було взято флорентійську унію 1439 р. Духовенство й миряни мали підлягати в справах віри римському папі й прийняти новий календар. Всі релігійні обряди й церемонії православної церкви мали залишитися; остаточне вирішення справи причастя мав зробити папа. Допускалися мішані шлюбні й жонаті духовенство. Уніатським єпископом дозволялося відправляти службу Божу в римо-католицьких костелах, а католицьким — в церквах. Уніатські єпископи мали дістати місця в сенаті і бути вільні від усяких податків. Уніати допускалися до всіх державних посад нарівні з католиками.

Митрополит Михайло Рогоза довго вагався, чи приставати до унії, і його з великим трудом умовив енергійний Потій, який з 1593 р. вже був єпископом і зразу ж став на боці прихильників унії. Акт про унію дістав апробату і від короля і від нунція. Однак тим часом, незважаючи на всю конспірацію, з якою провадилася справа унії, чутки про неї дійшли до православного громадянства й викликали серед нього страшену тривогу. Перший ударив на гвалт старий князь Острозький. Він звернувся 25 лютого 1595 р. з окружним посланням до всіх православних, в якому з'ясовував акцію єпископів, називав їх зрадниками, закликав не йти за ними й поборювати унію всіма способами. Сам князь Острозький не мав в принципі нічого проти злуки церков, але він хотів, щоб справа унії вирішувалася на соборі, а не в тіснім гуртку єпископів. До того ж він був ображений, що його проминули й вели діло в таємниці від нього. Послання, надруковане й розіслане по всіх усядах, справило вра-

ження. Українська шляхта висловила на своїм з'їзді протест проти унії й зробила спробу порозумітися з польськими протестантами, які засідали в Торуні на своїм синоді, щоб спільно оборонити релігійні інтереси. Тоді прихильники унії вирішили прискорити діло. Єпископ володимирський Потій і єпископ луцький Терлецький поїхали в кінці 1595 р. до Рима й тут зложили перед папою Климентом VIII урочисту заяву про унію православної церкви в Польщі з церквою римо-католицькою. Папа прийняв їх заяву, й унію було формально проголошено, а на знак того вибито медаль з написом: «*gutemis geseptis*». В березні 1596 р. Потій і Терлецький повернулися додому. Зосталось тепер схилити до унії православну й білоруську громади.

Але в цьому й полягала найбільша трудність. Ані маса православного духовенства, ані українська шляхта й міщанство й думки за не припускали про унію, вважаючи її ні за що інакше, як тільки за замаха на свою батьківську віру й народність. В їх очах ідеальні мотиви про злуку церков і об'єднання християнства під одним пастирем відступали назад перед загрозю латинізації й колонізації українського культурного життя. Проти унії розпочалася завзята агітація. Під впливом цієї агітації й розбурханих нею пристрастей відступили від унії Михайло Копистенський, владики перемиський, і сам перший ініціатор львівський владики Гедеон Балабан. Вони зложили про це писану заяву, занесену до активних Волинського, Київського, Брацлавського, Руського й на Литві православна шляхта закладала протести, і вони були оголошені на варшавським сеймі весною 1596 р. Ситуація відразу загострилася. Рішено було розв'язати справу на соборі, який з наказу короля мав зібратися в кінці 1596 р. в Бересті. Обидві сторони приготувались до рішучого бою. Дано було знати до Царгорода, й патріарх прислав свого представника Никифора, колишнього професора університету в Падуї. Прислав свого представника, екзарха Кирила Лукариса, і патріарх александрійський. Прибуло багато духовенства з православного Сходу. Ніколи ще не було на Україні такого величного й урочистого собору. Явились послы від української шляхти, від усіх воєводств, багато окремих представників шляхетського стану, представники міщанства зі Львова, Вільни та інших міст. Нарешті, багато архимандритів, ігуменів і священників. Домінуючу роль на соборі відіграв князь Острозький. Цей собор не схотів засідати разом з прихильниками унії, й обидві сторони зібрались окремо. На уніатському соборі була представлена вища ієрархія православної церкви, кілька римо-католицьких єпископів, представники короля й уряду.

Відразу обидві сторони зайняли взаємні ворожі позиції й утворили два окремі собори: римо-католики й уніати засідали окремо, православні й собі окремо. Православні збирались в домі князя Острозького, під проводом двох вірних владик: Гедеона Балабана й Михайла Копистенського. Більшість духовних і світських делегатів прилучилася до них. Обидві сторони являли собою справжні військові табори: навколо Берестя стояли гармати й обози. До збройного конфлікту не дійшло, але ж не дійшло й до порозуміння. Обидві

сторони одлучили взаємно своїх противників од церкви й прокляли. Так стався розрив, і обидві сторони повели між собою завзяту боротьбу. Передовсім зав'язалася гаряча літературна полеміка між оборонцями й ворогами унії.

В 1597 р. Скарга видав книгу «Sinod brzeski i jego obrona», одночасно польською й українською мовами, обороняючи унію з канонічного погляду й доводячи, що православний собор в Бересті був юридично неправомочним. Він писав, що опозиція до унії — це діло різних єретиків, аріянів. На це православні зараз же відповіли виданням у Кракові в тім же році книги «Ектезіс, альбо короткоє собрание справ, которіє ся діяли на помістном берестейском соборі», а слідом за тим появилася знаменита книга, видана зразу по-польськи в 1597 р., а в 1598 й по-українськи: «Апокризіс, альбо відповідь на книжки о соборі берестейском». Автором її (що укривався під псевдонімом Христофора Філалета) був правдоподібно шляхтич Мартин Броневський, автор латинського опису Татарії з 1595 р. Наводячи відповідні документи, він розкривав історію унії й махінації єпископів, обороняв правосильність православного собору, доводив, що лиш на ньому було чути голос усієї православної церкви, бо тут взяли участь представники всіх православних земель Речі Посполитої. Тезам Скарги, що тільки єпископи мають рішачий голос в справах віри, він протиставляв ідею соборної й демократичної церкви. На «Апокризіс» появилася у відповідь «Антиресіс» Іпатія Потія (українською мовою в 1599 р., польською в 1600 р.).

Серед інших пам'яток полемічного письменства, які справили на сучасників глибоке враження й викликали дальше продовження спору, треба назвати писання Клирика Острозького (1598—1599), перейняті глибоким почуттям, і талановитий твір, зложений (але не видрукований) в 1605—1606 роках під назвою «Пересторога, зіло потрібная на потомніє часи православним християнам, аби відали, яко некоторые єпископове не спасенія ради душ своїх, але для певних причин і до часних пожитков от своего патріарха одступили і римському папезові в послушенство ся оддали, і великіє замішанія в людях учинили», — твір, перейнятий глибоким патріотичним почуттям і визначний своїм розумінням культурних потреб свого часу. За автора цього твору Франко вважав відомого діяча Львівського братства Юрія Рогатинця.

Та найбільший інтерес мають писання афонського ченця Івана, родом з Вишні у Галичині (жив між половиною XVI і 30-ми роками XVII ст.), його палкі послання до єпископів, що покинули предківську віру, до всіх земляків, «що живуть у Ляцькій землі», його пристрасні викривання занепаду моральності й релігійності у земляків, а особливо серед духовенства. Ці питання, що виявляють між іншим глибоке співчуття до неволі нищих верств українського народу й велику гуманність, по силі тону, пластичності й яскравості форми не мають собі подібних в старій українській літературі. Вони всі, крім одного, не були друковані й ходили в рукописах.

Та паралельно з літературною полемікою велася й цілком реаль-

на боротьба. Перш за все мало реальне значення те, що польський уряд визнавав за легальну віру тепер тільки унію. Він почав з репресії проти єкзарха Никифора: його зразу після собору заарештували під закидом, ніби він був турецьким шпигуном. Незважаючи на протести з боку князя Острозького, його відвезли до Марієнбурзької фортеці і, хоч вина його не була доведена, тримали у в'язниці, доки він там не помер. З другого боку, царгородський патріарх затвердив постанови православного собору в Бересті, і вони таким чином здобули собі канонічну санкцію.

По смерті Рогози митрополитом став енергійний Потій, котрий повів рішучу боротьбу за проведення унії в життя. Він почав переслідувати непокірних ігуменів і священників, одбирати у православних монастирі й друкарні, засновувати уніатські школи. В особі ігумена Вен'яміна Рутського, сина московського емігранта, Потій знайшов собі відданого помічника, котрий по смерті Потія став його наступником на митрополічій кафедрі. Позбавлена своєї ієрархії (православний єпископ держався поки що тільки у Львові), православна церква впадала в стан повної дезорганізації, яку зручно використовували прихильники унії. Православна шляхта, як могла, боронила інтереси всієї церкви. Вона заключила формальний акт конфедерації або політичного союзу з протестантами в Польщі: гуситами, реформатами й лютеранами.

У 1599 р. відбувся у Вільні з'їзд, де був присутній сам князь Острозький, білгородський митрополит Лука, духовенство й миряни. Прибули представники гуситів, реформатів і лютеран. На з'їзді ухвалено конфедерацію, себто політичний союз, котрим шляхта православна й протестантська зобов'язувалися «зберігати між собою мир і не допускати, щоб різниця віри й церковних обрядів вела до проливу людської крові та щоб когось було карано за віру конфіскацією майна, позбавленням чести, кайданами й вигнанням». Після цього стало легше боротись на сеймі. В 1601 р. сейм постановив припинити судові процеси в справі й ухвалив, щоб православні церковні бенєфіції роздавалися тільки православним, але король не затвердив цієї ухвали. На сеймі 1603 р. конфедерація знову виборозатвердила постанову про поворот деяких захоплених уніатами монастирів до православних, але король не допускав ніяких загальних принципів постанов. Хоча він при своїм вступі на престол і підтвердив у 1583 р. урочисто основи релігійної терпимості, але тепер, під впливом єзуїтів, отверто порушував ці обіцянки. І тільки після довгих зусиль під погрозою «рокошу», себто повстання, шляхта добилася того, що в 1607 р. сейм ухвалив, що за грецькою вірою православного обряду залишаються її давні права, і духовенству, яке не хотіло приймати унії, дарувалася амністія.

Але ці постанови самі по собі не мали великого значення. В Польщі вже входило в звичай, що все вирішували не постанови та декрети, а фактичне співвідношення сил. А це співвідношення було не на користь православних. Незважаючи на велике роздратування в православнім таборі, ідея унії потроху знаходила собі прихильників серед православних духовних і то не тільки таких, що схилялися

до унії з особистою користю, але й з мотивів ідейного характеру. Вона знаходила навіть своїх фанатиків і мучеників. Але ще більше значення мало те, що навіть незалежно від унії в початках XVII ст. масова дезерція магнатів і шляхти безпосередньо в польсько-католицький табір виявилась ще в більшому розмірі, як то було раніше. Одні — виховані в єзуїтських школах, другі — просто внаслідок перемоги польської культури й більшої привабливості західноєвропейського життя, яке в цій культурі відбивалося, покидали свою батьківську православну віру, свою мову, звичаї, одягу й ставали католиками-поляками. В 1608 р. помер старий князь Острозький, сей «стовп православія», як його називали, а його діти вже стали католиками. Його внучка Анна-Алоїза, що була замужем за Яном Ходкевичем, гетьманом Литовським, цілком підпадала під вплив єзуїтів і, ставши власницею Острога, з усіх сил заходила під нищити діло свого славного діда. На місце православної академії постала єзуїтська колегія. І так було майже в кожній аристократичній українській сім'ї. Старе українське панство вийшло з рядів оборонців православ'я. Міру жалю й отчаю, які охоплювали ревнителів старої віри, показує нам знаменитий «Трено», себто плач православної церкви, написаний Мелетієм Смотрицьким. В цьому «Плачі» православна церква звертається до своїх синів — одступників:

«О єпископи, єпископи, — кличе вона, — чи вам не досить ще тої неоціненної втрати, яку я понесла через вашу недбалість, таку велику втрату в золоті, сріблї, в перлах, в дорогих каміннях, в котрих я пишалася як найславніша королева! Де тепер той безцінний камінь-карбункул, блискучий, як світильник, котрий я носила в короні голови моєї між іншими перлами, як сонце серед зізд — де дім князів Острозьких, що сіяв понад усі інші плеском світлоти своєї старої віри? Де інші дорогі каміння тої корони, славні дома руських князів, безцінні сапфіри, неоціненні діаманти: княжата Слуцькі, Заславські, Збаражські, Вишневецькі, Сангушки, Чарторийські, Пронські, Масальські, Лукомські, Ружинські та інші нечисленні, що їх довго було б рахувати? Де поруч них і інші мої неоціненні клейноди? Я розумію родовиті, славні, всьому світу доброю славою відомі дома, — і тут автор перечисляє десятки старинних фамільй, де батьки були ще українцями й православними, а діти зробились поляками і католиками. Ця дезерція здавалась катастрофою для українського народу. Про її розмах доволі буде сказати, трохи забігаючи вперед, що сам автор цього жалібного плачу, вже буди православним архієпископом, перейшов на унію й вмер уніатом.

*

Справа православної церкви спиралася тепер на дрібну шляхту й на міщанство. Це надає в дальшому боротьбі за православ'я більш народного, демократичного характеру. Та на допомогу православній церкві, як представниці ідеї української народності в очах мас, виступає на початку XVII ст. козаччина. До своїх соціальних і

політичних вимог, які вона ставить Польській державі, прилучає вона й домагання церковно-релігійного характеру й взагалі переймає на себе роль провідної верстви українського суспільства.

Як ми бачили, козаччина дуже швидко починає зростати в силі й у числі саме у 70—80-х роках XVI ст. Вона вже має свій осередок, незалежний від впливів пограничної адміністрації, — Запорізьку Січ, столицю вільної козацької організації, запорізького низового війська, яке тримає себе наче незалежна, самостійна держава. Номінально визнаючи над собою суверенітет Польсько-Литовської держави й величаючи себе часом «королівським» військом, запорізькі козаки фактично держаться зовсім незалежно, роблять походи, вмішуються в справи сусідніх держав, ведуть дипломатичні зносини з чужими урядами, беруть субсидії від чужих володарів.

Школою «міжнародної» політики козаччини послужили до певної міри молдавські справи. Молдавське господарство після періоду деякої сили й навіть певної могутності стає в половині XVI ст. іграшкою двох потужних сусідів — Польщі й Туреччини, переходячи по черзі в залежність то від одної, то від другої. Молдавський престол переходить з рук до рук різних авантюристів, які опановують його, спираючись то на Польщу, то на Туреччину. Звичайно бувало так, що турецький уряд передавав молдавський трон тому претендентові, котрий обіцяв більшу данину і вмів задобрити значними дарунками султанських придворних. Ми вже бачили, як в молдавські справи вмішався був з таким трагічним наслідком для себе князь Байда-Вишневецький, взявши участь в боротьбі двох претендентів Геракліда й Томши (1563). Пару десятків літ пізніше претендент Івоня, що називав себе потомком славного воеводи Стефана, скинув з трону Богдана Лопушана, що був під протекцією Польщі (1572). Польський уряд спробував піддержати Богдана, але його інтервенція не мала успіху. Однак й Івоня знайшов собі конкурента в особі господаря Валахії, якого піддержували турки. Хоробрий та сміливий Івоня почав шукати собі допомоги на Україні. Зібрався охочий відділ з шляхти і козаків Брацлавщини й Барського староства під проводом Сверчовського. Після перших успіхів Івоня був розбитий переважними силами ворога, сам загинув, а частина козаків разом з своїми провідниками попала в турецьку неволю. Цей похід лишився б малопомітним епізодом пограничної боротьби, який не знайшовся історик, польський шляхтич Леонард Горецький, який описав похід Сверчовського й видав його в 1578 р. у Франкфурті. Оповідання Горецького було спопуляризоване Бельським в його хроніці з року 1597, а звідти перейшло в українську історіографію. Ім'я Сверчовського перекручено на Свірговського, представлено його героєм, і так усі наші історики, почавши від ценця Боболінського й Граб'янки, й кінчаючи Марковичем та Костомаровим, повторювали легенду про «Івана Свірговського, українського козацького гетьмана кінця XVI ст.» (так назвав Костомарів одну свою розвідку з року 1855). Всі використовували оповідання Горецького, що приваблювали мальовничістю фігури самого цього «козацького гетьмана» і його подвигами. Аж тільки в 1890 р. пані К. Мельник простежила істо-

рію легенди про «Свірговського» й з'ясувала дійсний характер цього походу, хоч пішла сама задалеко, відкидаючи зовсім участь українських козаків у цьому поході.

В Івоні знайшовся наставник, який видавав себе за брата Івоніного, це був згадуваний вже Іван Підкова. Він прикликав собі на поміч відділ козаків під проводом «гетьмана» Шаха, котрий прийшов із Запоріжжя й поміг Підкові заволодіти Яссами. Але кінець, як знаємо, був для Підкови нещасливий. Та козаки дістали таку охоту до молдавських авантур, що вже в тім самім 1578 р., в яким кат відрубав Підкові голову ві Львові, козаки вели на трон Підковиною «брата» Олександра, а в слідуючім Олександрового «сина» Петра. Очевидно, молдавські походи збагачували козаків не тільки славою, але й доброю здобиччю.

Окрім молдавських походів козаки за цей же час роблять майже кожного року походи на татарські й турецькі володіння. В 1576 р. подільські козаки, з яких рекрутувався відділ Сверчовського, спалили Тягиню (Бендери). Той же «гетьман низових козаків» Шах в 1577 р. погромив ханського посла, що їхав з Москви. Татари помстилися за це наїздом на південну Волинь. Війна з Москвою, в якій козаки брали участь в 1579—1581 роках, трохи відтягла увагу козаків, але в 1582 р. війна ця скінчилась, і козаки знову виявляють свою активність в боротьбі з татарами. Коли у відповідь на татарські скарги король прислав свого урядовця Глембоцького розслідувати справу, козаки його втопили. Правда, злякавшись свого вчинку, вони самі видали одинадцять ніби винуватців; гетьман, князь Михайло Ружинський, прислав їх, закутих у кайдани, до Києва.

Під кінець 80-х років козаччина дуже помітно зростає, приймаючи в свої ряди все більше панських підданих, які кидали свої оселі й тікали на Низ, незадоволені панщизняними порядками, які все скріплялись, ідучи з заходу на схід. Отже, цікаво приглянутись ближче до соціального складу козаччини за цих часів, бо власне тут лежить одна з головних причин тих конфліктів, які дуже рано, вже в кінці XVI ст. виникають поміж козаччиною й польською державою. Безперечно, зерном і основою козаччини було вільне міське й сільське населення українських земель Великого Князівства Литовського: міщани й нижчі категорії шляхетського стану. Середня шляхта й навіть представники української аристократії постачали переважно провідників і ватажків козаччини. Так було принаймні до часів Люблінської унії й масового колонізаційного руху, який охопив степову Україну після переходу її з-під Литви під польську зверхність. Великі маси сільської української людної присунулися ближче до козаччини, і в цих масах, які скоро почали виявляти своє незадоволення з соціально-економічних порядків, що їх несла Польща на Україну, відкрились невичерпні кадри для поповнення козаччини. Більш активні елементи серед незадоволеної селянської маси знайшли для себе в козаччині бажаний вихід. Козацькі ряди починають відразу дуже поширюватись. Коли в половині XVI ст. козаків нараховувало тисячами, то в кінці того ж самого століття їх можна рахувати на десятки тисяч. Нові козаки з-поміж селянства

принносять з собою новий дух опозиційного настрою проти самих основ того суспільного устрою, який запанував на східній Україні. Знов же таки вся маса селянської людної, яка не могла покинути своїх родин, своєї хати й свого поля, почала бачити в козаках людей особливо для неї симпатичних, які при нагоді можуть виступити в її обороні. Між козаками й селянським населенням протягаються незримі нитки взаємного розуміння й певної спільності інтересів.

І цей духовий зв'язок козаччини й селянської маси дуже скоро виявився в реальних формах під час перших одвертих конфліктів між козаками й польською державою. Українська історична традиція перенесла на ці перші конфлікти риси, характеристичні для пізніших часів, коли боротьба українських козаків з Польщею прийняла дійсно характер боротьби національної: в цій традиції, яка довго держалась в українській історіографії аж до кінця XVI ст., провідники перших козацьких рухів наділялись героїчними прикметами й були оточені ореолом борців за віру й за народність. На цім ґрунті вирросло чимало легенд, які лиш в недавні часи були розвіяні історичною критикою.

Говорячи про початок козацьких рухів, не треба забувати, що в межах самої козаччини в останнім десятилітті XVI ст. все яскравіше помічається певна класова диференціація: з одного боку більш заможні, статечні козаки, які мали свої господарства, хутори, пасіки, які мешкали іноді доволі глибоко в краю, наприклад, в Київському Поліссі, живучи на землях королівських, церковних, а іноді й приватних. Це з них головно набирались козаки на службу в тих полках, що їх формовано було за Стефана Баторія. Це був більш консервативний, лояльний елемент, котрий не так легко було підбити на якусь авантюру. Їх звали козаками «городовими», в протилежність до козаків низових, запорізьких в точнім розумінні слова. Ці низові козаки склали другу категорію козаччини, більш рухливу, більш опозиційно настроєну, власне тому, що вони чим далі, то все більше вбирали в себе елементи, незадоволені соціальним ладом, який скріплявся на Україні з поширенням панського господарства. Козаччина низова в своїх перших же виступах виявила дуже яскравий соціальний характер своїх рухів і зразу ж знайшла відгук серед широких народних мас.

Цей перший виступ зв'язаний з іменем Криштофа Косинського, шляхтича з Підляшшя, про якого властиво й досі напевно не відомо, чи він був поляк, чи українець, католик, чи православний. Перша звітка про нього зустрічається в листі запорізького кошового Богдана Микошинського, де про Косинського згадується як про заслуженого члена запорізького товариства. В 1590 р. він, разом з кількома козацькими провідниками шляхетського походження, дістав від короля маєтність на Київщині. Але староста Білоцерківський, Ян Острозький, не допустив його заволодіти подарованою маєтністю. Це дуже обурило Косинського, він зібрав ватагу козаків — низових, а може й городових, і кинувся з ними в кінці 1591 р. грабувати маєтності князя Острозького. Друга ватага козаків отаборилась в містечку Трипіль над Дніпром.

Правительство призначило для слідства й карі над свосвільцями комісію, до якої попав і козацький «старший» від уряду Язловецький.

Комісія збрала військо й рушила на козаків, які засіли з гарматами в Трипільлі разом з Косинським. Але комісія нічого не вдіяла, бо здобувати Трипільля штурмом не зважилася. Пропонувала козакам видати Косинського, але ті не погодились на це, і тоді комісія обмежилась тим, що умовилась з козаками, що вони не будуть більше своєвільничати й виберуть собі іншого ватажка замість Косинського. Тим часом козацький рух знайшов відгук серед селян за Дніпром, на Волині й на Поділлі. Цілий 1592 р. прокидались селянські розрухи то тут, то там. Та й сам Косинський не залишає у спокою маєтностей Острозьких та інших панів, що були з ним заодно. Це викликало велику тривогу серед українських панів і шляхти, і вони рішили своїми силами приборкати Косинського. Мобілізовано було шляхту Волинського воєводства, на чолі став сам старий князь Костянтин Острозький, і на початку 1593 р. під містечком П'яткою (близько Житомира) стався справжній бій. Козаки були побиті, залишили дві тисячі вбитих (інші кажуть — три тисячі), двадцять шість гармат і кілька коругів. Косинський мусив піддатися й заключити умову, якою козаки зобов'язувалися скинути Косинського й вибрати собі іншого старшого, забратися за порогі й тихо там сидіти. Мусили повернути все пограбоване майно, а селяни, які пристали були до козацького війська, мали повернутися до своїх панів. Косинський по умові тричі вклонився князю Острозькому й його синам і був одпущений на волю з своїми козаками.

Але Косинський не вгамувався. Він зараз же почав готувати реванш і вже в травні 1593 р. притяг під Черкаси з двома тисячами козаків і гарматою, відкрито похваляючись помститися над учасником свого погрому під П'яткою князем Олександром Вишневецьким. Але тут по одній версії загинув в бою з Вишневецьким, а по другій — просто під час п'яної сварки в шинку. Але це може б не зупинило козаків у їхніх ворожих замірах проти панів і шляхти, якби козацьку увагу не відтягли, правда, на деякий лише час, справи зовнішньої політики.

В 1592—1593 роках на Заході відновились плани європейської коаліції проти турків. Головними ініціаторами цієї коаліції виступали з одного боку римський папа Климент VIII, а з другого — цесар Рудольф II. Відгомони цих планів долетіли й на Україну, де їх гарячим прихильником став київський католицький біскуп Йосиф Верещинський, котрий носився з ідеєю ліги проти турків, до якої мали бути притягнені й українські козаки. До цієї думки пристав і той самий князь Януш Острозький, який ще вчора розбив козаків під Житомиром. Може бути, він хотів звернути надмір козацької енергії проти турків, замість того, щоб вони руйнували панські маєтки. Так або інакше, але про запорізьких козаків, яко про бажаних спільників в боротьбі з турками, прочули рівночасно в Римі, і в Празі. Папа вислав в осіні 1593 р. спеціального посла до козаків, хорватського священника Комуловича, який віз з собою

12000 золотих дукатів, задаток козакам за їх участь в турецькій війні. Але Комулович не доїхав до козаків; він обмежився тим, що зустрівшись на Поділлі з двома козацькими ватажками (один з них був Наливайко, котрий скоро після того наробив багато шуму) передав їм гроші для козаків. Більш пощастило цесарському послуві, шляхтичеві Еріху Ласоті, який вибрався з Праги весною 1594 р. Він доїхав аж до Запорізької Січі й тут кілька тижнів вів пертракції з козаками. Він передав їм подарунки від цесаря: труби, бубни, корогви і 8000 дукатів. Але козаки, видно, уміли цінити свої послуги, бо дуже довго торгувались і ставили з свого боку різні умови. Ласота застав на Січі посланця од московського царя, який прибув з аналогічною метою: намовляти козаків до походу проти татар.

Безпосереднього успіху місія Ласоти не мала: козаки обмежились невеличкими диверсіями проти татар, і до серйозніших операцій між ними й турецько-татарською стороною на цей раз не дійшло. Зате українська історіографія збагатилась прекрасним щоденником Ласоти, в якому він докладно змалював свою подорож од Праги через Київ на Запоріжжя й назад. Цей щоденник служить дорогоцінним джерелом для початкової історії козаччини.

Що козаки не мали цим разом великого бажання битись з татарами та турками, до чого їх раніш не треба було закликати й заохочувати подарунками, бо вони вважали це за свій святий обов'язок, — це можна пояснити тим, що в них розпалилася охота до подвигів і поживи на іншому фронті: на тому, куди їм недавно показав шлях Косинський, а саме грабувати панські й шляхетські маєтки.

Чим можна пояснити такий зворот козацької енергії? Нічим іншим, як тільки тим, що козацькі ряди за останні роки поповнялись втікачами з селянської верстви, які принесли з собою дух злоби проти кріпацьких порядків і бажання помститися на своїх недавніх гнобителях. Ці козаки з селян під проводом винахідливих ватажків потягли за собою, як ми зараз побачим, і старих «статечних» козаків, які сиділи понад середнім Дніпром, на теперішній Київщині. Коли українському селянству дошкуляла панщина, яка чим далі, то все більше скріплювалася на Україні, під впливом нових порядків, то наддніпрянській козаччині дошкуляла польська адміністрація, яка чим далі, то все більше старалася обмежити їх волю й приборати їх ближче до рук.

Провідником нового козацького повстання став Северин Наливайко, міщанин з містечка Сатанова над Збручем. Дехто з істориків гадає, що він був шляхтичем. Батько Наливайка за щось потерпів од власника містечка Гусятини Калиновського. Як сам Наливайко писав потім в однім листі до короля, «пан Калиновський мому батькові, що був у мене один, без усякої причини полатав ребра, і тим батька мого світу позбавив». Помстою за батька пояснялося згодом плондрування маєтків Калиновського. Старший брат Наливайка священник Даміян жив при дворі князя Костянтина Острозького й брав близьку участь в культурно-просвітній роботі

Острозького осередку. Був у нього ще й молодший брат і сестра. Северин Наливайко козакував з молодих літ. Один з сучасних письменників каже, що з його був добрий пушкар. Той же самий письменник (Бельський) оповідає, що Северин Наливайко був дуже гарний на вроду й взагалі людина дуже здатна. Наливайко служив якийсь час у міліції князя Острозького й мусив разом з ним воювати Косинського й битися проти козаків під П'яткою. Як думають деякі дослідники, цей й порізнило Наливайка з Острозьким. Він покинув його, і вже в слідуючій 1594 р. ми бачимо його в ролі отамана козацького відділу (можливо, наwerbованого за панські гроші, привезені Комуловичем), з яким він оперує проти турків в теперішній південній Бессарабії. Маючи дві з половиною тисячі козаків, він погромив турецькі осадні на нижнім Дністрі, а від татар одбатував кілька тисяч коней. Він посилав гінців на Січ і закликає низових козаків до спілки. Звідти прийшло кілька тисяч козаків з своїм гетьманом Григорієм Лободою.

Уже сучасники, говорячи про Лободу й Наливайка, підкреслювали різницю між ними і між їхніми військами. Лобода був представником статечної частини козацтва. Він сам одружений з шляхтянкою, купив собі маєтність на Київському Поліссі, був у добрих відносинах з українськими панами, шляхтою й духовенством. Під його проводом стояли козаки організовані, напіввизнані польським урядом, ті, що з них комплектувалися ресстрові полки. Наливайко хоч і походив з статечної родини, мав під собою дружину, зложену найбільш з селян, що повтікали від своїх панів. Тепер доля зв'язала і Наливайка й Лободу до купи, але обидва відділи тримались якось окремо, а між самими ватажками панувало суперництво й якийсь взаємне недовір'я. Треба ще додати, що Лобода виявив значний стратегічний талант у пізнішій війні з Польською державою.

Сполучене військо Наливайка й Лободи восени 1594 р. вирушило в похід на Молдавію. Було його близько 12000 під 40 корогами, серед них дві цісарські, прислані Рудольфом II. Вони перейшли Дністер під Сорокою, розбили господаря Арона, взяли його столицю Ясси й спустошили весь край. Господар мусив зректися турецького підданства й присягти на вірність цісареві. Козацький сотник Демкович сам приймав від господаря цю присягу, а Наливайко сповістив польського короля листом про свої подвиги. На початку 1595 р. Лобода й Наливайко, вже як співники Арона, разом з його військом ходили на турецькі городи Тягину, Білгород і Кілію. Замків не добули, але спустошили всю околицю; потім козаки весною повернулись на Брацлавщину.

Певна річ, польському урядові були не до вподоби такі козацькі вчинки, що вже зовсім виходили поза межі їхньої компетенції, як підданих Польської Речі Посполитої, але він постарався використати становище, яке утворилося внаслідок козацької інтервенції до молдавських справ. Коронний гетьман Ян Замойський сам вирушив з військом до Молдавії й посадив на господарський трон боярина Єремію Могила, який визнав над собою польський протекторат. Могила порозумівся з Туреччиною, і та з свого боку признала його

господарем. Козакам Замойський наказав не втручатися більше до молдавських справ і вертатися на Низ.

Але козаки не думали маєтностях і вимагали собі «стацію», себто ся на шляхетських маєтностях і вимагали собі «стацію», себто утримання, а де не діставали добровільно, брали самі, чинячи всякі насильства й збитки. Коли шляхта зібралася, озброївшись, до Брацлава, щоб приборкати козаків, Наливайко напав на неї з своїми козаками, побив і розігнав. Брацлавські міщани, які здавна були не чужі козакуванню, пристали до козаків і захопили Брацлав цілком у свої руки. Тільки восени 1595 р., коли прийшло польське військо з гетьманом Жолкевським, воно приборкало брацлавських міщан. Тимчасом Наливайко вирушив знову в похід на Угорщину, але скоро вернувся й пішов восени просто на Волинь, пограбував Луцьк, далі пішов на Білорусь, напав на Слуцьк і взяв з нього контрибуцію, далі пограбував Бобруйськ і Могилів. Коли надійшло литовське військо, Наливайко одбився від нього й вернувся на Волинь. Саме тоді вислав він згаданого вже листа до короля, де описував всі свої подвиги в Молдавії, а свій рейд на Білорусь представив як невинну екскурсію, щоб роздобути военні припаси й поживу. Себе і своє військо він пропонував до послуг Речі Посполитій.

У той час як Наливайко оперував на Білій Русі, Лобода розташувався з своїми козаками в Овручі, на Київському Поліссі й так само поводився своєвільно, як і Наливайко, хоч і не допускався таких грабунків. Один козацький відділ під проводом Шаули пішов на Білорусь. Лобода удавав (а може казав це й щиро), що не має нічого спільного з Наливайком і не відповідає за його вчинки, але фактично значна частина Волині й Київщини опинилася в руках козаків, і життя тамошньої шляхти стало нестерпним. Саме тоді в кінці 1595 р. і на початку 1596 р. кипіла завзята боротьба коло справи церковної унії. Наливайко, вернувшись з Білої Русі на Волинь, сильно пограбував маєтності Кирила Терлецького, одного з головних справців унії. Дісталось й іншим прихильникам унії. Це дало привід ворогам православного діла закидати православним спілку з «наливайківцями», а в українську історіографію Наливайко перейшов з ореолом борця за православ'я. Тільки Куліш та інші пізніші історики показали, що релігійний момент зовсім не грав жадної ролі в акції Наливайка: вона носила характер руху чисто соціального.

Рух Наливайка та його відгуки поляків вийти з пасивного стану, населення примусили нарешті поляків вийти з пасивного стану, — досі вони обмежувались лиш висиланням до козаків наказів, щоб припинили свої своєвільства, і вжити рішучих заходів. Вони доручили польському гетьманові Станіславові Жолкевському приборкати козаків, як повстанців, оружною рукою. Жолкевський, один з краєвих полководців свого часу й людина дуже розумна, виступив весною 1596 р. з невеликим, але добрим військом і значною артилерією.

До нього прилучилися по дорозі кілька українських панів із своїми відділами. Помічником Жолкевського й його правою рукою був князь Кирик Ружинський. Ще недавно він сам отаманував

у козаків, але тепер козацькі грабунки допекли його до живого, він бачив у них своїх класових ворогів і палав помстою. Жолкевський хотів використати розкиданість козацьких відділів і розбити їх поодиноці, не давши часу сполучитись до купи. Свій наступ він почав од Крем'янця на Волині й кинувсь перш за все на Наливайка. Той почав відступати. Жолкевський гнав за ним день і ніч і здогнав під Прилукою на Поділлі. Але Наливайко вислизнув і втік в уманські ліси. Поки Жолкевський робив езекуції над Наливайковими прихильниками в Брацлаві, Наливайко скорим маршем рушив на Корсунь і під Білою Церквою сполучився з запорожцями, що були тепер під проводом Шаули й мали при собі артилерію. Тут вони добре побили авангард Жолкевського, що був під командою Ружинського, але мусили мерщій відступати до Дніпра, бо вже наближався сам Жолкевський. Він таки здогнав козаків по дорозі на Трипілля, і коло урочища Гострий Камінь стався бій. Козаки заложили табір з возів і відбивалися завзято. Шаулі гарматна куля одірвала руку. Козаки вибрали гетьманом замість нього Наливайка. Жолкевський не міг нічого вдіяти, відступив до Білої Церкви й послав по підмогу. Козаки перейшли Дніпро, й на раді в Переяславі Наливайка було скинуто й вибрано гетьманом Лободу. В Переяславі зібралось багато городових козаків з жінками, з дітьми. Багато селян, що пристали до козаків, також, мабуть, мали при собі родини. Це потім дуже утруднювало військовій рухи. Козаки безнастанно радились в Переяславі, що їм далі робити: одні казали, що треба йти за московську границю й віддатись під протекцію царя; другі радили йти під кримського хана й потім разом воювати проти Польщі; були й такі, що готові були здатись на ласку Жолкевського. Тимчасом Жолкевський одержав підмогу з Польщі й з Литви та рушив на Київ. Козаки, довідавшись про це, вислали флотилію чайок під проводом Каспара Подвисоцького не допустити його до переправи через Дніпро.

Але польська артилерія відбила їх, а Жолкевський встиг переправитись через Дніпро в іншій місці. Козаки спробували вступити в переговори, але Жолкевський зажадав видачі ватажків повстання, на що козаки не пристали. Лобода повів тоді козаків вглиб полтавських степів, думаючи, що Жолкевський туди не піде, але Жолкевський рушив у погоню й обложив їх з усіх боків на річці Солоніці близько від Лубен. Було це в кінці травня 1596 р. Серед козаків почалися незгоди й сварки, й під час однієї гарячої суперечки Лободу було вбито. Але рада вибрала в гетьмани не Наливайка, а полковника Кремпського. 16 травня Жолкевський почав справжню облогу.

Два тижні громив він козацький табір з гармат і кілька разів посилав свої полки на штурм, але козаки їх відбивали. Становище козацького табору було дуже тяжке. Здатних до бою козаків було 6000, але стільки ж було жінок і дітей, крім того, багато коней і худоби. Не стало паші, поляки відрізали табір від води, почалися хвороби. Тимчасом гармати весь час громили табір зблизька. Була ще надія на підмогу: дійсно, з Низу плив на байдаках з Запоріжжя

Каспар Подвисоцький з свіжими силами. Тоді Жолкевський наказав стріляти без перерви. Після дводенної канонади дух обложених був зломлений. Побачивши, що Жолкевський готується до рішучого штурму, вони почали переговори й нарешті капітулювали на ласку переможця: видали Наливайка, Шаулу та ще кількох ватажків, видали зброю, в тім числі 20 цілих гармат, видали свої клейноди, серед яких були хорогви цісаря Рудольфа II й ерцгерцога Максиміліяна, срібні труби, булаву. Одначе це їх не врятувало. Розлючені довгою й важкою облогою, польські жовніри кинулись на обеззброєних козаків і почали їх рубати. Полягло кілька тисяч людей. Тільки 1500 кінним козакам під проводом Кремпського удалося вирватись з табору й утекти на Запоріжжя. Туди ж повернувся й Подвисоцький з своїми козаками, не змігши пробитись до Солоніці.

Жолкевський поїхав з своїми трофеями до Львова, де його дожидав король. Тут було страчено козацьких ватажків, крім самого Наливайка, якого повезли до Варшави, де й стратили 11 квітня 1597 р. Польські й козацькі літописці кажуть, що його дуже мордували в тюрмі. Щодо самої смерті Наливайка, то склалася версія, ніби його живим спалено в мідному бику. Були ще й інші легенди про спосіб його замордування, але в новіші часи доведено, що все це вигадки жорстокої фантазії сучасників, і що Наливайкові просто відрубано голову. Іван Франко з'ясував і літературну історію легенди про страту Наливайка (в статті «Наливайко в мідянім биці» у Науковім Збірнику на честь М. Грушевського, Львів, 1906).

Ефект солоніцького погрому був величезний. Козацька небезпека набрала в очах польського громадянства різних розмірів. Під впливом цих настроїв варшавський сейм весною 1597 р. проголосив козаків ворогами держави: *perduelles et hostes patriae*. Заряжено було конфіскату козацького майна, гетьману доручено «винищити їх до останку».

Одначе всі ці постанови залишились на папері. Перш за все козацьке гніздо за порогами не було знищене, і козаки, які врятувались після солоніцького погрому, знайшли там притулок. Військо Жолкевського само було так виснажене тяжкою кампанією, що не могло зробити експедиції на Січ. Туди знову збирались втікачі з України, і число їх зростало за рахунок всіх тих, хто тікав од панської помсти за участь в повстанні. Правда, в середовищі самої козаччини настав внутрішній розлам: одна частина козаків, колишні реєстрові, тужили за своїми родинами й за хатами, хотіли заслужити лояльними вчинками амністію від польського уряду й повернутись до своїх наддніпрянських сіл. Вони старались вислужитись перед урядом, обороняючи границі від татар. З другого боку, козацька голода, люди безрідні, всякі втікачі, яким не було повороту й які не мали що тратити, додержувались ворожого супроти уряду настрою. Не раз діло доходило до взаємної усобиці. Але скоро всіх помирила зовнішня війна, в якій самому польському урядові була потрібна козацька поміч.

Спочатку в 1600 р. настало знову замішання в молдавських справах, і козаки в числі 4000 оперують тут в рядах польської армії.

В слідуєчій 1601 р. сейм формально касує свою «баницію» проти козаків і накази про їх знищення, а козаки беруть участь у війні проти шведів в далекій Ливонії. Так було повернуто знову легальне становище козаків, і помалу забувалися рани, завдані обопільно в повстанні Наливайка.

Л І Т Е Р А Т У Р А

Для церковної унії: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. V., Львів, 1905; Т. VI, К., 1907. Митрополитъ Макарій. Історія русскої церкви. Т. IX і XI. Чистовичъ И. Очеркъ історії западнорусскої церкви. У 2 т., Петербургъ 1882—1884. Pelesz I., Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. У 2 т., Wien 1879—81. Бучинський Б. Змагання до унії русскої церкви з Римом в 1498—1506 роках // «Записки Українського Наукового Товариства», Т. IV, V, VI, К., 1910—11. Бучинський Б., Студії до історії церковної унії // «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», Т. 108, 111, 112, 114, 115, Львів 1912—13. Кояловичъ М., Литовская церковная унія. У 2 т., Петербург, 1859—62. Левицкій Ор. Южнорусские архіереи въ XVI—XVII вв. // «Кіевская Старина», I, 1882, і «Памятники старины въ западныхъ губерніяхъ, изд П. Батюшковымъ» Т. 3, Петербург, 1885 (І. Потій і К. Терлецький). Likowski L., Unia Brzeska, Poznań, 1896 (укр. переклад: «Берестейська унія», Жовква, 1916). Pgochazka A., Daznia do unii za Jagielly, «Przeglad Powszechny», VI і VII, 1896. Його ж: Z dziciów unii brzeskiej, «Kwartalnik Historyczny», 1896. Його ж: Unia brzeska, «Przeglad Polski», XII, 1896. Lewicki A., Unia Florencka w Polsce, «Pozprawy Akad. Um.», Т. 37, Kraków, 1899. Жуковичъ П. Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства съ церковной уніей (до 1609 г.). Петербург, 1901. Кудринскій Ф. Судьба ексарха Никифора въ западной Россіи // «Кіевская старина», VI і VII, 1892. Франко І., Z dziejów synodu brzeskiego 1596 г. «Kwartalnik Historyczny», I, 1895. «Ювілейна книга в 300-літні роковини смерті м. Іпатія Потія», Львів, 1914. Про полемічну літературу кінця XVI — початку XVII ст. — в курсах історії української літератури. С. Євремова, М. Возняка й М. Грушевського, а крім того спеціально: Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці, Відень, 1919. Архангельскій А., Борьба съ католичествомъ и западно русская литература конца XVI и первой половины XVII в. М., 1888. Харламповичъ П. Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вв. Казань, 1898. Студинський К. Пересторога, руский памятник початку XVII віку, Львів, 1895. Скабалановичъ Н., Объ Апокрисисъ Христофора Филалета, Петербург, 1873. Макарушка О. Огляд літературної діяльності Іпатія Потія, Львів, 1914. Петровъ Н. Западно-русскія сочиненія XVI в. // «Труды Киевской Духовной Академіи», II—IV, 1894. Франко Ів. Іван Вишенський і его твори, Львів, 1895. Сумцовъ Н. Іоаннь Вишенскій, // «Кіевская Старина», VI, 1895. Крымскій А. Іванъ Вишенскій, его жизнь и сочиненія // «Кіевская Старина», IX—X, 1895. Кулішъ П. Історія возсоединенія Руси, Т. II, Петербург, 1874.

До історії перших козацьких рухів: Грушевський М. Історія України-Руси, Т. VII, К., 1909. Доманицький В. Козаччина на переломі XVI—XVII століть (1591—1603) // «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка», ТТ. 60—64, Львів, 1904. Василенко Н. Очерки по історії Западної Руси и України, К., 1916. Костомаровъ Н. Бунтъ Косинскаго и Наливайка, «Собрание Сочиненій», Кн. I, Петербург, 1903. Николайчикъ Ф. Первая козацкія движенія въ Ръчи Посполитой // «Кіевская Старина», III—IV, 1884. Dr. Antoni J. (Йосиф Полле) Semen Nalewajko, opowiadanie z końca XVI w., «Opowiadania historyczne», Warszawa, 1882. Його ж: Książce Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosinskim, там же, т. IV, Lwów, 1891. Барвінський С. Причинки до історії зносин же, т. IV, Lwów, 1891. Барвінський С. Причинки до історії зносин цесаря Рудольфа II. і папи Климента VIII з козаками року 1593 і 1594 // «Записки Наук. Т-ва, ім. Шевченка», Т. X, Львів, 1895.

XIV

КОЗАЧЧИНА НА ПОЧАТКУ XVII ст. ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ. КОЗАЧЧИНА В ОБОРОНІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ. ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ІЄРАРХІЇ

Хоча урядові кола й вирішили приборкати козаччину до краю, а солоницький погром, здавалось, завдав їй смертельного удару, проте в дійсності козаччина пустила вже занадто глибоке коріння на українському ґрунті. Правда, після погрому на Солониці всередині самої козаччини загострюються протилежності між статечними городовими козаками, які хотіли вернути собі легальне становище в Польській державі, які мали своє майно, своє господарство, і козацькою голотою, якій нічого було губити і якій взагалі не було місця в суспільстві Речі Посполитої. Антагонізм між лободовцями й наливайківцями знову впливає наверх і виявляється в тім, що деякий час, безпосередньо після солоницької кампанії, кожна з двох незгідних між собою груп вибирає собі окремих ватажків. Більш лояльні козаки, що шукали примирення з урядом, вибрали собі за старшого якогось шляхтича Христофора Нечковського. На чолі непримиренної партії стояли борці з кампанії 1595—1596 років Подвисоцький та Кремпський. Трохи згодом на чолі першої групи стоїть Тихон Байбуза, на чолі другої Федір Полоус. Але обставини склалися так, що сам польський уряд мусив йти на примирення з козаками. Якраз з початком XVII ст. для Польщі наступає доба безперервних війн, спочатку волоської, потім шведської й, нарешті, московської. Козаки стають потрібні, і це, мабуть, впливає так, що вони самі між собою доходять до якогось порозуміння, та вже в 1600 р. на чолі цілої козаччини стоїть гетьман Самійло Кішка. Ця особа дуже спопуляризована знаменитою думою, найдовшою й найдокладнішою з усіх, де оповідається про те, як гетьман запорізький Кішка Самійло, після довголітнього перебування в турецькій неволі на галері, організовує повстання полонених козаків, захоплює галеру, вирізує турків і щасливо повертає на Україну. Що такі випадки визволення козаків з неволі дійсно траплялися, про це ми маємо ряд автентичних звісток, але чи саме з Кішкою трапилася така пригода, про це документальних даних немає, і взагалі історичні відомості про Кішку доволі скупі. Але і те, що відомо, свідчить: Кішка був доволі вмілий політик. В 1600 р. волоський воевода Михайло почав війну з молдавським господарем Могилою, який тягнув до Польщі. Треба було йому допомогти, і польський уряд звернувся до козаків. Вислано було для переговорів Яна Оришевського, який колись сам гетьманував над козаками. Але Кішка виставив свої умови: щоб скасовано було над козаками баніцію (оповіщення поза законом), повернуто вільності з часів Стефана

Баторія, визначено певну платню за службу й прислано корогву (це мало б служити зовнішнім символом легалізації козацького війська). Про все це писав Кішка в листі до короля Жигимонта III. Король пообіцяв, що підтриматиме козацькі бажання на сеймі, і тоді близько 4 000 козаків рушило на допомогу коронному гетьману Замоїському й відбуло з ним в похід у Валахію. Коло Плоєшт сполучене на польсько-козацьке військо розбило Михайла, і Замоїський посадив на волоський трон Могилиного брата Семена Могилу й поспішив назад до Польщі, бо там уже починалася нова війна на півночі: як звісно, Жигимонт III, з шведської династії Ваза, по смерті свого брата Івана Вази в 1592 р. внаслідкував шведський трон і один час правив обома державами. Але як фанатичний католик, Жигимонт не був популярний в лютеранській Швеції, і це використовував його дядько, герцог Карл Зюдерманландський, що сидів у Швеції як регент у відсутності короля. Він оповістив себе у 1598 р. королем, окупував Естонію і в 1600 р. вже загрожував польській Ливонії (так званім інфлянтам). Почалася війна. Замоїський став закликати козаків до Ливонії. Знову Кішка в делікатній, правда, формі поставив свої старі вимоги. Тим часом у січні 1601 р. зійшовся у Варшаві сейм, і козаки прислали на нього свою депутацію. Сейм ухвалив скасувати баніцію для тих козаків, які підуть на шведську війну. Ті з козаків, які працюючи по городах, мешкали в королівських маєтках, мали підлягати королівським старостам, а ті, що мешкали по панських маєтках, мали підлягати юрисдикції панів. Хоч це й не було повне задоволення козацьких бажань, але саме головне для козацтва було досягнуте: баніцію з нього знімалося, й воно переходило на легальне становище.

Козацький відділ з 2032 людей узяв участь в операціях у Ливонії. Зберігся документ про видачу йому платні, й це дає змогу познано митися з складом того козацького відділу: він ділився на 4 полки по 5 сотень в кожному. Сотня ділилася на десятки. Тих десятків було 152. На чолі відділів стояв гетьман — Самійло Кішка, при ньому був обозний і писар. На чолі полків стояли полковники. При війську було три пушкарі, один прапорщик, сурмач, трубач і троє возних. Як бачимо, організація нагадує ту, яку застав на Січі Ласота й яка в головних рисах та сама, яку ми знаємо з пізніших часів. Озброєні були козаки рушницями й списами.

Похід був тяжкий. В бою під Фелліном сам Кішка наложив голову. Замість його вибрано Гаврила Крутневича, що вже раніше був на цьому уряді. Козаки багато натерпілись у спустошеному краї, але й самі пограбували немало. Після перших успіхів уряд побачив, що війна затягується, бо в нього не було флоту, а шведи, маючи флот, успішно блокували узбережжя й держалися в приморських містах. Запал до війни почав остигати, і козаки перші покинули фронт та рушили через Білорусь додому. По дорозі вони чинили страшні гвалти й насильства, як про це оповідає один білоруський літопис. Місто Вітебськ, яке хотіло боронитись від них, вони взяли силою й дуже пограбували. Вернувшись додому, козаки

дуже пишалися своїми «заслугами» перед державою і забули всякі недавні обмеження й заборони.

Вони зразу ж обернули свою енергію на південь і весною 1602 р. пропонували свої послуги молдавському господарю. Той не прийняв козацьких послуг, і тоді козаки на 30 чайках і кількох одбитих у турків галерах виплили в море й під Кілією погромили турецький флот. І в дальших роках козаки шарпали то турків, то татар. Число їх дуже зросло і вони поводилися на Україні все вільніше. Король і шляхта почали тривожитися і вже жалкували, що знесено було баніцію. Але тут розпочалася московська авантюра, і перед козаками відкрилося нове широке поле для попису. Починалася так звана московська смута й польська інтервенція до московських справ.

Як звісно, ця смута, підготовлена політичними й соціальними потрясіннями, які пережило Московське царство в часі панування Івана IV, почалася формально з появи претендента на царський престол загадкової особи, яка видавала себе за царевича Дмитра, нібито сина Івана Лютого. Довший час історіографія вважала його за креатуру езуїтів, підготовлену й виставлену в цілі опанування православним Сходом. Але в останні часи історики схиляються до думки, що це була креатура московської боярської партії, яка висунула його, щоб скинути Бориса Годунова, цього рагвену серед московської аристократії. Таємний претендент появився в Польщі як слуга князів Вишневецьких і оповістив свій намір добувати московський престол. За мовчазною згодою уряду він сформував собі дружину з добровольців і з нею рушив через Україну на Москву. Вона складалась переважно з польсько-української шляхти. Цілий ряд пограничних українських магнатів, які фігурували колись як козацькі ватажки, опинились тепер у війську «царевича». Нарешті до нього приєдналося 12 000 запорожців. В 1605 р. Дмитрій захоплює Москву. Але це була тільки прелюдія до довгої політичної й соціальної революції, яка охопила Московську державу, яка привела до польської й шведської інтервенції і з якої Москва вирятувалась ціною страшних зусиль та великого патріотичного піднесення аж у 1613 р. В усіх перипетіях цієї революції українська козаччина так само, як козаччина великоруська — донська, взяла дуже близьку участь. Ми бачимо козаків в рядах війська різних самозванців і просто грабіжників, які шарпали Московську землю, бачимо їх і в рядах королівського війська, яке ходило на Москву, щоб там посадити царем польського королевича Володислава. Число козаків страшенно наросло. Так, у війську короля Жигимонта, яке брало в 1609 р. Смоленськ, було аж 30 000 козаків, і майже стільки ж козаків оперувало на Сіверщині та по інших провінціях Московської держави. Козаки дозволяли собі страшенну сваволю не тільки в ворожих землях, але і в себе вдома. Українська шляхта гірко нарікала на цю козацьку сваволю, сейми виносили грізні ухвали проти козаків. Але, розуміється, ці ухвали не мали реального значення, доки Польща воювала з Московією. Козацька активність виявлялася не тільки на московським терені: в той же час, як одні козаки воюють на півночі, другі обертають свій розмах проти турків.

1606 р. флотилія козацьких човнів здобуває Варну на Чорнім морі. Ця подія знайшла свій відгук у народній пісні, записаній на початку XIX ст. в Галичині. В 1608 р. козаки здобувають Перекоп, який відділяє Крим од континенту. В 1609 р. вони оперують на нижнім Дунаї, палять турецькі міста Ізмаїл, Кілію, Білгород (теперішній Акерман). Розуміється, все це були тимчасові здобутки, укріпитися в цих містах і вдержати їх в своїх руках козаки не мали сили, але сам факт здобуття сильних турецьких фортець в таких далеких краях показує широту козацького розмаху.

Окупація Московщини польським військом у 1613 р. й тимчасове замирення на цьому терені примушують козаків звернути цілу свою активність проти турків і татар. Польське правительство дивилось на це крізь пальці, бо бачило в цьому найкращий вихід для нагромадженної козацької енергії, дарма, що це могло накликати грізний реванш з боку турків. Роки 1614—1620 були справжнім героїчним періодом в історії запорізьких козаків. Їхні сміливі морські походи можуть порівнятися тільки з морськими походами їх предків, русів старокнязівської доби. Об'єкт походу той самий: попередня Візантія, теперішній Царгород, або ж Чорноморське узбережжя в Малій Азії й Криму. І мета та сама: пожитися на кошті багатих турків, так, як колись живились коштом багатих греків. Але в руйнуванні татарського узбережжя в Криму ми добачаємо ще й інший мотив: це реванш татарам за їхні набіги на українські землі, відплата за ту руїну, яку вони там чинили, бажання визволити українських невільників, яких було повно в Криму, і взагалі — ослабити це страшне гніздо хижаків, яке вже більше сотні років тягло живі соки з України, пожирало цвіт її населення. Тому то в очах не тільки самого українського народу, але і в очах цілого тодішнього християнського світу козацькі успіхи знаходили живе признание й викликали радість. В сторонах Середземного моря, на Балканах та в Італії особливо уміли цінити тріумф козацької зброї, бо там самі майже постійно вели аналогічну боротьбу з магометанським світом.

Характер козацьких нападів на турецькі міста дуже живо малює нам оповідання одного сучасника-турка. Це стосується козацького морського походу 1614 р. «Козаки, — оповідає цей турецький свідок, — напали на кріпость Синоп, що лежить на березі Анатолії і з огляду на свої чудові околиці прозваний містом коханків. Здобувши тутешній старовинний замок, козаки вирізали його залогу, пограбували й спустошили мусульманські будинки, а під кінець так спалили й знищили місто, що цей прегарний і чудовий куточок обернувся в сумну пустиню. При тому вони зруйнували турецький арсенал, попалили галери і човни. Шкоди рахують на 40 млн золотих. Перш ніж встигли зібрати проти них озброєних людей з околиць, козаки забрали свою здобич на чайки і попливли назад. Султан, почувши таку новину, впав у страшний гнів і жаль, він звелів повісити великого візиря Насух-башу, і на превелику силу жінка, дочка й інше жіноцтво ублагали, щоб султан подарував йому життя, але добре побив його будзиганом (палицею), — чутка про це

зараз же облетіла ціле місто. Візир виправдовувався тим, що він уже вислав був військо й флот, щоб знищити козаків при повороті».

Паша Ахмет, висланий з цим дорученням, мав задержати козаків при повороті коло Очакова й вислав туди з Білгорода військової кораблі. Так само туди були вислані кораблі й з Царгорода під проводом Алі-Паші. Але козаки своєчасно довідались про це й поділилися на дві частини: одна попливла в обхід, висадилася на схід від Дніпрового устя й потягла свої човни суходолом на колесах, але тут напали на них татари, й козаки втратили багато людей і здобичі. Друга частина козацької флотилії пішла пробоем через очаківський лиман. Вона теж мала великі втрати; щоб облегшити свої чайки, козаки мусили власними руками покидати багато добра у воду. Одначе все ж таки пробились. Усього 20 людей попало в полон. Їх відіслали до Царгорода, щоб було на кому зірвати серце. Коли до султана поприходили люди з Синопа й з плачем почали оповідати про своє нещастя, султан звелів видати їм цих 20 козаків-полонених, щоб вони, як хотіли, могли над ними помститися.

Це козаки зробили в 1614 р. На слідуючий рік вони знову виплили в море й спалили місцевість між Мізєвною й Архіокою — під самим Царгородом, так що султан бачив дим. Турецька ескадра погналась за козаками, догнала їх аж коло гирла Дунаю, але козаки сміливо пішли на абордаж (зчепилися з турецькими кораблями), розгромили турецьку ескадру й взяли в полон пораненого турецького адмірала. Вони захопили кілька турецьких кораблів, повели їх з собою й спалили під Очаковом на глум туркам. Потім пробилися в гирло Дніпра й щасливо вернулися на Січ. Знов-таки в 1616 р. морські операції повторилися ще в більшому розмірі. Велика турецька ескадра, вислана проти козаків, була цілком розгромлена коло Дніпрового лиману. Кільканадцять кораблів і близько сотні човнів попало в козацькі руки. Адмірал, який командував ескадрою, ледве втік. Ця блискуча перемога була ділом Петра Сагайдачного, в особі якого козацьчина дістала не лише хороброго вождя, але й видатного політика, котрий зумів направити козацьку силу не тільки на здобування слави й добичі, але й на користь національних інтересів усього українського народу.

Безумовно, Петро Конашевич-Сагайдачний є найбільш видатною фігурою, яку висунула українська козацьчина перед Богданом Хмельницьким, і одним з видатніших українських діячів взагалі. Його особа й діяльність заслужили високу оцінку вже з боку сучасників і перейшли в потомство, вкриті ореолом слави. Та про те ми маємо небагато точних даних з його біографії. Першим науковим дослідником життя й діяльності Сагайдачного був М. Максимович, якому пощастило знайти вірші ректора братської школи в Києві Касіяна Саковича на похорон Сагайдачного, видані в 1622 р., які є головним джерелом до біографії гетьмана. З цих віршів виходить, що Сагайдачний був шляхтичем з-під Самбора в Галичині, що він вчився в Острозькій школі, потім вступив до Запорізького війська, брав участь в походах на татар, турків, волохів, в Ливонію. Максимович зібрав докупи всі відомості про Сагайдачно-

го й належно з'ясував його історичну діяльність (1843). Після біографії Сагайдачного, написаної В. Антоновичем в серії біографії гетьманів (1885), в якій, одначе, не було нових даних, з'явилася в 1901 р. спеціальна розвідка І. Каманіна, в якій він високо ставить заслуги Сагайдачного в ділі відродження української народності, але зовсім безпідставно вважає Сагайдачного прихильником ідеї злуки України з Москвою. Останню ревізію і оцінку діяльності Сагайдачного перевів М. Грушевський у VII томі своєї «Історії України-Руси» (1909). Він також вважає Сагайдачного своєю талановитим політиком, який перевів у життя союз козацьчини з духовною і світською інтелігенцією України й старався втягнути Польщу у воєнні підприємства, при яких козацьчина робилась дуже потрібною й могла диктувати свої вимоги. Козаків він тримав у послуш'я й дисципліні, через що не був популярний в козацькій масі, незважаючи на славу, якою він окрив козацьчину своїми походами і яка знайшла свій відгук у відомій народній пісні. Про цю пісню виникла свого часу наукова суперечка: про якого саме Сагайдачного каже ця пісня («Ой, на горі та жінці жнуть»): чи про гетьмана, чи про кошового отамана часів Дорошенка — Григорія Сагайдачного? Б. Грінченко доводив, що пісня каже про отамана, І. Каманін та М. Грушевський — про гетьмана.

В останні часи вийшла монографія Б. Барвінського (1930), присвячена походженню Сагайдачного, в якій він установлює, що гетьман дійсно належав до шляхетського роду Попелів-Конашевичів у Перемишльській землі, відомого вже в XV ст.

Коли народився Сагайдачний — невідомо. Так само невідомо й коли саме він учився в Острозі, й коли вступив до козацького товариства. Навіть щодо одного з найближчих фактів його воєнної діяльності, здобуття Кафи в Криму, існують різні погляди, коли саме це сталося: Максимович, Антонович і Каманін думали, що це сталося в 1606 р., Грушевський відносить здобуття Кафи до 1616 р. Так само й початок гетьманування Сагайдачного Максимович відносить до 1601 р., Антонович — до 1605, Каманін — до 1606, а О. Чайківський, автор розвідки про початок гетьманування Сагайдачного, — до 1610 р. В усякому разі Сагайдачний розпочав своє козакування раніш, ніж ми застаємо його в ролі козацького гетьмана й провідника козацької політики, яким він виступає в 1616—1617 роках: безперечно, на чолу козацької козацьчини він міг вибитись лиш попередньою своєю козацькою службою й своїми заслугами.

Сагайдачний виступає в ролі провідника козацьчини й її своєвільно-кошицький уряд, стривожений зростом козацьчини й її приборкати. Властиво кажучи, від самого початку XVII ст. майже не проходило ні одної сеймової сесії без того, щоб на ній так або інакше не було зачеплене козацьке питання. Виношено ухвали, щоб козаки, які жили «на городах», слухались корольських старост, якщо мешкали в корольовинах, і панів світських або духовних, якщо мешкали в їхніх добрах; заборонявся вихід на Запоріжжя й своєвільні вчинки (постанова сейму в 1607 р.). В 1609 р. сейм знову радив над

виникло незадоволення і, як завжди бувало в подібних ситуаціях, козацтво поділилося на дві партії: одна, зложена з статечніших, заможніших, старших козаків, якої властиво менше й доторкались урядові вимоги, піддержувала Сагайдачного. Козацька ж голота й молодь були проти нього в опозиції. Одначе Сагайдачному, завдяки незломній волі та залізній дисципліні, яку він умів піддержувати серед козаків, удалося зберегти свій авторитет і провідне становище. Навіть більше: йому вдалося, як я вже згадував, обернути козацьку силу на піддержку православної церкви, що в ті часи було справою національної ваги.

*

У той час коли стара провідна верства українського суспільства, магнати й шляхта, помалу сходять з сцени через масову дезерцію своїх членів до польсько-латинського табору, а у міщанства вже не вистачає сил самим виносити тягар боротьби за церкву й народність, виступає нова суспільна сила, нова верства, що вийшла з лона українського народу, — козащина й переймає на себе завдання бути головною опорою православної церкви і української народності.

Певна річ, що не відразу усвідомили й засвоїли собі це завдання козаки. Їх перші рухи, повстання Косинського й Наливайка, зовсім не мали релігійної закраски, як потім твердила про це стара українська історіографія. Але загострення релігійної боротьби після проголошення Берестейської унії знайшло свій відгук і серед козащини, серед якої було багато елементів шляхетських і міщанських, які вже брали участь в релігійній боротьбі.

Уже в кінці першого десятиліття козаки починають вмішуватися в цю боротьбу; вони йдуть спочатку легальною дорогою: так само, як і шляхта, козаки складають формальні протести проти уніатських претензій на добра православної церкви. Але коли емісари уніатського митрополита появляються в Києві й хочуть наложити руку на багаті київські монастирі, козаки силою не допускають до того. Один з найбільш активних емісарів приплачує навіть своїм життям. Діячі православної церкви скоро починають розуміти, що в Києві під охороною козаків можна далеко безпечніше й ширше розвивати культурно-релігійну діяльність, ніж у Львові й взагалі на західно-українських землях. І ось уже на початку другого десятиліття XVI ст. центр релігійного, а разом з тим і національного життя помалу пересувається до Києва. Передовсім туди переходить цілий ряд видатних культурних сил із Галичини й займає в Києві найважливіші церковні посади. Сюди переходять в 1599 р. Єлисей Плетенецький (син шляхтича з-під Золочева) і стає архімандритом Печерського монастиря, перейнявши цю посаду після Никифора Тура, що збройною рукою оборонив Печерський монастир від уніатів. На Печерській архімандрії залишився Плетенецький аж до своєї смерті в 1624 р. За Плетенецьким прийшли інші галичани: Захарій Копистенський, Памво Беринда, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній, Іов Борецький та ін., все видатні вчені й культурні діячі. Вони заложили

в Києві науковий осередок, як колись було в Острозі та у Львові. В 1615 р. закладається в Києві братство, якому жінка мозирського маршалка Степана Лозки, Гальшка Лозкина Гулевичівна записує щедрю фундацію на культурно-просвітні цілі. Братство закладає школу, котра скоро реформується в колегію на зразок європейських університетів. Її ректором стає Іов Борецький. До братства вписується сам гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний «з усім Військом Запорозьським». Цим актом козащина офіційно переймає протекторат над культурно-національним рухом у Києві. В 1617 р. Єлисей Плетенецький засновує у себе в Печерськiм монастирі знамениту друкарню, яка за короткий час розвиває надзвичайно інтенсивну видавничу діяльність: випускає церковні й богослужбні книжки, підручники, словники, полемічні й теологічні твори, наукові праці, взагалі стає осередком цілого українського видавничого руху. Наврешті, як увінчання всіх змагань українських національних діячів того часу, проходить відновлення православної ієрархії, проведене під покровом козацького гетьмана. Після того як майже всі православні єпископи перейшли на унію, а ті двоє, що залишилися вірні своїй вірі, вмерли, православної церкві загрожувала повна дезорганізація; передовсім не було кому висвячувати священників. Отже, Сагайдачний дуже зручно використав приїзд на Україну єрусалимського патріарха Теофана, котрий повертався з своєї подорожі до Москви. Саме в той час Сагайдачний не був гетьманом: я вже згадував, що він не мав широкої популярності в масі козацтва. Особливо ж були настроєні проти нього так звані випишки, яких він на основі угоди з урядом викреслив з реєстру. Використавши момент, коли Сагайдачний пішов з частиною війська в похід під Перекоп (1620), козаки скинули його з гетьманства й вибрали на його місце Якова Бородавку. Одначе Сагайдачний залишився полковником і, яка особа впливова й авторитетна, за порозумінням з київським Богоявленським братством, допоміг провести відновлення ієрархії. Як тільки патріарх приїхав до Києва, відбулася нарада представників з усіх частин України й Білорусії. Тут було намічено кандидатів на митрополитчу й на єпископські кафедри. Сагайдачний брав участь у цій нараді, яка мала характер свого роду національного конгресу.

Після смерті Рогози король призначив митрополитом Іпатія Потія, знов же по його смерті — Веніаміна Рутського. На всіх єпископіях також сиділи уніатські владики, за винятком Львова, де тримався ще православний єпископ Єремія Тиссаровський. Київські міщани й козаки не допускали уніатських духовних до захоплення самої митрополії, але становилище православної церкви робилося критичним без своєї ієрархії. Козацькі й шляхетські учасники київської наради запевняли, що оборонять новопосвячених владик. Тоді патріарх погодився й висвятив ігумена київського братського монастиря Ісаію Копинського на єпископа перемишльського, кілька днів згодом Іова Борецького висвятив на митрополита, а далі Мелетія Смотрицького на архієпископа полоцького. Робилося це все в якнайбільшій таємниці, вночі, при наглухо зачинених вікнах, щоб ніхто не

побачив світла, в присутності всього кількох людей. Вийшовши з Києва в супроводі Сагайдачного та його полку, патріарх ще по дорозі висвятив ігумена князя Єзекіла Курцевича на єпископа луцького й ігумена Паїсія Іполитовича на єпископа холмського. Приїзжий з патріархом єпископ Аврамії був поставлений єпископом призьким. Потім козаки відправили патріарха до самої молдавської границі.

По від'їзді патріарха до виконання своїх функцій міг приступити хіба сам митрополит Іов, що сидів у Києві під охороною козаків. Решта владик, крім М. Смотрицького, не зважувалась їхати до своїх кафедр. Про затвердження їх не могло бути поки й мови: їх уважано за самозванців і проти них оголошено репресії. Митрополит Іов Борецький разом з новопоставленими владиками видав тоді свій знаменитий протест (знайдений і опублікований проф. П. Жуковичем у збірнику «Статті по Славяновѣдѣнію», виданому в 1910 р.). В цій «протестації» з дня 28.IV.1621 р. православні владики рішуче протестували проти оповіщення патріарха Теофана турецьким шпіоном й ворохобником, вияснили історію свого висвячення, цілком згідного з канонами, протестували проти переслідування православних уніатським духовенством на Білій Русі, на Берестейщині, Волині й Галичині та попереджали, що всі ці гвалти й насильства можуть причинитись до розрух і що в цих розрухах будуть винні уніати. Що особливо цікаво в цій протестації, так це цілий уступ, присвячений характеристиці козаччини: «Щодо козаків,— говориться там,— то про цих рицарських людей ми знаємо, що вони наш рід, наші браття й правовірні християне... Се ж бо те плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке царство на Чорному морі й на суходолі. Це ж з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх човнах-однодревках по морю й по суші (приробивши до човнів колеса) плавало й Царгород штурмувало. Це ж вони за Володимира, святого монарха Руського, воювали Грецію, Македонію і Лірію. Це ж їхні предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від царгородської церкви приймали, й по цей день у цій вірі родяться, хрестяться й живуть. Живуть не як погане, а як християне: мають пресвітерів, учаться письма, знають Бога й закон свій... Коли йдуть на море, перш за все моляться, заявляючи, що йдуть за віру християнську на невірних. Другою своєю метою ставлять визволення невольників... Це певно, що на цілм світі ніхто по Богу не чинить поневоленому християнству такого великого добродійства, як греки своїми окупамі, король еспанський своїм сильним флотом, а Військо Запорізьке своєю сміливістю й перемогою: що інші народи виборюють словом і дискурсами, то козаки доказують своїм ділом».

Ці слова показують, що на Україні з початку XVII ст. ясно жила в свідомості освічених людей ідея тяглості й неперервності українського історичного процесу, але вони показують також і те, що союз української інтелігенції з козацтвом був уже dokonаним фактом: тільки спіраючись на власну національну озброєну силу, могли владики заговорити такою сміливою мовою. І ось слідом за

цим протестом митрополит скликає у Києві собор із духовенства та людей світських, щоб обміркувати, що далі робити. Далі вчиняє нараду в Житомирі з українською шляхтою з Київського воеводства, що зібралось там на свій сеймик. Нарешті, їде до козаків і виступає там на раді в Сухій Діброві, в присутності Сагайдачного, палко закликаючи козаків стати в обороні своєї віри. І всі козаки, як оповідає свідок, присягли, що будуть боронити свою віру «аж до горла».

Саме в той час ішли переговори між польським урядом і козаками щодо нової козацької служби. Козаки були тепер знов дуже потрібні урядові: над Польщею нависли темні хмари. Козацькі походи й польські втручання до молдаво-волоських справ привели, нарешті, до розриву з Туреччиною. Турецька армія під проводом Іскандер-паші рушила літом 1620 р. на Молдавію, щоб далі йти на Польщу. Старий гетьман Жолкевський сміливо виступив їй на відсіч з невеличким відділом, перейшов Дністер, але на полях Цецорських недалеко Ясс був оточений переважаючими силами ворога, весь його відділ був знищений, і сам він поліг головою. Його помічник, польський гетьман Конєцпольський попав у неволю. У цім бою поліг також підстароста чигиринський Михайло Хмельницький, а син його Богдан, пізніше славний гетьман України, попав у турецький полон. Але турки не розвинули зразу своєї перемоги й не рушили за Дністер. Похід Іскандера-паші був тільки початком кампанії: іти походом на Польщу збирався сам султан Осман.

У той час митрополит Іов Борецький відбував свої наради з українською шляхтою й козаками, в Андріанополі султан вже робив огляд свого війська, з яким він мав іти «завоювати Лехістан», себто Польщу. Супроти грізної небезпеки варшавський сейм ухвалив взяти на службу не більше й не менше як 20000 козаків з платою 100 000 золотих на рік, і король на це пристає. Жигимонт навіть удався до патріарха Теофана (коли той іще перебував у турках), щоб він вплинув на козаків, намовляючи їх на війну з турками. На сеймі виступив з гарячою промовою волинський депутат Лаврентій Древинський, в якій казав, що в наступаючій війні Польща буде боронитися руками православних людей, а тим часом не хоче заспокоїти й вдовольнити їх справедливі бажання в справах віри. Він яскраво змалював усі кривди й переслідування, що терпіли православні українці й білоруси, і грозив тяжкими наслідками, якщо з православними не буде поступлено по справедливості. Древинського піддержували інші послі з Київщини, Волині й Берестейщини. Але їхні промови більшість послів зустрічала сміхом, а король заявив, що скоріше зречеться своєї корони, ніж допустить, щоб схизматичкий митрополит застав у Києві. Пекучу релігійну справу сейм збув формальними постановами, які нічого певного православним не давали.

Тим часом козаччина, заохочена закликами й обіцянками уряду, енергійно взялася готуватись до війни. Але репресії, що почалися на Білій Русі проти православ'я, прохолодили її запал. Агітація митрополита робила своє діло, козаки, ведучи на тій же раді в Сухій Діброві переговори з королівським посланцем, хоч присягли разом

з тодішнім гетьманом Бородавкою, що будуть вірно служити Речі Посполитій, але вибрали спеціальну депутацію до короля: Сагайдачного, єпископа Курцевича й ще дві особи, щоб добитися від короля затвердження висвячених патріархом Теофаном православних списків і митрополита. Тим часом козацька флотилія вже вийшла в Чорне море й наробила серед турків великого переполоху. Самий Царгород охопила паніка, коли козацькі чайки появились перед Босфором. Турецький флот, що боронив столицю, не зважився напасти на козаків, але ескадра Капудана-паші, що стерегла їх повороту, напала-таки на них і захопила кілька чайок з козаками; їх одвезено до болгарського узбережжя, де стояв султан з військом, і там їх замордовано лютими муками, зриваючи тим способом свою злість за плундрування столиціної околиці.

Козацьке посольство у Варшаві, яке прибуло туди в липні 1621 р., король прийняв ласкаво, обіцяв «заспокоїти» релігійну справу, і Сагайдачний був задоволений результатами своєї місії та й поїхав з Варшави просто на фронт, бо козаки, навіть не дождаючи повороту свого посольства, вже рушили в похід на поміч польській армії, що в кінці серпня стояла під Хотином, а турецька армія з султаном на чолі вже була в Молдавії.

Польське військо, яке раховано на 35 000 і яке було під проводом старого гетьмана Ходкевича (при ньому був і королевич Володислав), стояло супроти турецької армії, що складалася з 150 000 регулярного війська, окрім татарської орди й різних допомогівих відділів. Ця маса грозила просто роздавити польське військо, котре перейшло Дністер і стало під Хотином. Тут з нетерпеливістю дожидали козаків. Козаків ішло 41 500, і мали вони 22 гармати. Вони йшли під проводом Бородавки, переправились через Дністер коло Сороки й стали пустошити околиці. Вони вислали посланцем до польського війська Михайла Дорошенка (майбутнього гетьмана), питаючи, куди мають іти далі. Розуміється, польське командування відповіло, що мають якомога скоріше поспішати до польського табору. Ще перед приїздом Дорошенка прибув до табору Сагайдачний, і його вислано, щоб їхав до козаків і скоріше приводив їх з собою. По дорозі Сагайдачний натрапив на турків, трохи не попав у полон, був тяжко поранений в руку (ця рана згодом звела його в могилу), але щасливо врятувався й знайшов козаків коло Могилева.

Приїзд Сагайдачного викликав зміни в проводі козацькою армією. З Бородавки були незадоволені за те, що необачно порозсилав малі козацькі чати, які були побиті турками. Сагайдачного зустріли з радістю, вислухали його звіт з подорожі до Варшави і його побачення з королевичем під Хотином (Володислав дуже добре ставився до козаків і мав серед них великі симпатії) і, як це часто бувало в історії козащини, зараз же скинули попереднього гетьмана Бородавку, закули його в кайдани, а натомість обрали Сагайдачного. Бородавку судили, признали винним в необережнім вигубленні козаків і стратили. За кілька днів Сагайдачний привів свою армію під Хотин — саме в пору, бо вже на другий день турки почали наступати.

Вони вдарили зразу на козаків, які були стомлені походом і ще не встигли укріпити свій табір. Однак козаки відбили наступ. Два слідоючі дні зряду ціла турецька армія кидалась штурмувати козацький табір, але всі її шалені атаки розбились, мов о кам'яну скелю, о козацьке завзяття. Відбивши третю атаку, козаки самі перейшли в наступ, і піддержані поляками, збили турків з позицій, понижили їхні гармати й вдерлись в турецький табір. Якби вони не почали його грабувати, а продовжували наступ, погром турків був би повний. Турки, зібравши свої сили, вибили козаків з табору, але все-таки Сагайдачний взяв у полон одного пашу і кілька ще значних персон. Султан плакав від злості.

Кілька днів обидві армії відпочивали. Потім турки поновили атаки. Знову головно на козацький табір. Татари обійшли польсько-козацький табір і відрізали сполучення з Кам'янцем. Почав відчуватися брак запасів і амуніції. Але обидві сторони зазнали вже великих втрат й були виснажені. Після ще кількох спроб зламати польсько-козацький табір султан згодився почати мирні переговори. 8 жовтня на полі бою під турецькою фортецею Хотином було складено мир.

Одним з головних пунктів миру була заборона козакам виходити в море й плундрувати турецькі володіння. Козаки зараз пішли заключення миру почали свій відворот на Україну. Перед тим вони вислали до короля делегацію, яка мала домагатись підтвердження прав і вольностей козацьких, щорічної платні в сто тисяч золотих і окремої винагороди за хотинський похід, а опріч того заспокоєння потреб православної церкви.

Королевич Володислав обсилав Сагайдачного — головного спасителя в даних обставинах цілої Польської держави — нагородами й знаками своєї ласки й уваги. Козацький гетьман був тяжко хворий й од рани і, повернувшись до Києва, помер 10 квітня 1622 р. Хотинська кампанія знайшла широкий відгомін в тогочасній літературі: цілий ряд польських поетів прославив її в своїх поемах та віршах, в далекій Рагузі далматинський поет Гундуліч присвятив їй свою знамениту поему «Осман». Але в усій цій літературі головна заслуга в ділі оборони християнського світу перед турецькою навалою приписується королевичу Володиславу, а скромна фігура козацького гетьмана залишається в тіні, хоч, як признавали самі офіційні польські чинники, ніхто інший, тільки він з своїми козаками був справжнім героєм цієї війни. Але гірше було те, що він не дістав тієї сатисфакції, якої найбільше сподівався: задоволення піддержуваних козаками побажань в сфері церковно-релігійній так само, як і спеціально козацьких домагань. Справу зволікали й нарешті відклали до сейму 1623 р.

Та Сагайдачний до того вже не дожив. На провідному тижні 1622 р. цілий Київ з великою урочистістю ховав могилою студенти в братській церкві на Подолі. Над його могилою зложено Богоявленської братської школи промовляли жалібні вірші, зложено ректором Касіяном Саковичем, в яких прославлялися заслуги покійного перед рідним краєм і перед православною церквою та меценат-

ство в справах національної культури: помагаючи їй за життя, гетьман п'ять днів перед смертю склав заповіт, яким записав кілька тисяч золотих на київське братство й півтори тисячі на львівське, спеціально на науково-просвітні потреби. Ці вірші були видані того ж року окремою книжечкою.

Як сучасники, що знали Сагайдачного зблизка, так і історики сходяться між собою в оцінці його високих прикмет, як воєнного й державного діяча. Найцікавішу характеристику дав Сагайдачному автор записок про хотинську кампанію Яків Собеський: «Цей Петро Конашевич, — писав він, — настільки підіймався над своїм простим походженням і способом життя, своїм гострим розумом, видатною дозрілістю думок, надзвичайною дотепністю в словах і в учинках, що з повною справедливістю мусить бути зачислений для потомства до найвизначніших людей Польщі... Це був чоловік великого духа, що шукав небезпеки, легковажив життя, в бою був перший, при відступі останній, жвавий і діяльний».

Значення Сагайдачного в українській історії, спеціально в історії нашого культурно-національного руху високо ставлять українські історики, починаючи від автора «Історії Русовь», що називає його «избирательним князем руським или гетьманом». В. Антонович писав про нього, «що своїм політичним тактом Сагайдачний був чоловік видатний для свого часу і вельми корисний для народного діла. Вернувши Україні її споконвічний громадський виборний лад в церковному та світському житті, що виходив з інстинктів українського народу, Сагайдачний додав народові сили до дальшої боротьби, а разом із тим і змоги вести ту боротьбу». Ол. Єфименкова писала про Сагайдачного, що «де б він не з'явився, він зараз же опановував ситуацію — одночасно добрий знавець військового мистецтва й розумний дипломат, але перш за все й завжди — людина, що глибоко й цілком була перейнята любовію до рідного краю». І. Каманін каже, що «тільки Сагайдачний поклав міцні підвалини для дальшого існування козаччини». М. Грушевський вважає Сагайдачного видатним політиком, що свідомо йшов до своєї мети — виборення своєму народові відповідного місця в Польській державі, і що перевів діло (відновлення ієрархії), яке відкрило його безсмертною славою в очах українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII, К., 1909.
Василенко Н. Очерки Історії Західної Русі и України. К., 1916.
Доманицький В. Козаччина на переломі XVI—XVII вв. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. 60—64. Куліш П. Історія возсоединенія Русі. Т. II—III. Петербург, 1874—77. Жукович П. Сеймовая боротьба західно-русскаго дворянства съ церковной уніей 1609 г. Т. I—VI. Петербург, 1903—1912. Максимович М. Исследование о гетманѣ Петрѣ Конашевичѣ-Сагайдачномъ, Сказаніе о гетманѣ П. Сагай-

дачномъ // Собраніе сочиненій. Т. I. Київ. Антонович В. Біографія Сагайдачного в книзі «Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи». К., 1885. Каманін И. Очеркъ гетманства Петра Сагайдачного, «Чтенія О-ва Нестора Лытописца». Т. XV і окремо. К., 1901. Чайківський О. Початки гетьманування П. Сагайдачного // Науковий Збірник, присвячений М. Грушевському. Львів, 1906. Жукович П. «Запорожскіе гетьманы Бородавка и Сагайдачний въ своихъ послѣднихъ церковныхъ и политическихъ дѣлахъ // Сеймовая борьба. Вып. III. Петербург, 1906. Орловскій Л. Участіе запорожскихъ козаковъ въ возстановленіи южно-русскаго ієрархіи въ 1620 г. // Киевская Старина. 1905. X. Еварницкій Д. Гетманъ Петро Сагайдачный. Катеринослав, 1913 (відбитка з «Лытописи Екатеринославской Архивной Комиссіи». Т. 10). Барвінський Б. Конашевичі в перемишльській землі в XV і XVI ст. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, Т. 100, ч. II. Львів, 1930. Tretiak. Wojna chocimska. Lwów, 1920.

**КОЗАЧЧИНА В 20—30-х РОКАХ XVII ст.
ПОВСТАННЯ ЖМАЙЛА І ТАРАСА ФЕДОРОВИЧА.
СЕЙМОВА БОРОТЬБА ЗА ПРАВОСЛАВІЄ.
ПЕТРО МОГИЛА І ЙОГО ДОБА.
ПОВСТАННЯ ПАВЛЮКА Й ОСТРЯНИНА.
ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
ПІД ПОЛЬЩЕЮ**

Пару тижнів після смерті Сагайдачного зішлася козацька рада на річці Русяві (на межі Київщини й Поділля) і вибрала 23 квітня 1622 р. на гетьмана Оліфера Остаповича Голуба, близького співробітника Сагайдачного. В урядових сферах були незадоволені з цього вибору, вважаючи його за перемогу козацької «черні», хоч Голуб, як виявилось, продовжував лояльну політику Сагайдачного. Король вислав до козаків своїх комісарів, які повезли гроші і мали добитись від козаків, щоб вони демобілізувались, залишивши на службі тисячі три або чотири, та щоб не сміли виходити в море. Козаки гроші взяли, але й не думали розходитись. Вони відбули навіть два нових морських походи, з яких один дуже наполохав турків: 30 козацьких чайок поруйнували узбережжя Анатолії, захопили багато турецьких кораблів і появилися зовсім близько від Царгорода.

На початку 1623 р. відбувся у Варшаві сейм, на який православна сторона поклала надії, що їй удасться добитись задоволення своїх домагань. Дійсно, в історії сеймової боротьби православних за свої права сейм 1623 р. займає дуже важливе місце. Його засідання стали ареною гарячого поєдинку між православними й уніатами. Обидві сторони старанно підготувалися до бою й змобілізували всі свої сили: православне духовенство видрукувало меморіал, адресований королю, де заявлялось про лояльність українського народу, виправдувалось висвячення православних єпископів патріархом як акт, вимушений крайньою необхідністю, і висловлювалась готовність новопоставлених єпископів добровільно зректись своїх кафедр, якщо король схоче вжити свого права презентації й визначить нових кандидатів. Одночасно видрукувано другий меморіал української шляхти, де заявлялось, що церквою уніа шкодить союзу українського народу з королівством польським, що ціле Запоріжжя з його степами не може змістити в собі людей, які через унію мусили покинути свої хати й утікати. Але найважливіше було те, що на цей раз піддержували справу православної церкви козаки: вони прислали свою депутацію, яка привезла петицію, в котрій ясно й категорично були поставлені домагання вернути православної церкві її правне становище в державі. Петиція містила крім того реєстр кривд, які

були зроблені православним за останні роки в різних місцях Речі Посполитої. Цей реєстр свідчить про надзвичайну поінформованість козаків про становище православної церкви в Польщі аж до найменших деталей. Від православного духовенства прибули сам митрополит Іов Борецький і архієпископ Мелетій Смотрицький.

Але не менш озброєною виступила й противна сторона. Вона також збирала реєстри насильства православних над уніатами, голов-но в Києві, де православні завдяки козакам були сильнішою стороною. Та уніати мали за собою могуту піддержку в сеймі. Спеціально прибув для їх піддержки папський нунцій з Рима.

Сеймові дебати і всі зусилля православних ораторів не принесли православним перемоги супроти сеймової католицької більшості. В кінці було ухвалено: релігійній справі тим часом проголосити спокій, зупинивши всі процеси й засуди в церковних ділах, а остаточно вирішення конфлікту між православними й уніатами відкласти до слідуєчої сеймової сесії, щодо козаків постановлено ультимативно зажадати від них демобілізації й повної покори перед властями.

Православні дуже добре зрозуміли, що цей раз кампанія в сеймі ними програна. Вночі того ж дня, як в сеймі запало виценоведене рішення, православні владики, які приїхали до Варшави, зараз же повернули до Києва. Лідер православної опозиції в сеймі Лаврентій Бревинський заявив в розмові з депутатами, що доки живий король Жигимонт, православним нема на що надіятись.

Церковного конфлікту не розв'язав ані сейм 1624., ані слідуєчий 1625 р. Питання про вирішення спору між православними й уніатами навіть не було поставлено на обміркування. Діло в тім, що й навіть не було трапились події, які ще більше загострили відносини в межичасі трапились події, які ще більше загострили відносини. Й утворили становище, що зовсім було не на користь православним. В кінці 1623 р. православні міщани у Вітебську на Білорусі замордували полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича, роздратовані його заходами щодо заведення унії. Вбивство викликало страшенне обурення в урядових кругах. На вітебських міщан впали жорстокі репресії, дісталось й винним і невинним. Пізніше трапилась аналогічна подія в Києві, де міщани й козаки вбили священника Івана Юзефовича й вийта Федора Ходіку, які хотіли передати православної церкви в руки уніатів. Але тут це пройшло безкарно. Це все свідчило, до якого роздратування доходили обидві сторони у взаємній боротьбі.

Багато людей почало впадати в зневіру. Єпископ перемишльський Ісаїя Копинський і навіть сам митрополит почали поговорювати про підданство московському цареві, котрий, як православний монарх, вдовольнить потреби української церкви. Це московське особливо почало ширитися на Задніпрянщині, звивши собі гніздо в монастирях Лубенщини. Зневірився в православної справі і один з видатніших її оборонців — Мелетій Смотрицький, архієпископ полоцький. Він почав агітувати за якое порозуміння між православними та уніатами, але православної стороні це здалось підозрілим, і Смотрицький мусив таємно залишити Київ і вже одверто виступив

як уніат. Перейшов на унію і колишній ректор київської братської школи Касіян Сакович, що склав вірші на похорон Сагайдачного. Але відступництво окремих діячів не захитало маси прихильників православ'я серед духовенства й шляхти, і православна сторона готувалась до нової боротьби за свої права, маючи тепер таку сильну опору, як козаччина.

Неудача на сеймі 1623 р. коштувала булави Оліферу Голубу, замість котрого козаки обрали полковника Михайла Дорошенка, заслуженого вояка, учасника хотинської кампанії. Він мав добру репутацію у польського уряду і взагалі в польських кругах. Яків Собеський характеризує його словами: «Дорошенко полковник доброї репутації у молодців (козаків) за свою відвагу, і королеві й Речі Посполитій завжди зичливий». Дорошенко вдалося деякий час тримати козаччину в руках. Маса козаччини, яка підлягала демобілізації, була виведена на Запоріжжя, поза межі контролю польських властей, і тут її увага була обернута на турецькі і татарські справи. Відбувся новий морських похід під Царгород. Сам Дорошенко ходив походом на Перекоп. Козаки захопили велику здобич, масу худоби. Перед урядом морську експедицію представлено як діло своєвільних людей, які тому, мовляв, вибралися на море, що уряд не заплатив умовлених грошей, і треба було чимсь промишляти, щоб себе прогодувати. Далі козаччина вмшталася у внутрішні татарські справи в Криму. Там якраз виникла тоді усобиця між двома претендентами на ханський трон, і татари поділилися на дві партії. Одна з них, на чолі якої стояв претендент Шагін-Гірей, яка хотіла розірвати васальну залежність Криму від Туреччини, заключила союз з козаками. Відділ козаків появився в Криму, а козацький флот вплив у Чорне море робити диверсію проти турків, які піддержували хана Джанібєка-Гірея.

Це був один з найблискупіших морських походів козаччини. Користуючись з того, що турецький флот був зайнятий татарськими справами й стояв у Кафі, близько 80 чайок, по 50 людей на кожній, появилися несподівано в самім Босфорі. Як свідчать донесення французьких та англійських послів, козаки спалили околиці Царгорода — найбагатші оселі по обох боках притоки, Буюк-Дере, Ені-Кі-ой, Стенію, забрали велику здобич і відпливли в море. Коли сам султан Амурат зорганізував погоню, козаки зупинились і стали в бойовому порядку, щоб прийняти бій. Противний вітер не давав їм самим перейти в атаку. Але турки не зважились їх атакувати, і козаки спокійно попливли додому.

За два тижні (діло було в липні 1624 р.) перед Царгородом появилася знову козацька флотилія, на цей раз вже близько 150 чайок. Цю флотилію хотіла задержати ще коло Дніпрового гирла турецька ескадра, але козаки пробігли ще коло Дніпрового гирла спалили Фарос і трохи не взяли арсеналу. Три дні стояли вони коло берегів Босфору й вернулися з багатою здобиччю.

Султан викликав тоді спішно свій флот з Криму для оборони столиці. Але козаки ще втретє, в другій половині серпня, вибралися

на Царгород. Хоча буря задержала їх на цілий місяць під Очаковом, але вони таки добрались до Босфору й знову плондрували Ені-Кі-ой.

Шагін-Гірей заключив 24 грудня 1624 р. формальний союз з козаками, як з окремою державою. Козаки знову, як за часів Ласоти, починали свою власну міжнародну політику. Вони дали себе на Запоріжжі притулок претенденту на турецький престол у якомусь Ахії, що видавав себе за сина султана Магомета III і грекині з цісарського роду Комненів. Запорожці готові були піддержати його, до підприємства прилучилися й донські козаки, притягли до спілки й Шагін-Гірея, який приїздив для переговорів на Січ. Але Шагін-Гірей поставився до Ахії неприхильно. З Січі Ахія перебрався до Києва, де знайшов притулок у митрополита Борецького, а далі вїхав до Москви. У зв'язку з справою Ахії Борецький писав листи в Москву до царя, до патріарха, до бояр, нарікав на утиски над православною вірою в Польщі й просився разом з козаками під протекцію царя. В початку 1625 р. появилися в Москві навіть козацькі посланці.

Серед усієї цієї політики в середині самої козаччини ішла внутрішня боротьба між більше рішучими, активними елементами, готовими на всяку авантюру, й елементами статечними, які більш дорожили спокоєм і добрими відносинами з урядом. Козацькі гетьмани мінялися один за другим. Розуміється, ріст козацької активності й вмішування в турецькі й татарські справи мусили дуже занепокоїти польський уряд. Насильства над уніатами в Києві ще більше обурювали варшавські круги проти козаків. Козаки дістали грізний наказ стриматись від усяких походів на море. У відповідь на це козаки виплили в море, появились близ Царгорода, потім напали на околиці Трапезунта й поплондрували їх. Сильний розбили його, хоч притім їх коло Дніпрового лиману. Але козаки розбили його, хоч притім зазнали через бурю великих втрат: 270 козаків попало в полон.

Уряд вирішив тоді приборкати козаків силою. Козацько-татарський союз удалось на якийсь час розбити, підкупивши татарських ватажків. Після того коронне військо в числі 8 000 людей під проводом гетьмана Конєцпольського рушило в кінці літа 1625 р. на Україну. Похід був дуже тяжкий. Після упертих боїв в районі теперішнього Крюкова (проти Кременчука) заключено було компромісовий договір (5 падолисту 1625 р.), звісний під іменем Куркувського (по імені озера, біля якого велися переговори): уряд зрікався вимагати видачі ватажків (як це було за часів погрому Наливайка), була проголошена амністія, число реєстрових козаків означено на 6 000, з регулярно платнею від уряду, козаки зобов'язувалися попалити човни й не виходити в море. Реєстр мав бути зложений протягом трьох місяців, і всі козаки, які не попали б у 6 000-й контингент, мусили або виселитися з панських маєтків, або признати себе кріпаками.

На гетьмана знов було вибрано Михайла Дорошенка, який приєднав на вірність і був затверджений польським урядом. Дорошенко перерів організацію 6 000-го війська реєстрових козаків, а для всіх тих, хто не попав в реєстр, для так званих випищків, показав

знайомий шлях на Запоріжжя. До реєстру було внесено найбільш заможних статечних козаків, «козацьку буржуазію», як каже Грушевський. На цих реєстрових і спирався головно Дорошенко, стараючись тримати в своїх руках і Запоріжжя, де він поставив залогу під проводом Івана Кулаги. Сейм 1626 р. затвердив Куруківську «Ординацію». Майже кожного року вислав Дорошенко послів до Варшави клопотатись про побільшення платні і про поширення прав, про змягчення деяких пунктів Куруківської ординації, і хоч не діставав позитивного поладження своїх домагань, але залишався на строго лояльній позиції. Коли велика татарська орда восени 1626 р. кинулась на Україну, Дорошенко разом з начальником коронного війська Стефаном Хмелецьким погромив її доценту під Білою Церквою.

Але будова турками кріпостей на нижньому Дніпрі й нові татарські усобиці втягли Дорошенка у військові підприємства в Криму. Він відновив попередній союз з кримським претендентом Шагін-Гіреєм і весною 1628 р. вирушив у похід. Козаки пройшли до Бахчисарая, але тут в бою втратили Дорошенка й колишнього гетьмана Оліфера Голуба. Однак вони пробились аж до Кафи і разом з татарськими спільниками облягли її. Кафу піддержував з моря турецький флот. Але тут обидві татарські партії помирились і спільними силами вдарили на козаків, та козаки пробились через ворожі сили, з боєм пройшли назад через увесь Крим і щасливо повернулись на Січ, ще й привезли з собою трофеї: гармати, які колись були взяті у поляків під Цецорою.

Замість Дорошенка козаки обрали на гетьмана Григорія Чорного, також представника лояльної партії, яка хотіла додержуватись з урядом. Рішено було щодо кримських справ порозумітись з урядом. Попередником у переговорах служив Стефан Хмелецький, який мав у козаків довір'я. Постановили піддержати Шагін-Гірея, як спосіб ослаблення Криму. Якби турки заявили протест, мали відповісти, що то своєвольні козаки-випишки роблять заколот. Але похід 1628 р. до Криму не мав успіху: причиною була незгода серед козащини і брак сильної, зручної руки провідника.

На Запоріжжі все більше й більше набиралося своєвольного козацтва. Хмелецький доносив королеві, ніби його там було близько 40 000. Ця маса шукала виходу для своєї енергії та й взагалі мусила чимсь прогудуватись, і новий похід на татар чи турків був єдиним виходом. Такий похід на Крим і був зроблений в 1629 р. Вирушило козаків 23 000. Але похід скінчився ще більшою неудою, ніж попередній: татари розбили козаків під Перекопом, полягло їх там кілька тисяч. Це призвело зараз же до зміни ватажків. В той час гетьман реєстрових козаків Грицько Чорний сидів з своїми полками по городах і стеріг разом із Хмелецьким Україну від татар. Похід на Перекоп був ділом виключеної з реєстру козащини. Відносини між козаками реєстровими й нереєстровими все більше загострювались: Запорожці вибрали собі свого окремого гетьмана, якогось Левка Івановича. Обидва ворогували між собою, полемізуючи в листах.

Наприкінці 1629 р. закінчилась війна Польщі з Швецією, куди були зтягнуті на службу й козаки з числа «випишків». Вони

повернулись на Україну й поповнили собою масу незадоволених. Повернувся й сам коронний гетьман Станіслав Конецпольський, прихильник суворої політики у відносинах до козащини. Польські жовніри, розквартировані по Україні, звичаєм того часу, дозволяли собі різні насильства й пограбунки. Це дратувало населення й взагалі напружувало атмосферу. Хмелецький помер, й не було кому впливати на злагодження відносин. Тим часом козачина (очевидно, городова) взяла дуже живу участь в церковних справах у Києві, де було скликано в серпні 1628 р. собор для обміркування можливості якогось компромісу, якогось примирення з уніатами. На соборі козацькі представники зайняли різко непримириму позицію, вони погрожували Мелетію Смотрицькому, що приїхав до Києва, й усім прихильникам порозуміння з уніатами. Собор прокляв останні писання Смотрицького, як незгідні з наукою православної церкви, і той скоро по тому, як знаємо, утік з Києва. Прокляли й Касіяна Саковича.

Але прихильники порозуміння робили свої спроби далі, піддержувані в цім урядом. В часі сейму в лютому 1629 р. було вирішено, що на осінь у Львові має бути скликаний «генеральний синод» з православних у Києві, й уніатів, а перед тим мали відбутись окремі «сіноди» православних у Києві, й уніатів у Володимирі на Волині. Король видав навіть універсал про скликання тих синодів. Але ще перед самим синодом у Києві українська православна шляхта київського воєводства висловила рішучий протест проти угової акції. А на самий собор явились непрохані учасники: делегати Запорізької Січі Андрій Лагода й Сопрон Сосимович. Під час засідання собору маса козаків почала тиснутись до церкви Успенія на Подолі, де відбувся собор. Вкінці козаки й шляхта, всупереч примиренським настроям православного духовенства, зірвали собор. До Львова на «генеральний синод» ніхто з православних вже й не поїхав. Самі уніати засідали й виробили форму порозуміння, найбільш цікавим пунктом якої був проект спільного українського патріархату для православних і уніатів разом.

Релігійне напруження відбилосся на відносинах серед самої козащини, загостривши антагонізм між козащиною реєстровою й низовою. Про Грицька Чорного розпускали чутки, ніби він присяг на унію. Коли він зажадав, щоб запорожці приставили до нього свою армату, то вони захопили зненацька Чорного, привезли на Запоріжжя, судили й четвертували: одрубали спочатку руки, потім голову. Це сталося вже за нового запорізького старшого — Тараса Федоровича (Трясила). Це було гаслом до відвертого конфлікту. Серед реєстрового козацтва почалася паніка, більша частина його запіщила до Корсуня, де стояв відділ коронного війська. Запорожці зажадали видачі їм реєстрової старшини. Коли їм відмовили, вони вдарили на Корсунь. Міщани корсунські перейшли на їх бік. Значна частина реєстровиків, бачачи перемогу запорожців, теж перейшла до них. Тоді коронні відділи разом з вірними реєстровиками покинули все й вийшли з міста, а запорожці взялися паювати здобич. Повстанці зосередили свої сили на лівім березі Дніпра, коло

Переяслава. В травні 1630 р. Конєцпольський переправився через Дніпро і вдарив на козаків. Подобиці цієї кампанії невідомі. Знаємо тільки, що бої тривали три тижні, що Конєцпольський не мав успіху й мусив миритися на умовах, для козаків доволі лагідних. В пізнішій козацькій традиції переяславську кампанію представлено як погром польського війська, а автор «Історії Русовь» дав фантастичну картину «Тарасової ночі», яку потім Шевченко змалював у своїм відомім вірші. Але документальні відомості нічого не кажуть за якийсь погром, та й наслідок кампанії не відповідає цьому.

8 червня 1630 р. було заключено в Переяславі угоду. Тарас Федорович, якого уважали за головного призвідцю повстання, залишив своє гетьманство, але не був виданий: його взяло на поруки козацьке військо до вирішення його долі королем. Куруківська угода залишалася в силі. Козаки обіцяли видати ватажків самовільних походів на море й попалити чайки. Реєстр збільшено до 8 000. Всім учасникам повстання проголошено амністію. Виписані з реєстру мали бути повернені назад, і цим мала зайнятись мішана комісія з реєстрівців і бувших повстанців. На гетьмана козаки вибрали Тимоша Орендаренка, й Конєцпольський його затвердив.

Так скінчилося це повстання. Розуміється, обидві сторони не були задоволені з його фіналу. Сам Конєцпольський називав цілу кампанію «комедією». Козаки ж так толкували переяславську угоду, що, мовляв, Куруківську ординацію скасовано, і їм тепер «усе вільно». Зараз після переяславської кампанії козаки зробили морський похід і пустошили Чорноморське узбережжя коло Кілії, Балчика, Варни. Конєцпольський не вживав поки ніяких репресій, але коронне військо залишилося стояти на Україні за Дніпром.

До цих часів — після переяславської кампанії — належить нова спроба з боку західно-європейських держав увійти в порозуміння з козацчиною й втягнути її в орбіту своєї політики. Є відомості, що Трансильванський воєвода Бетлен Габор мав якісь переговори з козаками в 1629 р. за посередництвом царгородського патріарха. Та він скоро помер. Одначе його діло продовжив шведський король Густав-Адольф. Ще в 1626 р. вислав він одного агента до козаків через Москву. Але Москва його не пропустила. Влітку 1631 р. він зробив другу спробу й вислав двох посланців, які мали підмовити козаків стояти за вибір Густава-Адольфа польським королем, на випадок смерті Жигимонта III, і вислати козацький відділ на допомогу шведам в їх війні з Австрією. На цей раз Москва пропустила шведських посланців, бо московський уряд сам збирався воювати з Польщею. Посланці дістали в Москві виразну інструкцію звертатись тільки до запорізьких козаків, а не до реєстрових. Одначе вони попали якраз до реєстровиків, і ті їх видали полякам.

*

У квітні 1632 р. помер король Жигимонт. Його смерть оживила надії православних на поліпшення становища православної церкви в Польщі. Знову було мобілізовано всі сили для боротьби під час

виборів нового короля. На чолі православної української шляхти знову стали відомі нам Леонтій Древинський і Михайло Кропивницький, поруч яких впливає нове ім'я — київського шляхтича Адама Киселя, котрому судилося пізніше здобути гучну славу. Знову ввійшли в порозуміння з козаками, які вислали на конвокаційний сейм своїх делегатів з домаганням вибрати на престол королевича Володислава й скасувати унію. Знову заключили блок з протестантами, на чолі яких стояв могутній литовський магнат Криштоф Радзивілл.

До першої сутички прийшло на так званім конвокаційнім сеймі. Уніати запропонували компроміс, але православні відкинули всяке порозуміння. Справа була відложена до елекційного сейму. Шляхта ждала терпеливо, але козаки хвилювались, і коли їхні делегати повернулися з вісткою, що справа православної церкви ще не вирішена, то їх прикували ланцюгами до гармати (звичайний спосіб козацької кари), а козацький гетьман Кулага-Петражицький заплатив своєю головою.

Справа таки вирішилася після завзятої боротьби на елекційнім сеймі. На короля було вибрано Жигимонтового сина Володислава, який мав репутацію людини дуже толерантної в питаннях віри. В справах церковних відносин досягнуто було такої компромісової угоди: 1) православним було признано свободу віри, право ставити нові церкви й поправляти старі, засновувати школи, друкарні, шпиталі, братства. Їм було відкрито вільний доступ до міських урядів. 2) Київський православний митрополит знову дістав кафедру св. Софії й Печерський монастир. 3) Православні діставали крім київської митрополії ще єпископські кафедри в Луцьку, Львові й Перемишлі, а на Білорусі — в Мстиславі. 4) Цілий ряд церков і монастирів, що опинились в руках уніатів, повертався православним. 5) За уніатами були залишені єпископії в Холмі, Володимирі на Волині, Пінську й Полоцьку.

Отже, як бачимо, перемога православних була лиш часткова. Унію не було скасовано: навпаки, вона була признана тепер і самими православними як другий обряд, до якого належали українці і білоруси, й цей розкол в українсько-білоруськім націоналістичнім таборі було санкціоновано й легалізовано. Але в очах православних і такі досягнення здавались дуже важливими, вони тріумфували, й їхні радісні почування знайшли вираз в урочистих промовах на сеймі Древинського та Кропивницького. Вони поспішали закріпити свої здобутки, хоч остаточне вирішення й оформлення справи мало відбутись на третім — коронаційнім сеймі. Перш за все було вирішено анулювати вибір на київську митрополію Ісаї Копинського (переведений по смерті Іова Борецького). Хотіли мати такого митрополита, чия б кандидатура була затверджена новим королем. Копинський був відомий з свого москвофільства. І такий кандидат знайшовся в особі княжича Петра Могили (1596—1647), сина молдавського господаря; це був чоловік європейської освіти, він покінчив свої студії в Парижу, служив якийсь час в польським війську, брав участь в Хотинській кампанії, потім постригся в

монахи і в даний час займав важну в православних кругах посаду архімандрита Києво-Печерського монастиря. З великою урочистістю було проведено його вибір у Львові весною 1633 р. Затверджений королем, Петро Могила в липні того ж року з тріумфом в'їхав до Києва, хоч тут перед тим довелося силою скидати старого Ісаїю Копинського й замкнути його до монастиря. Майже одночасно було визначено на Перемишль єпископа Гулевича, українського шляхтича з Волині. Він збройною силою одбив єпископські маєтності в уніатів. Це викликало скандал і мало своїм наслідком те, що перемиську єпархію поділено на дві: православну й уніатську.

Православна сторона не дурно тішилась з вибору Петра Могили і, коли в його честь писалися й видавалися оди й панегірики, то це мало своє повне оправдання; в особі Могили православна церква знайшла собі видатного провідника, який сполучав щасливо в своїй особі всі дані, потрібні в тодішніх обставинах. Належачи до вищих кругів аристократії й маючи великі зв'язки, Могила притім був матеріально незалежний і свої значні засоби обертав виключно на цілі культурно-релігійні. Маючи авторитет і признання з боку вищих чинників у державі, він користувався свободою рухів, якої не мав його попередники; людина широко освічена, розумна й енергійна, він віддався інтересам православної церкви з усією силою свого палкого, часом нестриманого темпераменту. Це був справжній вождь, свідомий своїх цілей. Він подбав передовсім про те, щоб створити під православною митрополією тверду матеріальну базу, щоб мати змогу вільно переводити свої широкі плани. Він постарався зосередити в руках митрополії величезні земельні багатства, які належали київським монастирям. Це дало йому змогу розвинути широку культурно-просвітну діяльність.

Могила звернув увагу на скріплення дисципліни серед духовенства й взагалі на упорядкування церковного життя. Він сам пильно стежив за життям і працею духовенства, завів особливих митрополітичних намісників, які повинні були наглядати за порядком в митрополії. Для розсліду й суду над прогріхами духовних осіб було заведено особливий духовний суд, так звану консисторію.

Петро Могила багато зробив для оновлення київських святинь. Він реставрував св. Софію, яка вже зовсім хилилася до упадку, реставрував Михайлівський Видубецький храм, церкви Трьохсвятительську й Спаса на Берестові; на місці руїн Десятинної церкви поставив невеличку нову.

Але особливо високі заслуги Могили були на полі культурно-просвітнім. Передовсім він зреформував братську школу в колегію по типу західноєвропейських високих шкіл, з наукою на латинській і грецькій мовах; пізніше вона дістала назву Академії. Яко філії київської колегії, було założено латинські колегії у Винниці на Поділлі й у Кременці на Волині. Було видано цілий ряд підручників, богословських творів, серед них монументальне визнання віри — катехізис, ухвалений на церковнім соборі у Києві 1640 р. Цей катехізис був прийнятий в цілім православнім світі, і він уживається в православній церкві й досі. Його теологічне значення видно хоча

б з того, що недавно, в 1927 р., на кошти римської курії появилсь в Римі латинський переклад цього катехізису. Видано було в 1635 р. (польською мовою) Печерський Патерик. Київська друкарня була поширена й її накладом почали виходити церковні книги, які розходились по всіх православних землях. Біля колегії згромадився ряд видатних теологів і вчених, а з-поміж її вихованців ще за життя Могили виступили на церковно-громадську арену талановиті діячі. Близькими співробітниками Могили на культурнім і національнім полі були: Сильвестр Косів, Афанасій Кальнофійський, Ісаїя Козловський, якому київський собор 1640 р. дав титул доктора Богослов'я за його великі заслуги у зложенні катехізису; Йосип Горбачевський, Оксентій Старушич. З вихованців Могили треба зазначити Лазаря Барановича, Антона Радивиловського, Іннокентія Гізеля. В діяльності Петра Могили був, однак, один слабкий бік, який мав свої далекосяглі наслідки: Могила, сам з походження волох (румун) і людина польської культури, був великим ревнителем православної церкви, але він не був українським патріотом: йому ходило про піддержання православної віри, а не української народності. Основою науки в його школах була латинська мова; свої власні твори він друкував або по-польськи, або по-грецьки. Не тільки народна українська мова не знайшла собі ніякого місця в усій цій культурній продукції, але навіть і мова церковно-слов'янська відступала на другий план супроти латини. Це осудило київську колегію на певну одірваність од живої народної стихії, робило її науку доступною лиш для певного кола вибраних людей. Та проте в своїм часі діяльність Петра Могили у високій мірі прислужилась і національній українській справі тим, що поставила православну церкву — тодішній прапор народності — на такий рівень, що вона могла успішно оборонятись од римо-католицького натиску. А це й було головним завданням часу.

В усьому цьому широкому культурному рухові українська козащина по самій тодішній своїй суті не брала майже ніякої участі. Петро Могила й ті круги, що стояли біля нього, як знаємо, займали абсолютно лояльне становище супроти Польської держави. Козацькі ексцеси, самовільства, а тим більше повстання зовсім не були їм симпатичні — противно: в їх очах козаки, оскільки вони повстали проти уряду, являлись так само бунтівниками й «реbelізантами», як і в очах польського уряду. Переведення широким культурно-релігійним планів, які склали програму діяльності Петра Могили, вимагало передовсім спокою.

Перші роки «Могилянської ери» козащина прожила спокійно й лояльно. Як для православного населення взагалі вибір Володислава означав початок внутрішнього замирення й заспокоєння, так для козаків спеціально вступ на трон войовничого, лицарського короля означав, що настає активна військова політика: значить, козаки будуть потрібні для Польської держави. В найближчій перспективі

стояли дві війни: одна московська, щоб здобути московську корону, друга шведська, щоб здобути корону шведську. До обох тих корон Володислав мав умотивовані претензії: в Москві він колись був вибраний самими москвинами, а до шведської корони він мав право, як член фамілії Ваза. Московська кампанія розпочалась уже в 1633 р., і козаки брали найживішу участь в усіх головних операціях. Вони оперували на Сіверщині під командою Єремії Вишневецького й Адама Киселя. В 1634 р. цілий корпус в 20 000 козаків під проводом гетьмана Тимоша Орендаренка приїшов під Смоленськ на поміч королівській армії. Тут козаки відіграли дуже важливу роль, бо в короля було всього 9 000 війська. В той час як одні козаки брали участь в блокаді московської армії, яка облягала Смоленськ, другі воювали околиці В'язьми, Ржева, Калуги. Війна ця, як звісно, закінчилась Поляновським миром 1634 р., по якому Володислав, хоч не вернув собі московської корони, зате закріпив за Польщею володіння Смоленською і Сіверською областями.

У тім же часі трохи не дійшло до війни з Туреччиною, а з татарами були дуже успішні бої, в яких само собою козаки мали першу роль. Але, поладнавши діло з турками миром, польський сейм 1635 р., боячись занадто великого розгону козацької енергії, виніс постанову «вгамувати козаків», а щоб не пускати їх в море, рішено було, за ініціативою гетьмана Консцпольського, збудувати коло порогів кріпость Кодак, яка б тримала козаків в руках. Цю кріпость дійсно було збудовано. Її вибудував французький інженер Боплан, автор знаменитої книги «Description de l'Ukraine», і обсадила її польська залога під командою французького полковника Моріона. Це була велика прикрість для запорізьких козаків, але тим часом вибухла шведська війна, і ми бачим, що козаки оперують на Балтійським морі. Козацькі майстри побудували чайки на Німані, і на них козаки впливали в море й блокували Кенігсберг. Вони захопили там шведський військовий корабель.

Однак війна скоро закінчилась. Думаючи використати те, що увага була звернута на північ, козацький гетьман Іван Сулима несподіваним наскоком захопив Кодак і зруйнував його цілком. Однак, боячись кари за свій вчинок, козаки вирішили відкупитись головою свого ватажка й видати Сулиму урядові. Сулими відрубали у Варшаві голову.

Польські власті, використовуючи те, що козаки розкололися на дві течії — лояльну супроти уряду й опозиційну — вдержали на якийсь час спокій. Було вислано на чолі комісії, яка мала заспокоїти козаків, відомого вже нам сеймового депутата Киселя; козаки списали реєстр на 7 000 і присягли на вірність.

Реєстрові козаки були поділені на сім полків; п'ять на правому березі Дніпра: Білоцерківський, Канівський, Черкаський, Корсунський і Чигиринський; два на лівому: Переяславський і Миргородський. Кожен полк ділився на сотні, по десять в кожному, а сотні — на курені або десятки. Вся старшина була виборна. Жили козаки головню з сільського господарства, почасті з рибної ловлі й мисливства. Платня від держави була засобом допомагаючим.

Козацькі ґрунти були розкинуті серед інших маєностей, приватних і державних. Але козаки вибороли собі імунітет від королівської або панської юрисдикції й підлягали своєму власному козацькому суду.

Якийсь час все було тихо. Але невдовзі знов почались заворушення. Очевидно, розбурхана козацька стихія не могла уложитися в ті тісненькі рамки, в які хотіла її впровадити Польська держава. Як і раніше, найбільше незадоволеного елемента, головню селян, що вийшли од своїх панів, було на Запоріжжі. Вони були незадоволені як на панів, так і на реєстровиків, отих «дуків», що позахоплювали луги і луки та позаводили собі господарства на зразок шляхетських. Провідником незадоволених явився Павло Бут, або Павлюк. В кінці літа 1637 р. Павлюк являється на Україну, захоплює артилерію реєстрових козаків в Корсуні, бунтує їх, ті арештують і розстрілюють свою старшину з гетьманом Савою Кононовичем на чолі. Так розпочалась нова козацька війна. Павлюк видав універсал до козаків і до селян, закликаючи всіх на війну. Наказував ловити й приставляти до нього козацьку старшину, називаючи її зрадниками. Гасла повстання мали особливий успіх на Лівобережжі. Селяни почали громити панські маєтки. Почали бити й жидів. Частина реєстрових козаків пристала до повстанців, але друга частина (головню полки Білоцерківський і Канівський) залишилась вірною урядові.

Коли в кінці 1637 р. польська армія під проводом польного гетьмана Миколи Потоцького виступила проти козаків, вони сміливо рушили на одсіч і дали бій під селом Кумейками (в околиці Черкас). Козаки мали 23 000 вояків і добру артилерію. Вони бились дуже хоробро, а їх провідники виявили дуже добру стратегію. Однак все діло вирішила польська кіннота, яка своєю сміливою атакою прорвала козацький табір, захищений по зразку чеських таборів кількома рядами возів, і козаки потерпіли страшний погром. Близько 5 000 козацьких трупів залишилося на полі. Але козацькі ватажки не втратили голови. Провід узяв на себе старий полковник Дмитро Гуля. Він зумів замкнути табір і почав відступати в порядку. До козаків підійшли свіжі сили, і вони близько Черкас, коло села Боровиці, дали новий бій. Але і цей бій був ними програний. Тоді, знеохочені й зневірені в успіхові, козаки рішили капітулювати. Вони видали свою старшину з Павлюком на чолі, виявили повну покору, прийняли нову призначену їм старшину й зложили присягу на вірність. Текст цієї присяги був підписаний від імені козацького війська військовим писарем Богданом Хмельницьким. Павлюк, Томиленко і четверо інших ватажків були страчені у Варшаві.

Але з капітуляцією реєстрових козаків війна не закінчилась. Треба було перенести кампанію на лівий берег Дніпра, в теперішню Полтавщину, де також вибухло повстання. На початку 1638 р. Потоцький переправився з військом за Дніпро і в кількох упертих боях знищив повстанчі козацькі відділи. Приборкавши повстання, Потоцький повернувся з трофеями, але частина війська залишилась на Україні, піддержуючи установлений порядок. Сейм 1638 р. встановив шеститисячний реєстр, позбавив козаків самоуправи (вся стар-

шина мала бути призначувана) і ухвалив відбудувати Кодацьку кріпость.

Хоча урядове військо приборкало реєстрових козаків і втихомирило Лівобережжя, але воно не знищило гнізда козацької самоволі — Запорізької Січі. Там скупчилися недобитки козаччини, озлоблені й непримиримі. Вони й не думали коритись. Вибравши за гетьмана собі Якова Острянина (Остряницю), запорожці почали готуватись до нової боротьби. Вислана проти них експедиція не удалася, і вже весною 1638 р. запорожці появилися на Україні. урядове військо вирушило під проводом Потоцького. На цей раз тереном боротьби було виключно Лівобережжя. Тепер реєстрові козаки мусили битись проти своїх, в рядах коронного війська. Повстанці захопили Чигирин, Кременчук і дуже зручно одбилися од Потоцького, знищивши цілий відділ німецької піхоти, яка була в польським війську. Остряниця був паном усїєї східної Полтавщини і міг вільно зноситися з Москвою і донськими козаками, од яких він сподівався допомоги. Повстання почало вже перекидатись на правий берег, самому Києву загрожувала небезпека. Але на поміч Потоцькому явився із свіжими силами князь Єремія Вишневецький, який ішов рятувати свої задніпрянські латифундії. Козаки виявили тоді надзвичайну енергію. Коли після упертого бою під селом Жовнином близько Дніпра коронному війську удалось було прорвати козацький табір і Остряниця з кількома сотнями козаків пробився й утік, решта вибрала на гетьмана героя торішньої війни Гуню, і боротьба відновилася з новою енергією. Потоцький обложив козацький табір під тим же Жовнином і безнастанно бомбардував обложених з великих гармат. Але козаки дуже зручно укріпили свій табір і твердо витримували блокаду і бомбардування. Вони дожидалися допомоги, яка пливла по Дніпру з Січі під проводом полковника Філоненка і везла запаси провіанту. Але Філоненко лиш великим трудом й великими жертвами пробився до табору Гуні з кількома сотнями козаків, він стратив усю артилерію, а запасів привіз усього на два дні. Ця неудача зломил енергію козаків. На них напала депресія. Одначе й коронне військо було надзвичайно стомлене й виснажене. Обидві сторони охоче розпочали переговори. Козаки пішли на капітуляцію. На цей раз фінал кампанії був тихий і мирний. Питання про видачу ватажків не піднімалося. Повстанське військо видало зброю, гармати й військові клейноди; частина його зараз же розійшлася, причім реєстрові козаки й запорожці склали взаємно присягу, що не будуть одні другим мститись. Восени 1638 р. відбулася в Києві козацька рада, яка вибрала від себе депутацію до короля скласти заяву покори й прохати пробачення. До цієї депутації увійшов в числі інших сотник Богдан Хмельницький. Капітуляція була повна. Польські начальники попризначали реєстровим козакам полковників — майже самих поляків, і тільки середня старшина була допущена з українців. Козаків узято під суворий догляд. Здавалось, що на цей раз козацтво було зломане остаточно. Знову було відновлено Кодак, щоб тримати в руках Запоріжжя. Запанувала глуха реакція. Настав нарешті спокій, який тривав аж десять років.

Але виявилось, що це був спокій перед новою бурею. Процеси відмирання феодальної системи, що боляче переживалися в цілій західній Європі, знайшли собі аналогічний вираз і на терені Польської держави. Соціально-економічний режим, який тепер запанував на східній Україні внаслідок нечуваного досі розвитку магнатського господарства, з його широко організованою формою визиску праці селянської верстви, стояв в різкій протирічності з стремліннями цієї верстви, з її ідеалом вільної праці; він особливо прикро відчувався селянством саме тут, на широких степових просторах, в сусідстві з козацькою волею. Навіть розмірно краще становище селян, в порівнянні з західноукраїнськими землями, і їх кращий матеріальний добробут не могли одгородити соціальних протилежностей між землевласницькою й селянсько-кріпацькою верствами. І це таїло в собі зародок нових конфліктів.

*

У першій половині XVII ст. майже всі землі, заселені тоді українським народом, опалися в складі польської Речі Посполитої: поза нею лишився тільки західний крайчик української землі — Закарпаття, яке належало до Угорщини, та ще на схід від теперішньої Полтавщини простягалися порожні степи, які належали з XVI ст. Москві і які тільки що починали колонізуватись переселенцями й утікачами з польської України і вже в другій половині XVII ст. склали з себе так звані слобідські козацькі полки, або Слобідську Україну.

На основі Деулінського трактату на початку 1619 р. до Польщі одійшла стародавня українська земля — Чернігово-Сіверська область, яка на початку XVI ст. була одвойована Москвою від Велико-го Князівства Литовського. Поляновський «вічний мир» 1634 р. закріпив за Польщею нову область, і вже в слідуєчій 1635 р. в ній були скрізь заведені польські адміністраційні й судові порядки. Сіверщина склала нове Чернігівське воєводство, поділене на два повіти: Чернігівський і Новгород-Сіверський. Стародубський повіт був прилучений до воєводства Смоленського. Ще в 1620 р. польський уряд вислав на Сіверщину своїх комісарів «для ординації замков од Москви рекуперованих, для одбирання замков сіверських од Москви, так теж і для ревідування прав од людей стану духовного, яко і дворян, і синов боярських, як зачим хто всякїї добройчиствї держат», — так писано було в урядовій грамоті. Окрім документів, які могли свідчити про належність маєтків певним особам, комісари розпитували місцевих старожилів про межі маєтків і ґрунтового володіння. На підставі кумісарських «листів» власники одержували потім королівські універсали на маєтки. Окрім монастирів, осіб духовного стану і «синов боярських» дістала землю й та частина людності, що призначена була для «замкової прислуги» під назвою «козацьких корогов». Кожен такий козак, що служив на своїм коні,

одержував по чотири «уволоки» полевої землі окрім двору. Задержав свої володіння ряд старовинних українських родів (наприклад, Рубці, Бороздни, Бакуринські) з-поміж більших земельних власників, які подіставали маєтки за московського панування. Решта землі була роздана здебільшого шляхті, що понаїхала з українських і польських областей Речі Посполитої. Величезні простори одержали пани-магнати, наприклад, Микола Абрамович одержав цілий Мглинський повіт, а Олександр Пісочинський — частину Стародубщини і трохи не всю Новгород-Сіверщину та Глухівщину. В Чернігово-Сіверській області за московських часів більш густо була заселена лиш північна частина краю, на правому березі Десни, більш захищеному природою од нападів степових хижаків. Тут були скупчені важніші міста: Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Погар, Почеп, Мглин; тут, завдяки багатству лісів, були розвинуті різні лісові промисли (гути, рудні, буди, бортництво, звірині лови і ін.) і провадилась доволі жвава торгівля. Більш одкриті південна і південно-східна частина краю були заселені дуже рідко, і багато міст і сіл з часів татарської руїни XIII ст. лежали пустою. Отже, пани, які подіставали латифундії на цих порожніх просторах, енергійно взялися до їх колонізування. Ця колонізація відбувалась в таких самих формах, що й на середній Наддніпрянщині після Люблінської унії: так само осажувались міста, і містечка й села, а людність приваблювано різними пільгами і свободами. Дуже часто осадиста поставали на місці колишніх селищ. Переселенці ішли переважно з Правобережної України і так, наприклад, більша частина Глухівщини заселилася переселенцями з Поділля, які принесли з собою і свої старі назви сіл та містечок.

Селяни мусили одбувати на користь земельних власників повинності: платити грішми «чинш» і «дякли» хлібом, а також певну кількість робочих днів працювати на панському полі. На нове вєводство була поширена чинність Литовського Статуту і заведено суди гродські (карні), земські (цивільні) і підкоморські (межові). Головні міста краю: Чернігів, Новгород-Сіверський, Ніжин, Стародуб, Погар, Почеп, Мглин дістали самоуправу на основі Магдебурзького права. Одначе в королівських грамотах, звичайно, зазначалося, що вїятами можуть бути лиш особи римо-католицької або греко-католицької віри. Офіційною мовою в Ніженським і Чернігівським магістратах мала бути мова польська, а в Стародубі перших 20 років польська, а потім латинська. Міста дістали в свою власність значну земельну територію під оранку, сінокоси й вигони. Прибутки з господарства на цій території мали йти на удержання органів міської самоуправи. Міщани мусили виконувати й військову повинність.

Громадський лад і порядок за польського панування стали кращі, ніж були під Московією. Навіть панщизняні повинності, встановлювані за нової влади, були легші від московської кріпаччини, до якої прилучався й суворий гніт з боку московської адміністрації. Але ті самі причини, які викликали незадоволення українського населення на Наддніпрянщині, мали свій вплив і тут: в міру скріплення й інтенсифікації великого панського господарства росла панщина, зби-

льшувалися повинності селян, ставала все дошкульнішою опіка панської адміністрації по маєтках; це викликало серед селян незадоволення. Тим більше, що Сіверщина брала участь в московській «смуті» початку XVII ст., бачила у себе повстанчі й козацькі загони і мала нагоду зазнати козацької волі. Українське міщанство було незадоволене з тої переваги, яка давалася в міській самоуправі захожому чужому елементу і яка грозила відсунути автохтонів зовсім на другий план. А все православне населення разом з неохотою дивилося на поширення впливів католицького духовенства, протегованого владою: вже скоро після прилучення краю в Чернігові й Новгороді-Сіверському появились уніатські й домініканські монастирі, й єзуїти почали засновувати свої школи. Край помалу втягався в релігійно-національні суперечки, які кипіли по інших українських областях Речі Посполитої.

Об'єднання майже всіх українських земель в одній державі мало свої далеко йдучі наслідки для українського народу: скріплювались знєсини і взаємини між окремими українськими областями; впливи західноукраїнських осередків поширювались далеко на схід, Київ ставав всеукрїнським духовним і разом із тим культурно-національним центром. Українська козащина, яка помалу вибивається на становище провідної національної верстви, заступаючи потроху місце панів і шляхти, поширює свій вплив на весь простір української території, скрізь здобуваючи собі симпатії соціальних низів: селян, незадоволених із збільшення панщизняних тягарів; міщанства, яке по заведенні Магдебурзького права дуже часто тратило своє значіння у власному місті на користь нового, зайшлого елемента. А шляхта й духовенство бачили в козаках союзників у боротьбі за права православної віри. З другого боку, українська шляхта, втягнута в парламентарне життя Речі Посполитої, діставала певне політичне виховання і виробляла собі політичні ідеали в дусі свободи, що, як побачимо, мало свої важливі наслідки, коли повстала трохи пізніше Українська держава.

Сам натиск римо-католицизму й викликана ним релігійна боротьба спонукували українське громадянство організуватися для самооборони і братися за насадження у себе школи й просвіти на західноєвропейський зразок. Вплив цієї просвіти поширюється на всі українські області, об'єднані тепер під одною державою. І коли між цією державою й її українським населенням вибухає в половині XVII ст. гострий конфлікт на ґрунті соціально-економічному й політичному, то він дуже скоро прибирає характер всенародного руху, об'єднує всі верстви українського народу і перетворюється в справжню національну революцію. Її відгуки доходять аж до найдаліших закутків української землі. Навіть відрізана державним кордоном од решти українських земель Закарпатська Русь, яка сотні років жила в зовсім відмінних умовах, зазнала на собі впливу українського ренесансу на порозі XVI — XVII ст. і втягалася в орбіту загальнонаціонального життя. І саме в цій боротьбі українського народу за соціально-економічну і політичну емансипацію виховується і скріплюється, як ми далі побачимо, почуття його національної свідомості,

яке було приспане за кілька віків життя в умовах чужої державності й чужих культурних впливів, оживають традиції своєї власної державності і стремління її відбудувати.

ЛІТЕРАТУРА

До історії козацьких рухів 20-х і 30-х років XVII ст.: Грушевський М. Історія України-Руси, Т. VII. К., 1909. Т. VIII, Ч. I, Київ-Львів, 1913. Василенко Н. Очерки історії Західної Русі и України, К., 1916. Кулиш П. Українські козаки и пани в двадцятилітє передь бунтомъ Хмельницького // Русское Обозрѣніе, I—V, 1895. Жукъ П., Сеймовая боротьба. Т. I-VI. Петербург, 1903-1912. Крип'якевич І. Нові матеріали до історії синодів 1929 р. // Записки Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 116. Львів, 1913. Никифоровъ В. Куруковскій договір козаковъ съ поляками в 1625 г. // Київск. Старина. IV, 1885. Рудницький Ст. Козацько-польська війна 1625 р. // Записки Наукового Тов. ім. Шевченка, Т. XVII, Львів, 1897. Николайчикъ Ф. Новый источникъ о козацкомъ восстаніи 1625 г. // Київская Старина. X. 1889. Мельникъ К. Свѣдѣнія о походѣ в Крымъ М. Дорошенка. // Киев. Стар. XI. 1896 г. Dubicki M. Kodak, twierda kresowa i jej okolice, Warszawa, 1990. Рудницький Ст. Українські козаки в 1625—30 рр. // Записки наук. Тов. ім. Шевченка. Т. XXXI. Львів, 1899. Целевич О. Участь козаків у смоленській війні 1633—34 рр. Там же; Т. XXVIII. Tomkewicz W. Ograniczenie swobod kosackich w roku 1638 // Kwartalnik Historyczny. T. I, 1930. До історії Могилянської доби: Грушевський М., Василенко Н., Голубевъ С. Київскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, Т. I, К., 1883; Т. II К., 1898. Голубевъ С. Западнорусская церковь при митрополитѣ Петръ Могиль // Київская Старина, I-VI, 1898. Біографія П. Могили: Костомаров. Українська історія в житєписах, Львів, 1918. Терновскій Ф. Київскій митрополитъ П. Могила // Київская Старина. IV. 1882. Макарій М. Історія русской церкви. Т. XI. М., 1882. Петров М. Київська Академія // Записки іст. філол. відділу Укр. Академії Наук. Т. I. К., 1919. Голубевъ С. Історія Киевской Академіи, К., 1886. Jabłobowski A.; Akademia Kijowsko-Mohilanska, Kraków, 1899-1900. Возняк М. Історія української літератури Т. II. Львів, 1921. Тітов Х.в. Стара вища освіта в київській Україні. К., 1924.

Том II

(від середини XVII ст.)